

arshungarica

47. ÉVFOLYAM 2021 | 1

Az Eötvös Loránd Kutatási Hálózat
Bölcsészettudományi Kutatóközpont
Művészettörténeti Intézet folyóirata

Tartalom

Tanulmányok

Székely Miklós	
Marosvásárhely 1892–1902	5
<i>A felkészülés évtizede</i>	
Pilkhoffer Mónika	
A Magyar Mérnök- és Építész-Egylet Ybl-pályázata	31
Dávid Ferenc	
Löw Immánuel szegedi zsinagógakertjének rekonstrukciója	47
Gulyás Dorottya	
Útmutatás a Mungóknak	75
<i>Ferenczy Károly hatása gyermekei művészi indulására</i>	
Tatai Erzsébet	
Bodóczky térképet rajzol	93

Szemle

Gellér Katalin	
Képeskönyvek	103
<i>Révész Emese: Mentés másként. Könyvillusztráció tegnapról mára</i>	

Székely Miklós

Marosvásárhely 1892–1902

*A felkészülés évtizede**

Marosvásárhely 20. század eleji kiépülése a magyar építészettörténet különleges fejezete. A 19. század végén még döntően barokk jelleget mutató székely vásárváros építészeti arculata jelentős részben az 1902-ben megválasztott polgármester, Bernády György elképzeléseit tükrözi. A dualizmus idején több polgármester lépett színre nagyívű reformelkészítésekkel, Budapest Bárczy István, Kecskemét Kada Elek városfejlesztési vízióinak lenyomatát őrzi napjainkig. Marosvásárhelyen az olyan közismert fő művek mellett, mint a Városháza, a Kultúrpalota, a Nyugdíjpalota, a Kereskedelmi és Iparkamarai Székház, iskolák és kollégiumok sora, az egyre tehetősebb polgárság bérpalota léptékű és villaszerű épületei ugyanennek a modernizációs konjunktúrának a tanúi. A tanulmány arra keresi a választ, hogy milyen szerepet töltött be az ipari szakiskola a város modern iparosságának létrehozásában, vizsgálja a szakiskola felszereltségét, a műhelymunkákat és végzett iparosainak hozzájárulását a város fejlesztéséhez, a modern Marosvásárhely kiépüléséhez szükséges anyagi, tárgyi eszközöket és a szaktudás rendelkezésre állását. Időbeli kereteit a város modernizációját szimbolikusan jelző időpontok jelölik ki: az első ismert nevén még Építő- és Agyagipari Téli Tanfolyammal Kapcsolatos Fa- és Fémipari Szakiskolának nevezett intézmény 1892. november 13-i megnyitása a Székelyföldi Iparmúzeum dísztermében és az az 1902. március 8-i közgyűlés, amikor dr. Bernády Györgyöt polgármesterré választották.¹

A város kiépülésével kapcsolatos szinte könyvtárnyi szakirodalom a Marosvásárhely-jelenséget az építészeti modernizmus, a magyaros formakincs, a gödöllői művésztelephez kötődő mesterkör, a paraszti kultúra és a

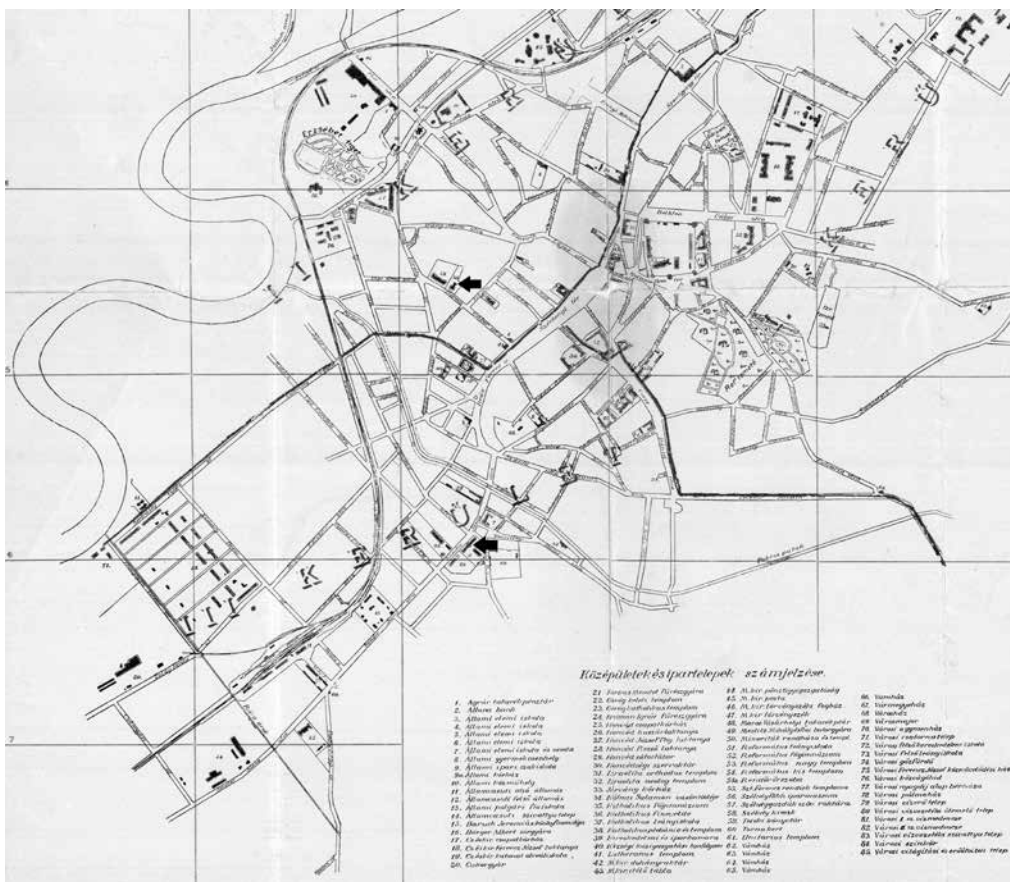
nemzeti mitológia vizuális ábrázolásai felől közelíti meg. A Bernády-éra (1902–1912) előzménye mind ez idáig jó részt elkerülte a korszak kutatóinak érdeklődését, hasonlóan a belsőépítészet és tárgykultúra kivitelezőinek vizsgálatához. Ezen a helyzeten az utóbbi években az új eredmények és összefüggések sorát feltáró Marosvásárhely Műemléki Topográfiaja vállalkozás körül kibontakozó új kutatások kezdenek el lassan változtatni. Az építészettörténeti vakfoltok mellett a város építészeti és művészeti örökségének értelmezését szemléleti tisztázatlanságok is nehezítik. A várossal kapcsolatos tudományos feldolgozás sem tud mit kezdeni az évtizedek óta berögzült és a Marosvásárhely-jelenség kapcsán a tisztánlátást különösen ellehetetlenítő *magyaros szecesszió* kifejezéssel. A gyakran reflektálatlan fogalomhasználat általában is gátolja a jelenség megértését, de ez különösen igaz Marosvásárhely esetére, ahol nemzeti karakterű modernizmus dominálta a korszak építészettét. A magyar paraszti kultúra elemeit felhasználó építészeti formanyelv és tárgykultúra Marosvásárhelyen két szempontból is alapvetően tér el mindattól, amit a 20. század elején a gyorsan modernizálódó magyar városok mutatnak. Az egyik az épületeken megjelenő új narratív nemzeti ikonográfia, amely népballadával és nemzeti hősökkel töltötte meg a paraszti kultúrából inspirálódó ornamentikát. A másik pedig, ahogy majd látni fogjuk, a város léptékével nem igazolható, építészeti profilú szakiskola megalapítása.

Ez az épületornamentika Marosvásárhely esetében a vizuális megfogalmazása volt annak a komplex székely nemzeti művelődési programnak, amely Bernády gondolkodását is alapvetően meghatározta. A modern

* A tanulmány az MTA Bolyai János Kutatási Ösztöndíj támogatásával készült.

¹ Bónis Johanna: *A Székelyföldi Iparmúzeum*. Marosvásárhely, Men-

tor Kiadó, 2003. 56; Fodor János: *Bernády György. Politikai életrajz*. Marosvásárhely–Kolozsvár, Lector Kiadó–Dr. Bernády György Köz-művelődési Alapítvány–Erdélyi Múzeum-Egyesület, 2017. 58.

1. Marosvásárhely térképe 1914-ben, a Székelyföldi Iparmúzeum és a szakiskola helyszíneivel

város fejlesztésével kapcsolatos víziók az 1880–1890-es évek fordulóján azonban még elsősorban a budapesti politikai adminisztrációban, különösen a Kereskedelmi Minisztériumban alakultak ki.² Bernády polgármesterként ezt a barossi nemzeti iparfejlesztési programot fogja követni és továbbfejlesztetni, az iparmúzeumot és ipari szakiskolát alapító vasminiszter városfejlesztési mintázatához hasonlóan programjának sarokkövei a művelődés és az oktatás: a Kultúrpalota mellett az iskolahálózat szisztematikus és átgondolt fejlesztése.³ Az 1894-ben a tizenháromezres lélekszámú városban működő tizenkét iskola alkotta hálózat a település két évtized alatti tízezres népességnövekedésénél jóval nagyobb ütemben bővült, a világháború kitörésének nyarán immár huszonnyolc tanintézményben csengettek ki a növendékeknek.

A városszövetben megjelenő, reprezentatív középületek létrejöttének alapja az infrastrukturális és gazdasági fejlődés, de a polgári élethez a modern élet javainak könnyű megszerzése is hozzájárult, ennek eszköze, a vasút, először ezt az Erdély közepéhez legközelebb fekvő székely várost érte el. Földrajzi elhelyezkedése, mint a régió nyugati kapuja, valamint történelmi szerepe a kortársak számára is a Székelyföld „fővárosává” avatta a települést. A dualizmus kori modernizálódás minden nagyobb magyarországi városon nyomot hagyott, de Marosvásárhely esetében a település méretét és korábbi adottságait messze meghaladó léptékben valósult meg. A dinamikus fejlődés alapja az ipar fejlesztése, itt ennek két alapvető intézménytípusa is létrejött, az iparmúzeum mellett megjelent a középfokú szakoktatás gerince,

2 Székely Miklós: Árpád helyett Attila. A marosvásárhelyi egykori Székelyföldi Iparmúzeum főhomlokzatának Róna József által tervezett

szoborcsoportja. *Ars Hungarica*, 42. 2016. 347–364.

3 Fodor 2017 (ld. 1. j.) 69.

az ipari szakiskola. A városkép átalakulása a modernizáció természetes velejárója, a köztér újjászervezésének eszközei a reprezentatív megjelenésű új középületek. A marosvásárhelyi városszövet átszabására utaló első szándékok az 1890-es évek elején jelentkeztek, amikor egy új intézménytípus, az ipari fejlesztést támogató iparmúzeum épületét egy új oktatási-művelődési intézetekkel körülölelt, de végül torzóban maradt köztérre szánták, a város főterétől északra jelölve ki ezzel annak új központját (1. kép).

Az 1890-es évek Marosvásárhelye azonban gyökeresen eltért a tíz évvel későbbi valóságtól, az iparmúzeum és az ipari szakiskola e korai időszaka ennek hű tükrre. A várost ekkor a hitelfelvételek ellenére akadózó fejlesztések, az emiatt elégedetlenkedő városi közvélemény és a tökeszegény iskolarendszer jellemezte. Az 1890-ben megválasztott Geréb Béla polgármestert jó országos politikai kapcsolatai és törekvő természete miatt is alkalmasnak tartották a tisztségre.⁴ A Budapesten koncipiált, Kiss István műegyetemi tanár nevéhez kötődő és 1893 után végül torzóban maradt, fent említett új városi köztér is a Bernády-éra fejlesztéseinek előképe volt: iskolákat és múzeumot szervezett volna egy újonnan kialakítandó városközpont köré, új utcák megnyitásával, fásítással. Bár a terv erről nem szól, de az új köztér közepére talán nem minden alap nélkül képzelünk el idővel egy zenepavilont vagy a városban később emlékműállítással megtisztelt nemzeti hősök egyikének, Bemnek, Kossuthnak vagy Petőfinnek egész alakos szobrát. Az iparmúzeum tervezésének, szobrászati programjának és a szakiskola alapításának története is példázza, hogy az 1890-es években még alapvetően Budapesten formálódott a jövő Marosvásárhelyét meghatározó várostervezési szemlélet, és tervasztalon legalábbis megszülettek ennek legfontosabb elemei.

Az 1890-es évek torzóihoz képest Bernády elképzelései jóval átfogóbb, nagyobb léptékű és vizionáriusabb jellegűek, a polgármester a város fölé magasodó Somostőre vezető gyakori sétái során feltáruló panorámába, mint élő terepasztalba helyezte el a polgárosult székely fővárosához illő fejlesztéseket. Az ő idejében épült ki a csatornahálózat és a közvilágítás, a villanytelep, sor került a város híresen rossz minőségű utcahálózatának kövezésére és aszfaltozására, modern városközpont kialakítására. Mindemellett korszerű városi intézményhá-

lózatot hozott létre, ebben Bárczy Istvánhoz hasonlóan kiemelkedő szerepet szánt az iskoláknak. Polgármestersége idején egyben iskolaszéki elnök is volt, így tevékenyen vett részt öt elemi, egy polgári, egy felsőkereskedelmi iskola, egy leánygimnázium és egy katonai alreáliskola létrehozásában.⁵ A 20. századra a korábbi évszázadok csendes életritmusa felgyorsult, az új középületek mellett gázgyár, a városi közüzemek modern épülete, a téglagyár korszerűsítése, közbűvőhíd, vámházak, kertészet és üvegházak építése fűződik a nevéhez. A természeti erőforrások felhasználása és a gazdaság szolgálatába állítása kiemelt szerepet kapott életében, a Maros szabályozása, a Múcsatorna és új hidak építése, víztisztító üzem, víztározók, szennyvíztelep mellett a földgáz hasznosítása kapcsán közírói tevékenységet is kifejtett, *Az erdélyrészi földgáz kérdésről* című kiadványa 1913-ban jelent meg Marosvásárhelyen.

Az iparosság szerepe a modernizációban

A szecessziós építészetük miatt jegyzett városok és az iparosok számának növekedése között figyelemre méltó összefüggés látszik. Víg Albert egykori országos iparoktatási főigazgató *Magyarország iparoktatásának története az utolsó száz évben – Különösen 1867 óta* című alapvető összefoglalásának adatsorában jórészt azokat a városokat emelte ki dinamikus iparos népességszám-növekedésük miatt, amelyek a modern építészeti tendenciákat leginkább befogadták: „Az 1910. évi népszámlálást megelőző tíz évben legerősebben a kereső iparosok száma szaporodott: Győr 75.6%-kal, Temesvár 64.8, Nagyvárád 53.4, Szatmárnémeti 52.2, Marosvásárhely 37.1, Versec 36.9, Debrecen 35.8, Budapest 35.4, Szabadka 34.4, Kecskemét 33.6, Újvidék 32.9%-kal.”⁶ A felsorolt városok fele a 19. század végén új ipari, kulturális központokként jelent meg az ország térképén, ezek között találjuk a szecessziós építészet sűrűsödési pontjait: Nagyváradot, Marosvásárhelyt, Szabadkát, Temesvárt és Kecskemétet.

Marosvásárhely korabeli fejlődése egyedülállónak számít székelyföldi, erdélyi, de magyarországi mércével is. Nemcsak olyan egyszerű, de mégis költséges beruházásokra kell gondolni, mint hogy a Bernády-korszak egyik eredményeként arányaiban a főváros után itt volt

4 Uo. 30.

5 Uo. 45, 61.

6 Víg Albert: *Magyarország iparoktatásának története az utolsó száz évben különösen 1867 óta*. Budapest, „Pátria” Irodalmi Vállalat és Nyomdai Résztvénytársaság, 1932. 310.

a legtöbb aszfaltozott utca, hanem hogy a város a fejlődését a pénzügyi lehetőségek, a gazdasági és természeti erőforrások és a lélekszám gyors ütemű növekedésére alapozva érte el. Az urbanisztikai és társadalmi programot – más gyorsan növekvő városokhoz (Szeged, Kecskemét, Kolozsvár) hasonlóan – itt is óriási hitelekkel finanszírozták. Az ezek nyomán születő városfejlesztések azonban eltérő modernitásképeket közvetítettek. A fenti városoknál maradvány Kolozsvár esetében Pákei Lajos a Monarchia legújabb neoreneszánsz és neobarrokk építészeti megoldásait ültette át a városszövetbe, Kecskemét a Fialatok építészeti elképzeléseinek adott teret, Marosvásárhely Bernády társadalmi programját valósította meg a székely népi ornamentikát és mondakincset kreatívan alkalmazó építészeti és művészek közreműködésével. Az egymással versengő építészeti modernitások mindegyike szükségessé tette az új építészeti anyagokat, technológiákat, formakincset értve alkalmazni is tudó iparosok jelenlétét. Az 1900 körüli években már dinamikusan fejlődő székely vásárváros fejlesztésének és regionális nemzeti fővárossá emelésének egy sor intézkedés ágyazott meg már Bernády színre lépése előtt is, a város státuszának megváltoztatása jóval 1902 előtt eldőlt Budapesten. A regionális központi, korabeli szóhasználat szerint fővárosi ranghoz illő intézmények sorát megnyitó iparmúzeumot nem sokkal később követte az új iparosképző intézmény is. Bernády György sikeres tevékenységéhez sok minden adott volt, de közülük is kitűnik az 1900-ra már kiforrott helyi építő, fa- és fémipari szakoktatás. Az ipari szakoktatás az iparoktatás középfokát jelentette, egyszerre képzett gyáripari munkásokat és önálló engedéllyel bíró iparosokat. Az iskola, mint majd látni fogjuk, alapvetően járult hozzá a századfordulós Marosvásárhely építészetéhez és tárgykultúrájához.

Az állami ipari szakoktatásban anyagmegmunkálás szerint specializált iskolák működtek, az építőipari tanfolyamokat is szervező fa- és fémipari szakiskolák jellemzően olyan modern gazdasági központokban jöttek létre mint Győr, Arad, Temesvár, Nagyvárád és Kolozsvár. Az ettől eltérő profilú intézmények általában kisebb településeken működtek, a teljesség igénye nélkül: kőfaragó és kőcsiszoló iskola Zalatnán, kő- és agyagipari Székelyudvarhelyen, agyagipari Ungváron, faipari Eperjesen, Iglón, Szatmárnémetiben és egyetlen nagyvárosként Brassóban, szövőipari Késmárkon.

A Bernády-éra előtti Marosvásárhely ipari fejlettsége alapján az egyetlen kivételt jelentette ezen városok sorában, ahol a tervezett városfejlesztés kiszolgálására építőipari tanfolyamokkal kiegészített fa- és fémipari szakiskolát alapítottak. Ezek a szakképzések a modern nagyvárosi építészetben és polgári tárgykultúrában képzett iparosréteg oktatását szolgálták.

A szakiskola létrejöttével az esős időben nehezen járható földutakkal behálózott, jórészt egyszintes, zsindefedeles házakkal szegélyezett vásárváros olyan iparilag fejlett történelmi városokkal került egy sorba, mint Temesvár, Kolozsvár, Arad, Újpest, Győr, Nagyvárád vagy Pozsony. Marosvásárhelyen ráadásul az öt legfontosabb iparoktatási intézménytípusból három is megtalálható volt: az ezenkívül csak Budapesten és Kolozsváron létesült iparmúzeum és ipari szakiskola mellett a városnak nőiipariskolája is volt, mindössze felső ipariskola (amely csak Budapesten, Kassán és Szegeden működött) és a kistelepülésekre jellemző kézművesiskola nem várta a növendékeket a városban.⁷ Ez utóbbira talán szükség sem volt, egyrészt Székelyföld élő háziipara, másrészt az ezt modernizáló iparmúzeum kiállításai és továbbképző tanfolyamai miatt. A szakiskolában a fa- és fémipari osztályok mellett a tanfolyami jellegükön túlmutató jelentőségű építő- és agyagipari képzéseket szerveztek, létrejöttüket a helyi gőztéglagyár és a székelyföldi fazekasság munkásainak és mestereinek továbbképzése indokolhatta.⁸

Marosvásárhely modern kori művészettörténetének tárgyalását szinte kivétel nélkül a kiemelkedő teljesítményt nyújtó Bernády György építészeti és művészeti pártfogói és megrendelői tevékenységének idejével kezdi (és zárja is egyben) a magyar művészettörténet-írás. A város szecessziós virágba borulásának megértése azonban elképzelhetetlen a tér és az időhatárok kitágítása nélkül. Földrajzi kereteit a székely megyék és városok központilag irányított gazdaságfejlesztése jelenti, míg időben legalább bő másfél évtizeddel a reformer polgármester színre lépése előtti évekre kell visszatekintnünk. A székelykérdés megoldását kínáló első konkrét lépés az iparmúzeum szervezeti létrehozása volt 1886-ban.⁹ A Monarchián belül periferiális helyzetű, gazdaságilag elmaradott Székelyföld fejlesztésének programja ezzel nagy lendületet kapott. Az ipari szakoktatás alapvető és integráns részét képezték az iparmúzeumok, amelyek közül a fővároson kívül elsőként

7 VÍG 1932 (ld. 7. j.) 499.

8 ORBÁN János: A marosvásárhelyi építőipari tanfolyam és a századforduló helyi építészeti fellendülése. *Ars Hungarica*, 46. 2020. 52–53.

9 BALATON Petra: Székelykérdés, székely kongresszus, székely akció. In: *Székelyföld története*, III. Budapest–Kolozsvár–Székelyudvarhely, MTA BTK–Erdélyi Múzeum-Egyesület–Haáz Rezső Múzeum, 2016. 117.

éppen a marosvásárhelyinek az épülete készült el 1893-ra. A Székely Művelődési és Közgazdasági Egylet lobbija és Baross Gábor támogatása nélkül ez aligha valósulhatott volna meg, a fővárosi minisztériumokban formálódó iparmúzeumi tervezetek az 1880-as évek elején Erdélyben Kolozsvárt és Brassót emelték ki lehetséges helyszíneként, a székelyföldi városokat még csak nem is nevesítették.¹⁰

A marosvásárhelyi iparmúzeum létrejöttében alapvető szerep jutott a Székelyföld fejlesztését a fővárosból koordináló Kereskedelmi Minisztériumnak, civil szervezeteknek és magánszemélyeknek. A Székely Művelődési és Közgazdasági Egylet vállalt feladata a székelység gazdasági és társadalmi modernizációja volt, ebbe a programjukba illeszkedett az iparmúzeum megalapítása.¹¹ A későbbi „vasminiszter” még közlekedési államtitkárként az iparmúzeum ügye mellé állt, és az új intézmény, Kolozsvárral szinte egy időben, 1886-ban nyílt meg a városban.¹² Az iparmúzeum mellett a szakiskola létrehozása is inkább tekinthető budapesti minisztériumi fejlesztésnek, szemben a helyi iparos és kereskedelmi körök szervezkedésén és a már a városban meglévő iparoktatási alapokon létrehozott kolozsvári ipari szakiskolával. A marosvásárhelyi szakiskolát a székelyföldi modernizációs kormányzati program részeként hozták létre, kezdeményezője az iparmúzeum ügyét felkaroló Baross Gábor volt, aki 1891 végén vetette fel a marosvásárhelyi kereskedelmi és iparkamarának „egy vagy két” ipari szakiskola létrehozását.¹³ Az alapítás mellett szólt a város székelyföldi ipari központ jellege, a vasúti ellátottsága és meglévő iparmúzeuma.

A szakiskola épületei

Mint minden nemzeti közintézmény, a 19. század végi iskolaépületek városképileg meghatározó szereppel bírtak. Kolozsváron az ipariskola és iparmúzeum közös épülete a város új negyedében, a polgári nyilvánosság új terében, a nyári Színkör épületétől nem messze, a Sétátérre vezető Malom utcában kapott helyet. A budapesti Felső Állami Ipariskola a Technológiai Iparmúzeum

2. Fekete Jakab szakiskolai igazgató, 1908
Zselatinos ezüst
Maros Megyei Múzeum, Fotótár, Itsz. N 3627/9.

impozáns tömbjéhez kapcsolódott a Nemzeti Színház mögött, az akkoriban kiépülő Nagykörút egyik fontos csomópontjában, a Keleti pályaudvart a belvárossal összekötő új sugárúttól pár lépésre. Temesváron, Aradon, Brassóban és a történelmi Magyarország többi nagyvárosában is méreteikkel, elhelyezkedésükkel a modern városképet meghatározó épületben kezdték meg működésüket az ipari szakiskolák. A marosvásárhelyi intézetet ezektől eltérően a város nyugati szélén, a többi oktatási intézettől távol helyezték el. Az épület elhelyezkedése több szempontból is különös, építés-

¹⁰ HEGEDÜS L[ajos] C[andid] m[agyar] kir[ályi] miniszteri tanácsosnak a dél-németországi iparmúzeumok s a Budapesten felállítandó műszaki iparmúzeum tárgyában tett jelentése. 1881. In: *Jelentések és javaslatok a Budapesten létesítendő Műszaki Iparmúzeum tárgyában.* Budapest, 1881. 41.

¹¹ BÓNIS 2003 (ld. 1. j.) 25.

¹² A két város dualizmus kori párhuzamairól újabban lásd GÁL Zsófia:

Párhuzamos látomások – Kolozsvár és Marosvásárhely középületei a századfordulón. In: FAZEKAS László–FERENCZI Szilárd–FODOR János–GÁL Zsófia: *Minta és felzárkózás. Kolozsvár és Marosvásárhely fejlődéstörténetének összehasonlítása Szvacsina Géza és Bernády György polgármestersége idején.* Kolozsvár–Marosvásárhely, Iskola Alapítvány Kiadó–Lector Kiadó, 2021. 149–203.

¹³ *Értesítő*, 1896. 6.

történetét a Marosvásárhelyre a 19. század végén ható erők játéka alakította (2. kép).

Az építkezési telek kiválasztásának fordulatokban gazdag története szimptomatikus a majd csak Bernády György színre lépésével megjelenő átgondolt várostervezés hiányára. A végső helyszínt a Maros-Torda vármegyei állami építészeti hivatal egyik alkalmazottja, a Kereskedelmi Minisztérium részéről az ekkor az erdélyi iparfejlesztési ügyekért felelős Szterényi József és a szakiskola igazgatója, Schwartz Jakab közös döntése alapján jelölték ki az egykori lóvásártér város felőli oldalán, a Torda felé vezető országút mellett. A helyszínválasztás szakítást jelent az iparmúzeum épülete kapcsán felvázolt Kiss István-féle vízióval, amely, ahogy láttuk, a főtértől északra jelölte ki a város új közterét. Ezzel az iparmúzeum és az ipariskola közötti együttműködés nehézkessé vált, Budapesttől és Kolozsvártól eltérően nem egy épületben, de még csak nem is egymás közelében működött ez a két, lényegüket tekintve szorosan egymásra utalt intézmény. A város tulajdonában lévő területet egy polgármesteri levél tanúsága szerint éppen a szakiskolai igazgatója javasolta. A minisztériumi feljegyzésben „az iskola céljára igen alkalmas telek” városszéli elhelyezése nemcsak a Kiss-féle urbanisztikai koncepció bukásáról, hanem a pénzügyi nehézségeit kezelni képtelen városvezetés esetleges megoldásairól is tanúskodik. A városi tanács kezdetben ugyanis éppen a központban, a Székelyföldi Iparmúzeumnak otthont adó Hajós (Baross, Horea) utcára merőlegesen futó Iskola utca 17-es, 19-es, 21-es, 23-as telkeit jelölte ki lehetséges helyszíneként. Az akkori 15. szám alatti községi polgári fiúiskola és a 25. szám alatt működő Stefánia kisdudóvó közötti négy telket, vagyis a mai Aurel Filimon utca 24–30. szám alatti területen fekvő telkek tulajdonosaival 1894 júliusában meg is kezdődtek a tárgyalások.¹⁴ Az egyezkedések a drága telkek miatt kudarcba fulladtak: „az iskola építésre alkalmas magántelkek árai oly magasak, hogy e miatt az építési költség közel kétszeres magasságot érne el”, hangzott a tanács panasza. A kisajátítás anyagi vonzatai mellett az ezzel járó adminisztráció is leküzdhetetlen akadályként tornyosult a város előtt, annak anyagi és időbeli vonzatai miatt. Az Iskola utcai telkekről gyorsan, talán túl gyorsan is lemondtak. Következő lépésként a városi tanács, visszatérve a Kiss István-féle

múzeumi-oktatási köztér koncepciójához, közgyűlési határozatot fogadott el, amelyben „az iparmúzeummal szemben fekvő telkeket jelölte ki építési helyül”.¹⁵ A tanács által kiszemelt telkek felmérésére Schwartz Jakab igazgatót kérte fel a város, akinek azt kellett volna megvizsgálnia, hogy „vajon ezek a telkek egy utca megnyitására és az állami fa és fém ipariskolai és polgári iskolai helyiségek felépítésére alkalmasak-e”.¹⁶ Az igazgató szakvéleménye többszöri sürgetésre sem készült el, az 1895. január elején a minisztériumba küldött válasz már egyenesen az igazgató tétlenségét okolta az előrelépés elmaradásáért. A források nem vallanak az újabb fordulat mögötti megfontolásokról, se az esetleges halogatás valós okairól, de a minisztérium részéről egyre sürgetőbbé vált a helyzet megoldása. A városi tanács a második fiasco után a szakiskolai igazgató javaslatára a belvárosi telkek helyett immár kisajátítás nélkül, gyorsan és költségmentesen rendelkezésre álló városi tulajdonú területet keresett, kiválasztásában a tágas udvar ugyanúgy szerepet játszott, mint a tantermek közelébe kerülő műhelyek és raktárak elhelyezése.¹⁷ A városi tulajdonban lévő telek kiválasztásánál az olcsóság, a gyorsaság és a könnyű rendelkezésre állás is számított. A városi tanács a városközponttól északra, a ló- vagy baromvásártérnek nevezett, a Szent János-kápolna és a Maros közötti városi telket javasolta, ez azonos az igazgató javaslatában gyermekjátékgyárral szembeni piactérnek nevezett helyszínnel. A szakiskola végül a másik, szintén az igazgató által javasolt, a város nyugati részén elterülő egykori Alsó vasúti utcai szénapiac területére került.¹⁸ Az előző javaslatban szereplő, északi külvárosi terület kapcsán a város polgármestere, Geréb Béla célszerűségi és közegészségügyi aggályokat vetett fel, hivatkozva egyrészt „a terület emberemlékezetet meghaladó idő óta baromvásártérként” való használatára, másrészt pedig a város felőli oldalon húzódó malomárok miatti szennyezettségére.¹⁹ A belvárosi, reprezentatív, jól megközelíthető, az iparmúzeum közelében fekvő telekről való lemondáskor a szakiskolai igazgatót a Kiss-féle tervezetben megnyilvánuló reprezentációs igények helyett az oktatás technológiai szükségletei vezethették, a polgármester levele azonban inkább tekinthető az anyagi nehézségek miatti időnyerési kísérletnek, mint valódi aggálynak.

¹⁴ MNL OL K 231 (1894. december 22.). 8o.096/95 (575-ös doboz). A telkek azonosítását az aktuális helyszínekkel ezúton köszönöm Orbán Jánosnak.

¹⁵ Uo. (A levél 1894. október 17-i keltetésű.)

¹⁶ Uo.

¹⁷ RÁLMMI MVKI 62/1895.

¹⁸ MNL OL K 231 (1895. április 1.). 32.307/95 (575-ös doboz).

¹⁹ MNL OL K 231 (1895. április 20.). 32.307/95 (575-ös doboz).

A központi kormányzattól érkező iskolaalapítási szándék nem feltétlenül találkozott tehát a városvezetés elképzeléseivel, a szakiskola elhelyezésének ügye folyamatos feszültséget okozott a minisztériumi és a városi vezetés között. A városi tanács a Budapesten elvártnál talán kevésbé érezte sajátjának a szakiskola kérdését, aggodalmai elsősorban anyagi természetűek voltak. Az okokat részben az iparfejlesztési intézmények és székhelyeik finanszírozásának kuszasága okozhatta. Az elsősorban a Székely Művelődési és Közgazdasági Egylet fenntartásában működő iparmúzeum építését az állam finanszírozta, valamennyi városi hozzájárulással, a minisztériumi nyomásra gründolt helyi szakiskola esetében viszont a fenntartásán és felépítésén túl a várostól várták a telek megváltását is.

A szakiskola épületének ügye fiskális realitások mellett a városi köz- és magánérdekek és egyéni karriervágyak feszültségei között formálódott. Elhelyezésének kiemelt városképi megjelenése mellett a minisztériumi apparátus részéről érkező nyomásnak is meg kellett felelnie, amelyet, mint látni fogjuk, magyar állami reprezentációs igények leple alatt egyéni ambíciók is motiváltak. A szakiskola épületének időben történő átadását ez utóbbival indokolta Sztéryi József, aki az 1895. őszi sürgető leveleiben az országos ezredéves ünnepségek keretében történő 1896. szeptemberi ünnepélyes átadást igyekezett elérni. A költségek miatt húzódozó városi tanács, a szakiskolai igazgatást talán az iparmúzeumi vezetés dominanciájától féltő igazgató és az 1896-ban végül országos iparoktatási igazgatóvá kinevezett Sztéryi József hivatali számlárlétra ambíciói egyaránt komoly tényezők voltak ebben a játszmában. Az egymásnak feszülő érdekek összeépítésében végül éppen a szakiskola ügye jött ki vesztesen. Ugyan szerény építési költséggel, az ingyenesen rendelkezésre bocsátott városi tulajdonú telken, de az iparmúzeumtól az elképzelhető legtávolabb épült fel 1897 őszére. A várostól távoli elhelyezéssel ráadásul olyan újabb költségek merültek fel, amelyek egyre kevésbé tették védhetővé az ingyenes telek előnyeit. A minisztérium és a város közötti levelezésben az iskolai kerítés miatti pluszköltségigény indoklása szerint „az iskolaépület a városon kívül, némileg elhagyatott helyen állíttatik fel”, az országút mentén fekvő 100 × 65 méter alapterületű külterületi ingatlan bekerítése elengedhetetlen volt.²⁰

Az iskolaépítés kapcsán megőrződött Marosvásárhely I. kerületének országgyűlési képviselője, Lukács Béla 1896. február 16-i magánlevele is. Tartalma alátámasztja feltevésünket az iparoktatási intézetek felépítése és fenntartása körüli anyagi vitáról. A levél a kereskedelmi miniszternek, Dániel Ernőnek írt hivatalos iratok között maradt fent, így talán magát a minisztert sejtethetjük a „Kedves Barátom” megszólítás mögött. Ebben Lukács Béla a város évenkénti hozzájárulásának megfizetését támogatta, felvetve az akkor még 1600 forintos összeg 2000 forintra emelésének lehetőségét is, abból a célból, hogy ezzel a pénzügyi megoldással a város maradjon az állami használatba és fenntartásba kerülő iskolaépület tulajdonosa.²¹ Ez az első ismert dokumentum, amely a hitel, a városfejlesztés és városi tulajdon mátrixában helyezi el azt az intézményt, amelynek elsődleges haszna a város és a vármegye közösségének, tágabban pedig egész Székelyföld gazdasági és művelődési fejlődésében jelentkezik majd. Az ipari szakiskola városon túlmutató regionális jótékony hatása az alapítással és az építkezéssel kapcsolatos hivatalos iratok gyakori és kétségtelenül igaz fordulata.

A modern iparhoz némi távolságtartással viszonyuló marosvásárhelyiek már az iparmúzeum létesítésével kapcsolatban is ellenérzéseiknek adtak hangot, a szűk helyi támogatói réteg mellett az iparmúzeum elsősorban a budapesti Egylet és minisztériumi hivatalnokok iparfejlesztési stratégiájának szívügye volt. Az 1891-ben az építés alatt álló iparmúzeumot az ideiglenes helyszínen a helyi iparosok egy része „tudományos jellegű régiséggyűjtemény csarnokának” látta. A kezdeti kritikák viszonylag gyorsan szertefoszlottak, az iparmúzeumi épület az évtized közepére integrálódott a helyi társadalomba, kiállításai eseményszámba mentek, és ahogy ennek történnie kellett, általános iparfejlesztési funkciója mellett az ipari szakoktatás szertárává, mintagyűjteményévé vált.²² Ezt a feladatát azért is tudta betölteni, mert – a budapesti és kolozsvári megoldáshoz hasonlóan – ha nem is egy épületben, de 1892 és 1897 között mindenesetre értelmezhető közelségben, a Kör utcában (Lajos Király, Cuza Voda) egy Jenei Lajos tulajdonában lévő házban zajlott a szakipari tanítás.

A szakiskola első tervei és költségvetése 1895 őszén került bírálatra a Kereskedelmi Minisztériumban.²³ Az épület 1896 szeptemberére tervezett átadását az oktatásra és műhelymunkára nem megfelelő ideigle-

20 MNL OL K 231 (1897. április 4.). 24.061/97 (574-es doboz). A Kövesdomb határszélben fekvő 402. számú telek helyrajzi száma 4680/a és 4681, területe 6395 m², besorolása szántóföld.

21 MNL OL K 231 (1895. december 21.). 1.714/96 (574-es doboz).

22 BÓNIS 2003 (ld. 1. j.) 55–58.

23 MNL OL K 231 (1895. október 22.). 72.670/95 (575-ös doboz).

nes helyszín is sürgetővé tette. A szakiskola épületének végleges építészeti leírását Szterényi József jegyezte. Az 1896. augusztus 6-i tervezethez még csak hasonlót sem ismerünk más szakiskolák kapcsán. Jól jelzi egy ipari szakiskola tervezésekor felmerülő szempontokat, a különböző szakterületek jelentőségét és területigényét. Legnagyobb alapterülettel a 70–80 m²-es rajztermet találjuk. Ez követi az öt, egyenként 50–55 m²-es tanterem, egy 30–40 m²-es anyagvizsgálati laboratórium, majd az igazgatói szoba és a közös tanári következik 30–35 m²-es alapterülettel, ezeket a 15 m²-es tanári szobák és az épület első részébe elhelyezendő iskolaszolgai lakás követi. Az iskola fő profiljába tartozó fa- és fémipari műhelyek egyenként 80–85 m²-es területét szinte megközelíti a 70–75 m²-es agyagipari műhely, a sort a 40 m²-es kovácsműhely zárja. A terv a tanári szobákat a tantermek mellett javasolta elhelyezni, a műhelyeket pedig vagy a magas szuterénben, vagy különálló épületben. Az átadott épület termei számban és méreteikben is kisebbek a tervekben szereplőknél. A legfontosabb, a rajzoktatás kiemelt jelentőségét mutató változás, hogy az egy nagy, 72 m²-es rajzterem mellé még két kisebb, 55–55 m²-es alapterületű kapcsolódott, ezeken kívül három, ugyanekkora alapterületű tantermet, egy 15 m²-es fizikai szertárt, egy 35 m²-es tanári termet és egy ugyanekkora igazgatói irodát, négy, egyenként 15 m²-es tanári szobát, egy igazgatói és egy iskolaszolga-lakást helyeztek el. A műhelyépület földszintjére két, egyenként 60 m²-es fémipari, az emeletére két némileg nagyobb faipari műhely került.²⁴

Az építkezés megkezdését jogi, szerződéses és pénzügyi problémák tovább hátráltatták, így a munkák csak 1896. október 17-én kezdődtek meg.²⁵ A korabeli munkavégzés ütemére jellemző, hogy három hét alatt, november 7-ig elkészült az alapozás és a pincefalak, ekkor azonban a beálló fagy miatt a munkálatokat leállították. Az építkezés 1897. július 24-én ért véget, a tanév szeptember 6-án kezdődött meg.²⁶ Az iskola épületét a város 1869-ben alapított elismert, díjazott vállalkozói, Mónus Márton építőmester és Mestitz Mihály és

fiai cége készítette el. A kerítés az iskolai műhelyben készült, az épület bekerítésével kapcsolatos földmunkákat, kőműves- és kőfaragómunkákat Mónus Márton vállalkozó végezte el. Az épület belső kivitelezésének munkálatait Mestitz Mihály és fiai vállalták.²⁷

Az iskolaépület elhelyezése és a finanszírozása körüli vita, valamint a műhely felépítése körüli kapkodás a szükségesnél kisebb épületet eredményezett, a harmad- és negyedéves növendékeknek az oktatás lényegét jelentő gyakorlati munkákra az új épület műhelyei már átadáskor sem voltak elegendőek, az új műhelyépület 1898 őszére készült el. A bővítés során a földszintet két nagyobb és egy kisebb teremmel toldották meg, az emeleten egy nagy, 210 m²-es termet húztak fel.²⁸ A terven szereplő nagy agyagipari műhely ellenére az elsősorban épületdíszítő kerámiagyártást oktató tanfolyam az 1896–1897-es tanévben megszűnt. A műhelyek mellett az iskola főépületének a bővítése is hamar szükségessé vált, ezt az épület földszintes szárnyának emeletráépítésével oldották meg. Az első tervek még csak a földszintes igazgatói lakás fölé emelendő tervek tartalmazzák, de végül a másik oldalon lévő földszintes szárnyra is új szint került. A kivitelezést egy időre elhalasztották, a rendelkezésre álló forrásokat a székelyudvarhelyi, gölnicbányai és zalatnai szakiskolai épületeire fordították. Ezek sem voltak azonban elegendőek: a műhelyeket és az iskolaépületet 1903–1904-es tanévben újra bővíteni kellett.

Bernády György és a szakiskola

A szakiskola építkezésének pénzügyei kapcsán találkozzunk először Bernády György nevével, aki még országgyűlési képviselővé választását megelőzően, a városi törvényhatóság bizottsági tagjaként értesülhetett a városi tanács és a Kereskedelmi Minisztérium közötti feszültségről, az iskola felépítésének finanszírozásáról. A konfliktus akkor már nem a várost terhelő ösz-

24 A rajztermek szakipari rajzoktatásban betöltött kiemelkedő szerepéről lásd Nagy Barbara: Az iparrajzoktatás keretei. A Budapest Székesfővárosi Iparrajziskola szervezete és épülete. *Ars Hungarica*, 46. 2020. 35.

25 MNL OL K 231 (1896. december 11.). 79.399/96 (574-es doboz).

26 MNL OL K 231 (1895. április 20.). 69.670/98 (574-es doboz) MNL OL K 236 (1897. szeptember 1.). 870/97 (8-as doboz).

27 A teljes építési költség végül 48 780 forintra rúgott a város által adományozott téglák ára nélkül. Az építkezést a város legnagyobb vállalkozói végezték, Mónus Ferenc és Márton által adott alábbi

árajánlat alapján: földmunkák: 1155 forint 84 kr., kőművesmunka: 24 040 forint 5 kr., kőfaragómunka: 1611 forint 91 kr., ácsmunka: 3749 forint 20 kr., vasmunka: 3972 forint 45 kr., bádógosmunka: 1382 forint 40 kr. MNL OL K 231 (1896. november 25.). 68.293/96 (574-es doboz). Az asztalos-, lakatos-, mázoló- és üvegesmunkálatok 5091 forint 19 krajcárba, a szobafestőmunka 208, míg a villanyszerelés 130 forintba került. Az igazgatói lakás felépítése 4880 forintba, a belső munkálatok 1440 forintba kerültek.

28 MNL OL K 231 (1897. február 15.). 81.181/97 (574-es doboz); RÁLMMI MVKI 132, 165/1896.

szeg nagyságáról, hanem annak jogcíme körül forgott: a minisztérium intézményfenntartásként, a városi tanács pedig, Bernády javaslatára, az építési költségekre biztosított állami hitel törlesztőrészletének tekintette azt.²⁹ Az összeg eszerint az 1897-es első esedékességétől számított maximális ötvenéves futamideje után garantálta volna az iskolaépület városi tulajdonba kerülését.³⁰ Ezzel a lépéssel az 1895-ben a szakiskola felügyelőbizottságába kinevezett Bernády valójában a város részére egy igen kedvező kamatozású építkezési kölcsönt hozott volna tető alá.³¹ Az építkezéshez a város végül a telek tulajdonjogának fenntartása mellett a telek és az épület állami birtokba adásával, 1600 forint értékben 100 000 téglá felajánlásával és 1897-től kezdődően ötven éven át évi 2000 forint hozzájárulás fizetésével járult volna hozzá.³² A Pénzügyminisztérium ellenállásán ez a megoldás elbukott ugyan, az összeg fenntartási hozzájárulásnak minősült, de az ügy mégis előrevetítette a városfejlesztésnek a Bernády-korszakra jellemző pénzügyi megoldásait (3. kép).³³

A hiteken alapuló városfejlesztéshez a 19. század végi marosvásárhelyi vezetés részéről minden alapvető komponens hiányzott. Úgy a jó budapesti beágyazottság és valós lobbitevékenység, mint a grandiózus tervek és az ezekhez kapcsolódó nagy összegű kölcsönfelvétel. Bernády parlamenti képviselőként 1896 után nemcsak fontos kapcsolatokat szerzett, hanem megértette a székely főváros gondolata mögött rejlő minisztériumi szándékot: a nemzetiségi vidékek ölelésében, a keleti végeken fekvő város gazdaságilag, kulturálisan, demográfiailag, városképileg is nagyvárosi arculatot, intézményhálózatot és pénzügyi mozgásteret követelt meg. A későbbi iskolaépítési programjától valószínűleg nem függetlenül az országgyűlésben részben oktatási témákban szólalt fel. A gazdasági megerősödésen alapuló nagyobb pénzügyi mozgástérre pedig nem lehetett évtizedeket várni. Marosvásárhely lakossága még a Bernády-korszak végén is tőkeszegénynek számított, a város öt hitelintézetének 1909-ben együttesen fennálló négymillió korona tőke- és tizenhatmillió koronás betétállománya eltörpült Arad, Nagyvárad, Temesvár vagy Nagyszeben hatvan–százmillió koronás összesített tőke- és betétállományai mellett.³⁴ A nagy volumenű pénzkihelyezésen alapuló ambiciózus építkezések finanszírozása 1902 után találkozott a kormányzat

3. A szovátai Bernády-villa székelykapujának vörösréz díszei, 1927
Tervezte: Zsigmond Sándor művezető, kivitelezte: Fülöp Sándor
bádogos, Maros Megyei Múzeum, Fotótár, ltsz. N 3624/20.

szándékával, egy erős magyar központ kialakításával a keleti végeken.

Magyarország pénzügyminiszteri tisztségébe 1895. január 15-én iktatták be az erzsébetvárosi Lukács Lászlót (a pár nappal korábban lemondó Wekerle kormánytag kereskedelmi miniszter, Lukács Béla unokatestvéré), a későbbi miniszterelnököt, akinek 1905-ig viselt pénzügyi vezető tisztségének időszakára esik a magyar iparoktatási intézményhálózat kiépülése. A kolozsvári ipariskolai és iparmúzeumi épületek mellett pénzügyminisztersége idején adták át az összes erdélyi ipariskolát. A marosvásárhelyi ipari szakiskola épületének finanszírozása kapcsán fennmaradt egyik hivatalos iratban két fontos mondat utal fiskális szemléletére, amely nemcsak a szakiskola, hanem Marosvásárhely jövője kapcsán is döntőnek bizonyult. A Dániel Ernő kereskedelmi miniszternek küldött 1896. június 19-i levél egyik, szempontunkból kevésbé fontos eleme a már amúgy is jelentős csúszásban lévő építkezés költségvetésének 1897. évre történő átütemezéséről szólt. A másik azonban a nagyvárossá váláshoz vezető pénzügyi feltételek kulcsmondata: „általában mellőzendőnek vélem a tervezetthez hasonló kisebb kölcsönök felvételét. Ugyanezért nem járulhatok hozzá, hogy a marosvásárhelyi fa- és fémipari szakiskola építésére 45.000 forintnyi

29 RÁLMMI MVKI 194/1895.

30 MNL OL K 231 (1896. augusztus 28.). 60.519/96 (574-es doboz).

31 RÁLMMI MVKI 171/1895.

32 MNL OL K 231 (1897. március 19.). 22.278/97 (574-es doboz). Helyrajzi számuk: 4680/a, 4681. RÁLMMI MVKI 6/1897.

33 *Értesítő*, 1898. 14.

34 BALATON 2013 (ld. 10. j.) 98.

4. Kiállítási enteriőr, valószínűleg szakiskolai műhelyben készült bútorokkal
Marosvásárhely vagy Székelyudvarhely, 20. század eleje
Üvegnegatív, Kováts Fényképészet Archívuma, Székelyudvarhely. U66-os doboz, EAP1130/1/5/21/23.

kölcsön vétessék fel”.³⁵ A levél keltezésének időpontjában városi tisztségviselő, majd a Szabadelvű Párt színeiben a parlamentbe jutó Bernády György figyelmét nem kerülhette el a csekély költségvetés miatti elutasító válasz. A jövőendő polgármester egyike volt annak a 147 képviselőnek, aki újonnan került az országgyűlésbe, és a képviselők azon 47%-ának is, akik ezek közül csak egy ciklust töltöttek a törvényhozásban.³⁶ A sok honatya életében egyszeri és megismételhetetlen alkalomnak számító budapesti évek nemcsak kapcsolatépítésre voltak alkalmasak, hanem – Bernády György esetében mindenképpen – az országos beruházások és kölcsönök összefüggésének kiismerésére és az ehhez szükséges lobbitevékenység megalapozására is. E kapcsolatrendszer ápolandó kényszerült Bernády gyakori budapesti utakra polgármesteri éve alatt is. Személyes ambícióját valószínűleg jobban kielégítette a keleti végek székely fővárosának vezetése, mint a majd félezer képviselő egyikének maradni. Jó politikai érzékkel rendelkezett, és ekkorra már értett a kölcsönös gesztusok és a szí-

vességek nyelvén is. Egy 1892-ben történt eset erre jól rávilágít. Az ellenzék jelöltjének támogatása érdekében Marosvásárhelyen korteskedő Apponyi Albertet éppen az a Bernády György látta vendégül, aki ekkoriban igyekezett a város társadalmának minél szélesebb köreivel barátkozni. Bernády majd polgármesterként a Szabadelvű Párt ötvenfős városi végrehajtó bizottságának tagjaival került intenzív munkakapcsolatba, soraikban találjuk, nem meglepő módon, a helyi iparfejlesztésben leginkább érdekelteket, mint például Mestitz Mihály bútorgyárost, vagy Tauszik B. Hugó iparkamarai elnököt (4. kép).³⁷

Bernády Lukács László leveléből egyvalamit félreérthetetlenül kiolvastott, a pénzügyi kormányzat csak nagyléptékű, a gazdasági konjunktúra szempontjából is értelmezhető nagyságrendű hitelfelvételt támogatt. Bernády személyiségétől, politikai ambícióitól nem állt távol a pragmatikus szemlélet. Elvi meggyőződése nem gátolta a politikai riválisoknak tett gesztusokat, sőt átállást sem ellenzékiből a kormánypárti oldalra.

35 MNL OL K 231 (1896. május 1.). 33.449/96 (574-es doboz).

36 PAP József: Az 1887 és 1905 közötti országgyűlési választások statisztikai vizsgálata. *Közép-Európai Közlemények*, 2009. 2. sz. 42.

37 FODOR 2017 (ld. 1. j.) 32–33, 42.

Megnyerő személyisége, gyors észjárása, a világ újdonságaira való nyitottsága majd a fővárostól távoli polgármesteri időszakában vált igazán gyümölcsözővé.³⁸ A környezetéből kirívó, külön Bernády másokat megelőzve értette meg az „új időknek új dalait”. A fa- és fémipari szakiskola épülete államkölcsönének csekély volta miatti miniszteri elutasítás indoklása termény talajra hullhatott a fővárosban a képviselőséggel és az országos politika bugyraival éppen csak ismerkedő Bernády lelkében. Elhatározását a rá következő évek marosvásárhelyi fordulatai csak tovább növelhették. Az akkori polgármester, Geréb Béla teljesítményében csatlakozó város közvéleménye a századfordulóra egy határozott, vizionárius vezetőt igényelt, akit Bernády személyében, politikai alkuk és sikeres választási megegyezések eredményeként, meg is kapott.³⁹ A 20. század eleji magyar pénzügyi és kormányzati gondolkodás megértéséről tanúskodik, hogy a fejlesztések elmaradása mellett az egyre növekvő hitelállománya miatt is elégedetlenkedő közhangulatot a programjától eltérően nem takarékoskodással és konszolidálással, hanem korábban nem is tervezett infrastrukturális fejlesztésekkel, városi építkezések tömegével fordította maga felé, és az ezekhez szükséges forrást egy tökeerős nagyváros léptékével azonos eladósítással szerezte meg. A pénzügyi források biztosításán túl a dinamikus modernizációhoz nélkülözhetetlen volt az építkezésekhez szükséges szak tudás és alapanyag biztosítása a városban. Az előbbi a szakiskola építőipari tanfolyamai, az utóbbiakat a városi gőztéglagyár ügyének rendezése jelentették.⁴⁰

A városfejlesztésre ható összes hatást persze lehetetlen utólag pontosan rekonstruálni, különösen a személyiség és a lelki folyamatok szintjén. Az egyéni ambíciók, a polgármester habitusa, az országos és helyi fiskális realitás és mozgáster megértése és a helyben rendelkezésre álló szaktudás a Marosvásárhely 20. század eleji fejlődését alapvetően meghatározó tényezők közé tartoznak. A földből gyorsan kinövő épületállomány mögötti számok legalábbis arról vallanak, hogy Bernády György polgármestersége alatt Marosvásárhely nemcsak intézményhálózata, hanem finanszírozása kapcsán is messze a korábbi lehetőségei felett használta ki a fejlesztési forrásokat: 1902 és 1912 között a város több mint tizenhétmillió korona értékben vett fel

államhitelt, 1917-re pedig már harmincegymillió koronás adósságot görgetett maga előtt. Az 1890-es években egyes részein még döntően szalmafedeles házakból álló város az intézményalapítási és építkezési konjunktúra hatására nagyvárosi jelleget kezdett ölteni, a székely főváros víziója egyre modernebb köpönyeget öltve válósult meg a somostetői magaslatról. A fejlesztések a szakiskola teljesítményében is látványosan megmutakoztak. Felépítésének évekig húzódó kálváriája immár a múlté, a városi modernizációs jelenség további fontos szereplői Fekete (Schwartz) Jakab szakiskolai igazgató és a szaktanári kar.⁴¹

Fekete Jakab és a szaktanári kar

A város eljövendő két évtizedét meghatározó személyek életében 1896 sorsdöntő év volt. A város későbbi polgármesterének hatéves közéleti aktivitása beérett, Marosvásárhely I. kerület országgyűlési képviselőjeként jutott be a parlamentbe. Az 1894-ben a saját iskolájának megfelelő belvárosi telek kiválasztását halogató igazgató ebben az évben már az országgyűlési képviselő Bernády felvételét egyengette a helyi Demokrácia Szabadkőműves Páholyba. A gyors manőverrel az ugyanazon évi választások előestéjén a Szabadelvű Párthoz csatlakozó Bernádyt pedig immár a párt végrehajtó bizottságának új tagjaként pohárköszöntővel üdvözölte.⁴² A vezetéknevét május elsejével Schwartz-ról Feketére magyarosító igazgató egyike volt továbbá az országgyűlési választásokon Bernádyt jelölő bizalmiaknak. Az egy évvel korábban lemondott kereskedelmi miniszter, Lukács Béla ebben az évben vehette át kinevezését az 1900-as párizsi világkiállítás nemzeti biztosaként. Ha tragikus korai halála nem vet véget karrierjének, nevével még szinte biztosan találkozhatnánk Marosvásárhely 20. századi történelmének lapjain.⁴³ A város arculatát Komor Marcell mellett meghatározó építész, Jakab Dezső pedig éppen ebben az évben a Földművelésügyi Minisztérium kiállítástervezői osztályára került, ahol az ezredéves kiállítás számos épületének tervezését bízták rá. A magyar ipar balkáni és kisázsiai terjeszkedését tevékenyen támogató, az 1889

38 Uo. 34

39 Uo. 48–49

40 ORBÁN 2020 (ld. 9. j.) 52–53; FODOR 2017 (ld. 1. j.) 63.

41 PÁL Judit: Bernády György és Marosvásárhely modernizációja. In: *Székelvölgy története*, III. 2016 (ld. 9. j.). 182–183.

42 FODOR 2017 (ld. 1. j.) 40–41.

43 Az egykori miniszter Marosvásárhellyel kapcsolatos erőfeszítései álltak a városi tanács 200 koronás hozzájárulása mögött Lukács Béla zalatnai emlékművéhez. A kevésbé sikeres, mindössze 21 koronát kitevő gyűjtést a város saját költségvetéséből egészítette ki. RÁLMMI MVKI 28/1901.

óta az erdélyi iparfejlesztés felelőseként a Baross által vezetett kereskedelmi minisztériumi hivatalnok, Szerényi József ebben az évben vehette kézhez országos iparoktatási főigazgatói kinevezését. A tehetséges és ambiciózus hivatalnok élete Erdély és a minisztérium közötti munkásságban teljesedett ki, 1900-ban miniszteri tanácsos lett, 1905-től 1910-ig ugyanitt államtitkár, közben 1906 és 1918 között Brassó alkotmánypárti országgyűlési képviselőjeként dolgozott.

Bernády és Fekete kapcsolatát a ma még feltáratlan források segítenek majd remélhetőleg árnyalni, de már így is látszik, hogy a marosvásárhelyi iparfejlesztésről alkotott elképzeléseik nagyon hasonlóak voltak. A hitel és a közjó fogalmainak összekapcsolása már évekkel Bernády polgármesteri kinevezése előtt megjelent a város fejlesztéseiről szóló beszámolóban. A szakiskolai igazgató a város anyagi hozzájárulása kapcsán így fogalmazott: „Nincs kétség aziránt, hogy immár a közel jövő meghozza ez áldozat kamatait, hogy iskolánk fejlődését nyomon fogja kísérni a város iparának felvirágzása, az iparosok értelmi színvonalának emelkedése, a közjólét újabb lendülete.”⁴⁴ A kamat, fejlődés és közjó egy kijelentő mondaton belüli használata arra utal, hogy e három fogalom összekapcsolása gyakori fordulat lehetett a város modernizálásával kapcsolatos közbeszédben.

A közlő személye más szempontból sem érdektelen. Az ipari szakiskolai igazgatói pozíció minden város esetében önmagán túlmutató jelentőséggel, a város életét és az iparfejlesztést alapvetően befolyásoló formális és informális hatalommal járt együtt. Kolozsváron Pákei Lajosnak a város modern arculatát meghatározó tevékenysége mellett szinte eltörpült az iparmúzeum és az azzal átfedésben lévő szakiskolai igazgatói pozíciója, Székelyudvarhelyen Hargita Nándor a város és környékének oktatási és kulturális életét befolyásoló összes szervezetben magas pozíciókat töltött be.⁴⁵ Marosvásárhelyen Fekete Jakab a villamos világítás kiépítésének szakértője, az iparmúzeum felügyelőbizottságának tagja, majd a szakiskolával való integrációt követően annak igazgatója, a Maros-Torda vármegyei iparfejlesztő bizottság és a helyi kereskedelmi és iparkamara felügyelőbizottság tagja, a Marosvásárhely és Vidéke műszaki kör titkára, később tiszteletbeli városi főmérnök.⁴⁶ Az is-

kola, a város és Fekete pályája együtt ívelt fel. Az egy évtizeddel korábban a szakiskola céljára kijelölt telket még talán valóban vonakodva véleményező igazgató 1904 után immár az iparmúzeum vezetőjeként is az iparosoknak juttatott gépek és berendezések felett rendelkező szakember, a városi közműhely tervezői tevékenységének felügyelője, vizsgabiztos, az iparkamara levelező tagja és a vármegyei iparfejlesztő bizottság és a marosvásárhelyi törvényhatósági bizottságának tagja volt. A szerteágazó feladatokkal járó pozíciókból adódó formális és informális befolyását nem lehet figyelmen kívül hagyni, ennek az általa szerkesztett *Értesítő* így állított emléket: „tevékenyen részt vett a város közgazdasági, műszaki és kulturális ügyének vezetésében”.⁴⁷ Hivatalos pozíciói és nem hivatalos befolyása némileg Pákei Lajos alakjához teszik hasonlatossá.

A város fejlődésére nézve Feketének egy további kinevezése bírt döntő hatással, ennek jelentőségét talán a kortársak közül is kevesen látták át. Az 1897-ben új épületébe költöző szakiskola igazgatóját attól az évtől az alsóbb fokú városi iparostanonc-oktatás, a (szakoktatási rendszer alsó fokán lévő) iparos és kereskedő tanonciskolák vezetésével is megbízták. A szakoktatás alap- és középfoka között létrejövő közvetlen kapcsolat egészen egyedülálló a korabeli Erdélyben, a jó eredménnyel végzett iparostanoncok szakiskolai továbbképzése az első sorban a helyi és környékbeli származású növendékek számára a modern szaktudás elsajátításán keresztül lehetőségét nyújtott az önálló műhelymunkára, gyáripari elhelyezkedésre, általában a jobb egzisztenciára.⁴⁸ A város számára pedig a legtehetségesebb tanoncok szakipari továbbképzésével kellő számú és a modern iparban jártas szakembert adott. A közös igazgatás eredményei hamar megmutatkoztak, 1904-ben már konszolidált hallgatói létszámról számol be az *Értesítő*, különösen a fémipari szakra pedig egyre jobb felkészültségű tanoncok jelentkezéséről (5. kép).⁴⁹

Fekete Jakabot 1908-tól Flórián Albert vaskohómérnök váltotta az igazgatói székben, a váltás oka nem ismert, magyarázatát talán a budapesti államigazgatás változásaiban kereshetjük. Fekete felmentése ugyanis egybeesett a szintén kitűnő munkát végző zalatnai szakiskolai igazgató, Csánki József áthelyezésével és székelyudvarhelyi szaktanári kinevezésével, akit Gréb Géza építész váltott a kis hegyi iskola élén. Az új maros-

44 *Értesítő*, 1897. 3.

45 Róth András Lajos: Az ismeretterjesztés és a kultúrához való hozzáférés Székelyudvarhelyen a 20. század elején. *Areopolisz. Történelmi és társadalomtudományi tanulmányok*, 14. 2015.

46 *Értesítő*, 1897. 7–8.

47 *Értesítő*, 1907. 5.

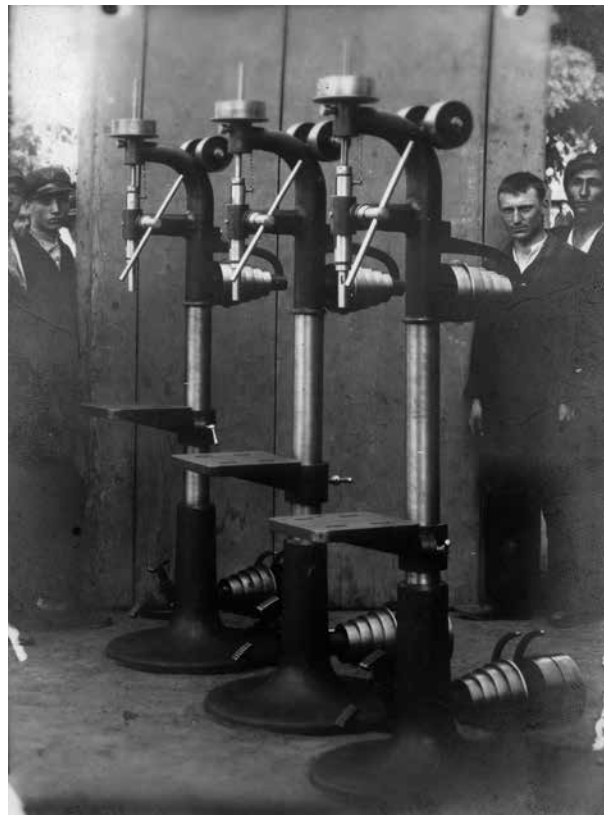
48 *Értesítő*, 1898. 19; *Értesítő*, 1900. 5.

49 *Értesítő*, 1904. 3.

vásárhelyi igazgató elődjénél kevesebb városi tisztséget viselt, a szakiskola mellett az iparmúzeum és az alsóbb tanonciskolák igazgatója, a kereskedelmi és iparkamara levelező tagja, a mérnök- és építészegylet, valamint a bányászati és kohászati egyesület tagja. Marosvásárhelyi beágyazottsága elmaradt elődjétől, a városban ismeretlen volt, a minisztériumtól talán ennek ellentételezésére kapott kivételes, egyszeri juttatásként 1909-ben 6000 korona szabadon elkölthető termeléstámogató hozzájárulást az iskola.

A szakiskolát már a századforduló körüli években jó szaktanári gárda jellemezte, ők alkották a tanári kar gerincét, felkészültségük döntő volt a szakoktatás minőségére nézve.⁵⁰ A gépészmérnök végzettségű igazgató oktatta a fémipari szaktárgyakat, a fémipari szerkesztési rajzot és a leíró géptant, emellett elnökölte a kőműves, kőfaragó és ácsmesteri vizsgabizottságot. Chilf Lipót gépészmérnök a fémipari szakrajz, szerkesztési rajz és fémipari technológia tanára, egyben termékeny publicista, a felügyelőbizottság jegyzője, könyvtáros, az önképzőkör vezetője. Vass Károly szaktanár a faipari szerkezettan és rajz tanára, a technológiai szertár őre, a faipari technológia tanára volt. A rajzoktatásért Weber J. Ernő középiskolai tanár felelt, a szabadkézi rajz, a mértani rajz és az ábrázoló geometria tanáraként. A tanári kar idővel kiegészült Kamprad Herman gépészmérnökkel, aki fémipari rajzot és technológiát tanított, valamint Nagy Győző mérnökkel, aki a faipari rajz, építési szerkezettan, az út- és hídépítéstan tanára volt, idővel elsősorban az ő tervei alapján készültek a szakiskolai műhelyek iparművészeti jellegű munkái, és a református kollégium kerítése és csillárjai.⁵¹ A tan-testülethez később csatlakozott Karácsonyi Géza rajztanár, szobrász, aki alkotásaival nemcsak a városi kiállítások rendszeres résztvevője volt, hanem az iskola műhelyeit látogató és így a műhelygyakorlatot iparművészeti irányban erősítő szobrász növendékek mentora is. A fa- és építőipari szaktárgyakat Vass Károly faipari szaktanár, az agyagipariakat Sebők Ignác megbízott tanító oktatta.

Az igazgató 1400 forintos éves fizetésétől nem sokkal maradt el a szaktanárok 1100–1200 forintos bére, ennél lényegesen kevesebbet kerestek a rendes tanárok, évi 700 forintot. A kezdeti években nem csupán

5. A fémipari műhelyben készült gépek, 1927
Művezető: Zsigmond Sándor. Zselatinos ezüst
Maros Megyei Múzeum, Fotótár, ltsz. N 3624/h8.

az ideiglenes műhelyek okoztak problémát, hanem az esetenként napidíjban oktatott műhelyvezető tanárok fluktuációja is. Az áldatlan helyzet rendezése, a napi-díj helyett rendes fizetés biztosítása után a művezetői tanári pályázatok már keresettek lettek. Az állandó műhelyvezetők alkalmazása mellett szólt az oktatási színvonal emelése, és az egyre specializáltabb tudást igénylő képzés irányába hatott az óraadók egyre nagyobb számú alkalmazása 1901 után.⁵² A napidíjas fizetés egzisztenciális bizonytalansága miatt 1895-ben felmondott műhelyvezető helyére nyolcan pályáztak, közülük négyen a kassai Felső Állami Ipariskolát vé-

50 Vörös Katalin: „Az iskola embere [...] az iskolai közélet munkása”. Szaktanárok a dualizmus kori középfokú iparoktatásban. *Ars Hungarica*, 46. 2020. 103–106.

51 *Értesítő*, 1912. 6.; ORBÁN 2020 (ld. 9. j.) 56–57; ONIGA Erika: A marosvásárhelyi református kollégium Nagy Győző által tervezett melléképületei (1908–1911). In: *Táguló horizont. Tanulmányok a fiatal*

művészettörténészek marosvásárhelyi konferenciájának előadásaiból. Szerk. Kovács Zsolt–ORBÁN János. Marosvásárhely, Maros Megyei Múzeum–Erdélyi Múzeum-Egyesület–Entz Géza Művelődéstörténeti Alapítvány, 2014. 173–185.

52 ORBÁN 2020 (ld. 9. j.) 56.

6. Kócs László művezető gipszmintái, 1909
Zselatinos ezüst
Maros Megyei Múzeum, Fotótár, ltsz. N 3624.

gezték el, akik lakatos, kovács és rézőntő végzettséget jelöltek meg a pályázatukban. Mellettük egy aradi végzettségű géplakatos, egy budapesti elektrotechnikus és egy bécsi géplakatos pályázata volt még érdemben figyelembe vehető. Tanulságos a felügyelőbizottság által összeállított preferencia-sorrend: az első három helyen befutó Remes Ágoston kassai, Glaser József kassai és Holczer Béla bécsi végzettségű jelentkezőket a gazdagabb szakmai életpályájuk miatt emelték ki. Az idővel az iparművészeti tárgyalakotás felé elmozduló iskolában ekkor még a gépipari jártasság számított inkább: az előszűrőn fennmaradt mindhárom pályázó jelentős szakmai tapasztalattal bírt a lakatosság és kovácsipar területén, a gépek és kazánok kezelésében.⁵³

Az álláshelyek népszerűsége nagyban összefüggött a betöltésükhöz szükséges képzettséggel. A műhelyvezetői állás nyolcszoros túljelentkezésével szemben a 19. század utolsó éveiben az építészetileg még nem számottevő város szakiskolájában többszöri pályázattal sem sikerült a műépítési végzettséget igénylő építőipari szaktanári állást betölteni. Pedig, hangzik az érvelés az *Értesítőben*, „egy képzett műépítész nagyban elősegítené a műhelyi munkálatoknak iparművészeti irányba való terelését”.⁵⁴ A tanárihiányt végül a következő tanévre sikerült orvosolni, Láber Vilmos gyakorló építészként vált az építészeti alaktan, az építési szerkezetten és a szerkezeti rajz tanárává, az építőipari tanfo-

lyamok megszűnését követően a faipari osztályban az épületesztalossági alaktan és szerkesztési rajz tanára lett. Láber helyi tevékenységére elszórt adatok utalnak, a magyar nemzeti építészet lechneri irányzatának követésével még korai halála miatti rövid karrierjével is jól illett a modern Marosvásárhelyi összképébe, ahogy ezt Bodolla Ferenc marosvásárhelyi házának 1901-es átalakítása is jelzi.⁵⁵ Láber a szakiskolában is beváltotta a műépítész alkalmazásához fűzött reményeket, az 1901. évi *Értesítőben* a fémipari osztály negyedik évfolyamos termelésének felsorolásában először jelennek meg *műipari dísz tárgyak*. Ezzel párhuzamosan a faipari szakirányon is bővült a tárgypaletta, amely egyre inkább az alapvető tárgytervezői készségeket erősíthette, iparművészeti tárgyakat is kivitelezni tudó iparosokat képezve (6. kép).

Az iparmúzeum és ipari szakiskola közös vezetése

A város modernizálása sok komponensű, egymásra épülő, egymást kiegészítő döntések és lépések sorozata. A 20. század eleji Marosvásárhelyen a modern város kiépítéséhez vezető út, a szükséges lépések ismerete, általában a városfejlesztéshez szükséges know-how elérhető volt. A városban rendelkezésre állt két olyan intézet is, amelyek közül már akár az egyik megléte is óriási iparosítási potenciállal bírt.

Mindehhez azonban szükséges volt a városiaság alapvető jellemzőinek megléte is, a minisztériumi döntéssel létrehozott zalatnai kőfaragó és kőcsiszoló ipari szakiskola a modern ipar és városias léptékű építkezések hiányában önmagában elégtelen volt a gazdaságilag gyenge kisváros felemelésére. A városias szerkezetű, hagyományú és öntudatú Székelyudvarhely a meglévő iskolái mellé az első modern ipari létesítményét kapta meg a kő- és agyagipari szakiskola létrehozásával. Marosvásárhely pedig a székelyföldi városok közül korábbi politikai vezető szerepe, gazdasági ereje, Erdély meghatározó városaihoz, Gyulafehérvárhoz, Kolozsvárhoz közelebbi – nyugati – fekvése és jobb megközelíthetősége miatt rendelkezett mindazokkal az adottságokkal, amelyek a gyors modernizációját megalapozták.

A Bernády-érát megelőzően és annak különösen első időszakában az iparmúzeum és az ipariskola tárgyi

⁵³ MNL OL K 231 (1896. június 3.). 38.730/96 (574-es doboz).

⁵⁴ *Értesítő*, 1898. 20.

⁵⁵ ORBÁN 2020 (ld. 9. j.) 55.

anyaga és szakembergárdája döntőnek bizonyult a városfejlődés dinamizálásában. Ahogy láttuk, Fekete Jakab szakiskolai igazgatót szerteágazó tevékenysége, társadalmi beágyazottsága az ipari intézmények igazgatásán túlmenően tette a városfejlődés megkerülhetetlen figurájává. 1902-ben a város az ő javaslatára hozta létre az ipari közműhelyeket, amelyek a városi iparosság továbbképzésére, a műhelyek modern gépesítettségi problémáira próbáltak megoldást nyújtani. A szakiskolával egy szervezeti egységet képező közműhelyekkel a szakiskola megkerülhetetlen részévé vált Marosvásárhely 20. század eleji iparosságának, a városi ipar irányítására, támogatására és fejlesztésére közvetlen befolyást gyakorolt.⁵⁶ Az *Értesítő* megfogalmazása szerint a közműhelyek létrehozásának „eszméje iskolánkból indult ki”, így jó okkal feltételezhetjük, hogy a városba érkezett szaktanárok, Fekete mellett Chilf Lipót, Véber Ernő és Nagy Győző beszélgetéseinek konkrét eredményeként értelmezhető a városban, de egész Székelyföldön újdonságnak számító közműhelyek létrehozása. A személyes és hivatali kapcsolatokat esetükben nem lehet elkülöníteni, a baráti, kollegiális beszélgetéseken elhangzottak idővel a városi térben materializálódtak. A szakiskola és a városvezetés közötti kapcsolatot az iskola felügyelőbizottsága is formalizálhatta, ennek elnöke Tauszig B. Hugó kamarai elnök, alelnöke Deák Lajos tanfelügyelő, előadója az igazgató, jegyzője pedig Chilf Lipót volt. A tagok között első helyen Bernády György neve szerepel, de mellettük feltűnik a városi iparosság és politikum színe-java: Hofbauer Aurél tanácsnok, Farkas Albert főispán, Koós Ferenc lakatosmester, Mestitz Mihály gyáros, Soós Pál építőmester és két további kamarai tag.

A szakiskolával 1904-ben egyesített iparmúzeum feladatokról átalakították az új iparfejlesztési igényeknek megfelelően. A székelyföldi nyersanyagok és háziipari készítmények bemutatása és az ezzel kapcsolatos marketingtevékenység mellett az alsófokú iparosképzést szolgálta.⁵⁷ A székelyföldi városokban elszórtan működő tanfolyamok Marosvásárhelyre helyezésével, a modern technológiai tudás átadásával pedig a középfokú szakoktatást támogatta. Az iparmúzeummal összekapcsolt közműhelyekben, a székelyföldi fémiparosok munkához juttatását elősegítendő, korszerű szerszámokat is készítettek.⁵⁸ Az iparmúzeum és a szakiskola közös irányításából következett a szaktanárok továbbképzésének lehetősége, 1904-ben például Fekete

Jakabot küldte a fenntartó minisztérium svájci és németországi tanulmányútra (Zürich, St. Gallen, Aarau, Fribourg, Bern, Genf, Bazel, Karlsruhe, Stuttgart, Kaiserslautern, Nürnberg) a kisebb iparmúzeumok működésének tanulmányozására.

Bernády kinevezésével egyidőben nemcsak a minisztérium hozott sorozatban több olyan iparügyi döntést, amely a városfejlesztésre is döntő hatást gyakorolt, hanem a szakiskola is egyre aktívabb szerepet játszott. Az iparosok rendelkezésére bocsátotta a műhelyeket, amelyek a környék legmodernebbjei lehettek, felszereltségükben azzal a nagyvállalkozói léptékkel kerültek egy csoportba, amelyet a városban elsősorban a Mestitz-gyár képviselt.⁵⁹ Az iskolai műhelyekben folyó munka ugyanakkor nem jelentett konkurenciát a városi iparosok számára, önkorlátozó gesztusként pár kivétellel nem fogadtak el megrendeléseket a városi lakosságtól, a megkereséseket továbbították a városban tevékenykedő iparosokhoz, különös tekintettel a helyben iparosengedélyt szerzett egykori növendékeikhez. Az általános művészeti érzékenység és a mives kivitelezés érdekében az iskolai műhelymunkákkal egy kiállításon belül szerepeltették a székelyföldi segédek és tanoncok munkáit. A város és a helyi ipar fejlesztésében érintettek alapvető érdeke volt a helyi ipar fejlesztése, erre a kérdésre a közvélemény is különösen érzékenyen reagált. A katonai alreáliskola 1905-ös felépítésével a Honvédelmi Minisztérium által megbízott budapesti Grünwald-cég ügye nagy hullámokat vetett a közvéleményben, Bernády kárnyhítésként igyekezett elérni helyi iparosok bevonását alvállalkozóként. Egy évvel később a városháza felépítésével a helyi vállalkozó, Csizsár Lajos cégét bízta meg, a belső kivitelezésen és bútortáron helyi iparosok dolgoztak. A budapesti cég azonban 1910-ben ismét elnyerte kedvezőbb ajánlatával a Kultúrpalota kivitelezését.⁶⁰

Mintakönyvek, mintagyűjtemények, műhelymunkák

A modern, gépesített műhelyek elterjedéséig hosszú út vezetett. Az 1890-es évek elején még elsősorban külföldi tankönyvek és szegényes felszerelések mellett készülhettek a növendékek. Az 1890-es évek elején a szak-

⁵⁶ *Értesítő*, 1903. 4.

⁵⁷ BÓNIS 2003 (ld. 1. j.) 57.

⁵⁸ *Értesítő*, 1904. 5.

⁵⁹ *Értesítő*, 1905. 7.

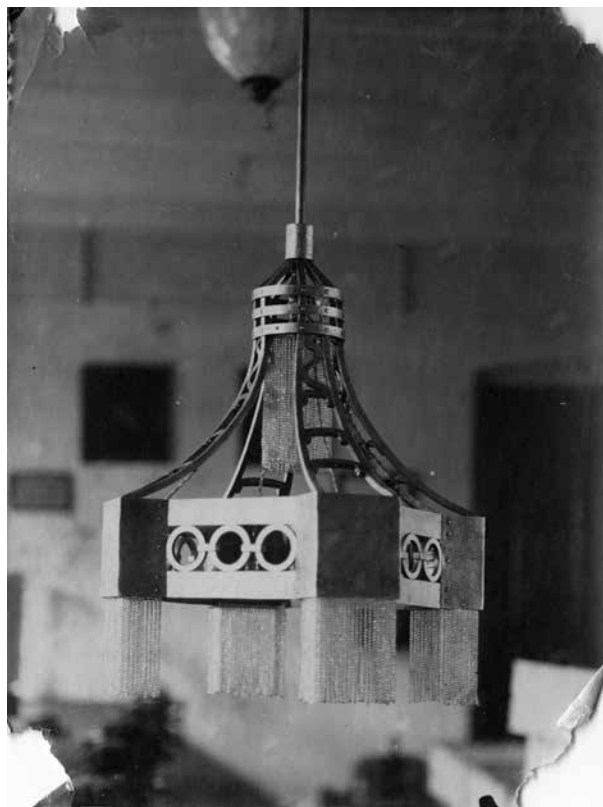
⁶⁰ FODOR 2017 (ld. 1. j.) 66–69. A marosvásárhelyi Kultúrpalota 1908–1913. Szerk. ONIGA Erika. Marosvásárhely, Maros Megyei Múzeum, 2013. 15.

7. A szakiskola fémipari műhelyében készült kovácsoltvas kerítésrács, 1899
Maros Megyei Múzeum, Fotótár, ltsz. N 3624/1.

oktatási intézményhálózat kiépítésével párhuzamosan induló magyar szakkönyvkiadás gyermekcipőben járt, az iskola első éveinek beszerzéseiben még döntően a német szakipar tankönyvei és mintalapjai voltak túlsúlyban, közöttük ipari és iparművészeti szakkönyveket és folyóiratokat egyaránt találunk. A faipar tankönyvek között az épület-szerkezetten és a bútorművesség, a fémipari kiadványok között a gépészet és a kovácsoltvas-művesség könyvei úgyszintén megtalálhatóak voltak. Egyetlen hazai kiadásként Mátrai Vilmos *Műipari mintalapjainak* egy-egy kötetét fedezhetjük fel.⁶¹ Az esetlegesen tűnő szakkönyvellátottság mellett az első években a szűkös faipari műhelyek is kevés lehetőséget adtak a gyakorlásra. 1892–1894 környékén még alapvetően kisebb díszeket, levéldíszeket, oszlopfejezeteket, faragott rózsadíszet, zongoraszékclábat, széktámlát, gyümölcskosarat, képkeretet faragtak. Fémipari tevékenység ekkor még nem folyt, az agyagipari műhelyben virágvázákat, mellszobrok és kályhacsempék készültek.⁶² Az oktatási mintagyűjtemények, más ipari szakiskolákhoz hasonlóan, az ország Székelyföldnél iparosodottabb felvidéki részén működő állami cégektől kerültek az iskolába. 1894-ben ólomgyártási minták érkeztek a selmecbányai Kohóhivataltól, réz termékgyűjtemény a besztecebányai Rézpöröly Hivataltól, féminták a laposnyai Erdőhivataltól, és vastermék-minták a Zólyom-breznói Vasgyárból.⁶³ A vállalati adományok mellett a faipari műhely az iskolai tanszer-, a fémipari pedig a munkához szükséges eszköz- és szerszámgépeket ellátta. A helyi iparmúzeum gyűjteményeit a szakiskolai oktatásban rendszeresen felhasználták, a szakiskolai oktatás és az iparmúzeum gyűjtési profilja kölcsönösen feltételezték egymást egy nemzeti kulturális-gazdasági központ szerepére kijelölt városban. A két intézmény működése még a nagy távolság ellenére is szervesen összekapcsolódott, annak ellenére is, hogy a valóban közös szakági igazgatás majd csak az iparmúzeum 1904. április 22-i államosítását követően tudott megvalósulni (7. kép).⁶⁴

Fekete Jakab nagy jelentőséget tulajdonított az év végi kiállításoknak. A szakmai kihívásokon, az egyéni érdeklődés felkeltésén és a képességek folyamatos fejlesztésén alapuló pedagógiai szemléletre főleg a kezdeti években volt nagy szükség, amikor a szűkös és hiányosan felszerelt műhelyekben, és egy, a szükségesnél talán kevésbé nyitott városi közegben kellett bizonyítani

8. A szakiskola fémipari műhelyében készült csillár, 20. század eleje
Maros Megyei Múzeum, Fotótár, ltsz. N 3624/18.

a szakiskola létjogosultságát. Az 1896. évi ezredéves kiállításra már érzékelhetően elmozdult a műhelymunka a nagyobb, országos kiállításon is bemutatható munkadarabok felé. A faipari műhelyben ebédlőasztal, hat faragott szék, intarziás posztamens és számos kisebb darab: dohánytartó, hamutartó és egy fafaragó mintatanmenet készült. A fémipari szakon kovácsoltvas pipereasztal, gyertyatartók, egy bádogposztamens, fémipari tanmenet és kisebb munkák. Az ekkor még létező agyagipari tanfolyamon virágvázaállványt és egy teljes korongozási tanmenetet készítettek.

Az 1896–1897-es tanév során az új műhelyekben már jól érzékelhetően egyre többfajta tárgyat készítettek egyre nagyobb számban. A faipari műhelyben szekrények, képkeretek és faliszekrények készültek, a

61 *Értesítő*, 1893. 47–48.

62 *Értesítő*, 1894. 42–43.

63 *Értesítő*, 1894. 55.

64 BÓNIS 2003 (ld. 1. j.) 59–65.

fémipariban szerszámok mellett első városképi jelentőségű munkaként az iskolaépület kerítése és kapuja. Az agyagipari műhelyben önálló gipszöntő- és mintázó-műhelyt alakítottak ki.⁶⁵ Az 1897-es brüsszeli világkiállításra összekészített tárgyak azonban még az első évek oktatásának szerény volumenéről tanúskodnak: a hét tárgyból álló gyűjteményben egy kovácsoltvas rokokó pipereasztal, gyertyatartó, két intarziás faposztamens, egy faragott dohánytartó, gyümölcskosár, vasalt láda szerepelt, ezeket műhelyi tervrajzok egészítették ki.⁶⁶ A nemzetközi mezőnyből való kitűnéshez ez még kevés volt, az iskola létét és működését azonban jól jelezték.

Az iparművészeti jellegű tárgytervezői készségek fejlesztése az első évektől kimutatható, az új műhelyekben immár egyre változatosabb tárgyak készültek a bútorművesség köréből: okmánytartó, kottatartó, rajztartó szekrények, kinyitható ebédlőasztal, teaasztalkák. Az új műhelyépület adta lehetőségeket kihasználva 1899-ben új anyagként megjelent a mahagóni felhasználása, amelyből ebben az évben egy neo-empire szobaberendezés készült. Ez utóbbiból a következő évben is készült egy tizenhat darabos szalonváltozat, amely az 1902-es torinói iparművészeti kiállításra szánt fényképtartó ládához hasonlóan a műhely adott évi csúcscarabjai közé tartozhatott. A 20. század első éveiben a műhelyek immár a fa- és fémipar minden tárgytípusában alkottak: a faipar területén az épületasztalosági munkák, ajtók, gerébtokos ablakok mellett konyhaszekrény, faliszekrény, ruhásszekrény, varróasztal, paravánok, könyvszekrények, hálószoberendezések és íróasztalok is készültek. A fémipari műhelyben 1901-ben csillárokkal bővült a termékpalletta (8. kép).

A zalatnai iskola kőfaragóműhelyének munkáihoz hasonlóan az egyéni kreativitás nagy szerepet játszott a marosvásárhelyi ipari szakiskolai gyakorlatban is. A másolás helyett az egyéni ornamensek kialakítását bátorító pedagógiai szemlélet a tanárválasztást is meghatározta, sőt a növendékek érdeklődése még a tanmenetre is kihatással volt: az 1896-ban műhelyvezetővé kinevezett Csete Jenő műlakatos alkalmazását a díszítő jellegű tárgyalakítás iránti növekvő növendéki igényekkel, az ezt támogatni tudó új tanár hozzáállásával, valamint a kreativitást és az egyéni díszű műlakatosmunkák iránti kereslettel indokolták.⁶⁷

Az évfolyamok szerinti műhelymunkákról az új épületbe költözés időszakától egyre szűkebben számol be

az *Értesítő*, a sorok mögött azonban felsejlik a belső-építészeti jellegű, bútorművességhez kötődő tárgyak növekvő száma. Az 1900-as év termelése mindenestre erre utal: a faipari szakosztályban az első évben a fa szerkezeti kötések és illesztések mellett egyszerű konyhabútorok, a második évben festett és pácolt fenyőfa bútorok, egyszerűbb épületasztalos munkák, egy évvel később tömör keményfa és lemezelt bútorok, míg a záró évben már anyaghasználati és funkcionális megkötések nélkül készültek el a növendékek tervei szerint különféle berendezési tárgyak. A későbbi években felbukkannak még a leírásokban diófa reneszánsz óraszekrény és éjjeliszekrények is. A fémipari osztályokban szerszámok, gépek készítése és díszlakatos munkák egyaránt előfordultak. Az első évfolyamon az alapformák és illesztések gyakorlásával foglalkoztak, másodéven már egyszerűbb bútorvasalatok, harmadéven domborítás, egyszerűbb műlakatosmunkák, negyedéven összetett szerszámok és gépek szerelése, kovácsolás, díszes rácsok, zárok és tűzhelyek készültek.⁶⁸ A bútorok között úri dolgozószoba berendezését, könyvszekrényt és szalonszekrényt, író- és ebédlőasztalokat, ágyat és széket egyaránt találunk. A fémipari műhelyben szerszámok és gépek mellett zárok, díszvasalat, kerítésrács, kapuk és virágállványok is készültek. 1907-ben diófa szalon és mahagóni úriszoberendezése került ki az asztalosműhelyből, de faragott karosszék, teljes szobaberendezések, kályhaellenző, szalonasztal szintén szerepelt a felsorolásban. Az iparművészeti tervezés egyre jobban áthatotta az oktatást, ebben a tanévben két, a következőben pedig három szobrásztanuló iratkozott be. Első munkáik bútordíszítő elemek mellett kisebb iparművészeti tárgyak, képkeretek, névjegy- és hamutartók voltak (9. kép).

Az év közbeni munkák közlésének ritkulásával egyidejűleg, 1905-től a vizsgák leírásával bővült az *Értesítő* tartalma. A vizsgadarabok kivitelezése mellett az írásbeli feladat része volt az elkészítés módjának és technológiájának részletes leírása, költségvetés és a tárgy tervrajzainak elkészítése. Az első, 1905. nyári faiparosvizsgán furnérozott, politúrozott bútorok kerültek ki a növendékek keze alól: egy mahagóni könyvszekrény, két szalonasztal, egy mahagónibetétes citromfából készült imaszámoly. A fémipari szakon egy műszaki és egy iparos vizsgafeladatot kellett megoldani: síkattyú/felülvilágító ablakbetétrács, esztergaszeg nyereg/kapube-

65 *Értesítő*, 1897. 49–50.

66 MNL OL K 236 (1897. február 8.). 90/97 (8-as doboz).

67 *Értesítő*, 1897. 5.

68 *Értesítő*, 1900. 15.

9. Kiállítási enteriőr valószínűleg szakiskolai műhelyben készült bútorokkal
Marosvásárhely vagy Székelyudvarhely, 20. század eleje
Üvegnegatív, Kováts Fényképészet Archívuma, Székelyudvarhely. U66-os doboz, EAP130/1/5/21/22.

tét, satu-/tűzhelyrészlet vagy satu/villamos csillár, késes csővágó-/folyosórácsrészlet és franciacsavarkulcs-/lépcsőrácsrészlet kombinációkban.⁶⁹ A következő évi vizsgaleírásban furnérozott, pácolt, diófából készült könyvszekrény, szilfa pohárszék, vörösréz csillár, rácsok jelentek meg. 1907-ben író-, dohányzó- és felszolgálóasztal készült. A következő évben az iparosok cseresznyefa ruhásszekrényt, mahagóni és diófa könyvszekrényt, tölgyfa asztalt, míg a szobrásznövendék állatalakos ornamentikájú díszdobozt és faragott szivardobozt készítettek diófából (10. kép).

A fémipari műhely termelése összességében kevésbé iparművészeti, mint szerszám- és gépkészítő jellegű volt, az építészethez kötődő munkák között kerítés-, erkély- és lépcsőrácsokat, kandallóajtót, kapukat találunk, a berendezési tárgyak között tűzhelyek, csillárok, ebédlőlámpák és az asztalosműhely bútoraihoz és dísz tárgyaihoz vasalatok készültek. 1908 nyarán, a város főterén álló Görög-házban kialakítandó Petőfi-szobába – ahol a végzetes segesvári ütközetbe induló költő utolsó éjszakáját töltötte – két üvegezett ereklYESzekrényt, az év végi vizsga keretében pedig diófa szalonasztalt,

tölgyfa konzoltükröt, tölgyfa paravánt, ágyat, díványt, karos körszéket, haboskőrös hálószoba-berendezést, mahagónigyökér intarziás cseresznyefa ebédlőt készítettek. A faipari műhely termelése az évek folyamán egyre gazdagabbá és komplexebbé vált, egyre több bútortípus, egyre több faanyag és egyre gazdagabb technikai megoldások biztatták az iskolai *Értesítő* olvasóit, köztük a leendő növendékek szüleit, a szakiskola szakmai színvonaláról (11. kép).

Az oktatás fejlődésével egyre alacsonyabb évfolyamokban készítették fel a növendékeket egyre komplexebb, nagyobb szaktudást igénylő darabok készítésére, akik a negyedik osztályra már szinte az engedéllyel bíró iparosmester tudásával bírtak, addigra a tervezéstől – műhelyi rajzok önálló elkészítésétől – a kivitelezésig minden szaktudás birtokába kerültek. A fémipari osztályban előtérbe került a díszítő jellegű tárgyak készítése. A szerszámok, gépek és berendezések mellett ablak- és bútorvasalatok, díszes vasalatok, rácsok készültek. Az ipari szakoktatásra jellemző, hogy a műhelyek az iparos kivitelezői tudás mellett gép- (elsősorban gőz-

69 *Értesítő*, 1905. 9.

10. Újvári Dorottya elnevezésével: „Szerszámmandala”
A fémipari műhelyben készült szerszámok, 1922–1923
Zselatinos ezüst, Maros Megyei Múzeum, Fotótár, ltsz. N 3624/5.

gép-) gyártásban és javításban is jártasságot szereztek. Az egyre nagyobb és komplexebb tárgyak előállításáról tanúskodik az 1904-es *Értesítő* is. A faipari műhelyben ekkor már iroda- és vendégszoba-berendezés is készült, a fémiparban pedig díszvasalatok, gyufatartók, kerítés- és sírrácsok bővítették a korábbi évek termelési profilját. Egy évvel később már fényképtartó galéria, francia módon kihúzható ebédlőasztal, faragott karosszék, citromfából készített hálószoba-berendezés is megjelent a felsorolásban. Az 1906-os milánói világkiállításra egy tölgyfa lépcsőkészlettel készültek, de ebben az évben a korábbi tárgytípusok mellett faposztamenst, díszes vasalatú ékszerdobozt, kályhaellenzőt is találunk a listában. A fémipari osztály milánói kiállításra készülő anyagába két sárgaréz gyertyatartó, egy vasalt láda és

11. A szakiskola fémipari műhelyében készült doboz, 1911
Művezető: Kákonyi József, kivitelezte: Zsigmond Sándor másodéves növendék, Maros Megyei Múzeum, Fotótár, ltsz. N 3624/33.

egy kovácsoltvas díszelem tartozott. Az 1908-as londoni Earl's Court kiállításra egy tölgyfa asztalt küldtek a szakiskolából. A faipari műhely későbbi éves termelésében felsorolnak fegyvertartó keretet, előszobafalat, zsámolyt, teljes szobaberendezéseket. A vizsgadarabok között ezekben az években cseresznyefából készített szalontálat, olvasóasztalt és álló íróasztalt is találunk. A fémipari műhely termelése 1908 után, a gépészmérnök végzettségű Flórián Albert igazgató éveitől fokozatosan a szerszám- és gépgyártás felé tolódott, ez összefüggésben lehetett az elsősorban a gyáriparban és a vasútnál kínálgató munkalehetőségekkel (12. kép).

A világháborús évek alatt, a többi ipari szakiskolához hasonlóan, az oktatás részben ellehetetlenült. A tanárok és a tanulók besorozása, az iskola és a műhelyépületekben megszállt honvédek, az egyre inkább akadózó anyagszállítás, a pénzügyi források és bevételek fennakadása, a megrendelések visszaesése rendszertelenítette az oktatást. Az évtizedek alatt egyre bővülő műhelyi termelés jelentős mértékben visszaesett, az első háborús évben inkább alapvető bútortípusokat gyártottak: a kivételt jelentő szobor- és könyvvállványok mellett ebédlő- és íróasztalok, ágyak, ruha- és könyvszekrények, asztalok, padok készültek, jelentősebbnek egy tölgyfa írószekrény, játékasztalok és egy konyhai berendezés tartható. A fémipari műhelyben a termelés változatlan volt, rácsok és vaskapuk mellett iparművészeti tárgyak közül négy rézcsillár, cukordoboz, takaréktűzhely került be a felsorolásba.⁷⁰ A második

⁷⁰ *Értesítő*, 1915, 13–15.

12. A szakiskola fémipari műhelyében készült kályha, 1926
Művezető: Kákonyi József
Maros Megyei Múzeum, Fotótár, Itsz. N 3624/21.

háborús év már kedvezőbb képet mutat: háló- és írószoba, ebédlő- és szalonberendezés is készült. A bútorok között találunk historizáló és modern darabokat, az előbbit egy biedermeier könyvszekrény, az utóbbit pedig egy tálaló-, ruhásszekrény és könyvszekrény képviselte (13. kép).

A szakiskolai növendékek elhelyezkedése

A növendékek elhelyezkedése alapvető indikátora volt egy-egy intézmény működésének. Az iskolai *Értesítő*-ben közölt első álláshely távrolról sem jelzi előre az iparos életpályát, a pályaelhagyás felé éppúgy vezettek utak, mint a nemzetközileg jegyzett művésszé váláshoz. Az városi ipar támogatása végigkísérte az iskola működését, és minden részletre kiterjedt: ennek érdekében az iskola műhelyei, szemben például a székelyudvarhelyi szakiskola gyakorlatával, helyi megrendelésre nem vállaltak munkát, a modern gépesítést igénylő kivitelezésekhez viszont a helyi iparosok rendelkezésére álltak az iskolai műhelyek. A korlátozott ipari lehetőségekkel bíró, az országos vasúti vérkeringésbe csak később bekapcsolódó iskolaváros fejlődési lehetőségei azonban nem összehasonlíthatók a már évtizedek óta székely fővá-

13. A szakiskola fémipari műhelyében készült virágállvány, 1926
Művezető: Kákonyi József
Maros Megyei Múzeum, Fotótár, Itsz. N 3624/25.

rosként emlegetett Marosvásárhely földrajzi, gazdasági és kulturális adottságaival, amelyeket a kormányzati kapcsolatok és az ambiciózus polgármester sikeresen tudott kiaknázni: az építkezési konjunktúra mellett ezt a város modernizációjának részeként helyben végzett és maradó iparosok száma is jelzi. Az elhelyezkedési arányok alapvetően nem változtak a következő években sem, a város folyamatosan képes volt felvenni a szakiskolai végzettek felét, döntő hányaduk azonban az építőipari tanfolyamok végzettjei közül került ki.⁷¹ A különböző végzettségűek helyben maradásával kapcsolatban viszonylag egyértelmű mintázat bontakozik ki, a szakemberigény a megrendelések és a demográfiai folyamatok függvényében változott, legnagyobb arányban az építőiparosok maradtak helyben, őket követték

⁷¹ Az építőipari tanfolyamon végzettek pályájáról bővebben lásd ORBÁN 2020 (ld. 9. j.) 58–63.

a faiparosok, míg a fémipari végzettek körében szinte teljes volt az elvándorlás vagy a (nem ritkán helyi) gyári alkalmazotti sors. Az 1900 nyarán végzettek esetében igazolódni látszott az egységes igazgatás alá volt városi alsó- és középfokú iparosképzés hatékonysága: a tizenhét szakiskolai végzett fele, nyolc iparos a városban helyezkedett el. Közülük is legkisebb arányban a lakatosok – kilenc főből mindössze ketten –, szemben a három helyben maradó asztalossal és az építőipari tanfolyamon végzettek háromötödével.⁷²

1902 nyárára a végzettek helyben maradásának aránya megváltozott: a három asztalos mindegyike elkerült a városból, a hét építőiparos közül hatan viszont helyben maradtak, míg a tíz lakatosból hét máshol talált munkát. A következő években a helyben elhelyezkedettek aránya negyedére, harmadára csökkent, de összességében az ipari pályán maradók száma, az *Értesítő* alapján legalábbis, elképesztően magas: 97%-os volt az első tíz tanév alatt.⁷³ A Bernády-korszak építkezései azonban lassan megtették a hatásukat, az 1904-es évfolyam hat építőiparos egy kivétellel a városban maradt, miközben a tizenhárom fémiparos mindegyike elhagyta a várost, többségük a gyáripárban helyezkedett el az ország különböző részein. Egy évvel később hasonló folyamatokat látunk: a hat faiparosból egy maradt meg a szakmájában a városban, a fémipari osztály végzettjei Budapestre és Győrbe kerültek, a korábbi évek tendenciáját erősítve, a kilenc építőiparos közül azonban csak ketten helyezkedtek el máshol. A fémiparosok munkához juttatását még a közműhelyek megnyitása sem tudta orvosolni: az 1907-es évfolyam tagjai közül a fa- és építőiparosokat jórészt felvette a városi iparosság, a fémiparosok ellenben kivétel nélkül máshol kezdtek el dolgozni, döntően budapesti gyárakba és műhelyekbe kerültek. A következő évben egy-egy fa- és fémiparos kivételével a többi végzett elhagyta a várost, a kilenc építőiparosból nyolc azonban helyben talált munkát.

Az építőiparos tanfolyam megszűnésével a helyben maradás visszaesett, az 1909-ben munkába álló tizenhét iparos közül mindössze egy fémiparos maradt a városban. A Bernády-korszak dinamikus építkezési konjunktúrájának és a városban képzett iparosok helybeli elhelyezkedési adatainak szembeötlő ellentmondására maga a képzés ad magyarázatot. Az építkezési lázban égő városban minden képzett építőipari szakiparosra szükség volt, így nem meglepő, hogy az ezen a tanfo-

lyamon végzeteket marasztalta a város leginkább.⁷⁴ Az Erdély-szerte egyre gyarapodó polgári otthonok belsőépítészeti-bútorozási igényeinek kielégítése az asztalos osztályok frissen munkába állt tagjainak is egyre több munkát biztosított. A fémiparosok elvándorlása mögött az elsősorban gépipari, szerszámkészítést előtérbe helyező képzés állt, a megszerzett szaktudás csak kisebb részben kötődött az építészethez, belsőépítészethez és tárgykultúrához. A műhelygyakorlaton – a szerszámkészítés mellett – kovácsoltvas kerítések, rácsok kivitelezésével foglalkoztak, iparművészeti jellegű kivitelezői tevékenységet az asztalosműhelyben készült bútorok díszes vereteinek elkészítése jelentette. A saját műhely felszerelése tetemes anyagi befektetést igényelt, az iparendelő kiváltásával szemben a gyáripari elhelyezkedés jövedelmezőbb és kiszámíthatóbb életpályával kecsegtetett. Az 1909-ben záróvizsgát tett évfolyam elhelyezkedése jól jellemzi az elsősorban a gyáripari munkára felkészítő fémipari képzést: a munkába állás helyszínei között a budapesti Ganz-féle villamosági Rt., a Rimamurány-Salgótarjáni Rt. ózdi vasműve, a MÁV Gépgyára, a Fegyver- és Gépgyár, a Heller és Hertz budapesti motorgyára szerepelt.⁷⁵

Flórián Albert igazgatói tevékenységének első éveiben a végzettek helyben maradása minimálisra csökkent, 1910 nyarán a két osztály húsz végzettjéből mindössze egy fémiparos kezdett el Marosvásárhelyen dolgozni. Két székelőudvarhelyi és két tatabányai állástól eltekintve az évfolyam háromnegyede budapesti gyárakban helyezkedett el, egy évvel később már csak egy faiparos maradt a városban. Az 1913-as generáció tizennyolc iparosa esetében a tendencia látszólag megállt, a fémiparosok számára továbbra is népszerű budapesti gyárak és a vasút mellett a faiparosok tor-dai, kovásznai vagy helybeli mestereknél és cégek-nél helyezkedtek el. A világháború kitörésének nyara minden korábbi elhelyezkedési tervet felülírt, a faiparosok nem tudtak elhelyezkedni, a tizenöt fémiparos kétharmada a fővárosba került, a helyben maradókat az államvasutak fűtőháza vette alkalmazásba. Az első háborús év nyarán az iskolapadból szinte egyenes út vezetett a katonai szolgálatba, vagy – mivel jórészt szegény falusi közegekből érkeztek – vissza szülőfalujukba mezőgazdasági munkára. A marosvásárhelyi szakiskola iparosai szokatlanul kis számban kerültek művészi pályára, az egyik ritka példát az 1915-ben bi-

⁷² *Értesítő*, 1900. 19.

⁷³ *Értesítő*, 1903. 25.

⁷⁴ ORBÁN 2020 (ld. 9. j.) 63.

⁷⁵ *Értesítő*, 1909. 29.

14. dr. Bernády György, Marosvásárhely polgármestere
Maros Megyei Múzeum, Fotótár, ltsz. 6491/4.

zonyítványt szerzettek között találjuk, a faipari szakos Homokay József a budapesti Iparművészeti Iskolában folytatta tanulmányait. Ennek az évfolyamnak a tagjai szokatlanul nagy száma került iparművészeti

fogékonyságot igénylő munkahelyre, Duka Áron és Fodor Kálmán Thék Endre budapesti gyárába, míg Szász István a Mestitz Mihály és fiai marosvásárhelyi gyárában álltak munkába.

Összefoglalás

Az ipari szakoktatás tökeerős és nagy lélekszámú nagyvárosokra jellemző építő-, fa- és fémipari profillal indult el Marosvásárhelyen 1892-ben, amelyhez rövid ideig társult a helyspecifikus agyagipari képzés. A szakiskola tanári karára alapozva az első évtizedére jellemző gyakori költözések, építkezések, bővítések, finanszírozási és szervezeti nehézségek ellenére képes volt a modern iparosság technikai, anyaghasználati és ornamentikával kapcsolatos ismereteinek és kivitelezői készségeinek átadására, hozzájárulva így annak a modern iparosrétegnek a kialakulásához, amely nélkül Bernády György nagy ívű városfejlesztési vízióinak megvalósításához nagyobb részben kellett volna városon kívüli szakemberek közreműködésére támaszkodni. A szakiskola, a modern képzése mellett szaktanárainak társadalmi beágyazottsága és elhivatottsága révén nagyobb mértékben hatott

az otthonául szolgáló Marosvásárhely modern város-szerkezetének és iparostársadalmának kialakulására, mint más erdélyi szakiskolák esetén láthattuk. Az iskola falai között folyó szakképzés szerencsés időpontban találkozott a város új polgármesterének városfejlesztési lépéseivel. A székelység politikai, gazdasági és kulturális központjaként kiemelkedő város így jórészt szűkebb és tágabb pátriájából származó iparosok munkájával épült fel, akik közül a tehetségeseket az átgondoltan, a valós igényekre időben reagáló városi iparoktatási rendszer folyamatosan továbbképezte, nagy részük első tapasztalatszerzését és elhelyezkedését a városi építkezési konjunktúra segítette. A városfejlesztés eredetileg Budapest fogant víziójának folyamatos politikai támogatása, a megvalósításhoz megfelelő időben érkező polgármester és a merész finanszírozás mellett további pillérként a szakiskola tette lehetővé Marosvásárhely 1902 utáni dinamikus kiépülését.

Rövidítések

A marosvásárhelyi fa- és fémipari szakiskola értesítői

Értesítő 1893

Értesítő a marosvásárhelyi Állami Fa- és Fémipari Szakiskola és a vele kapcsolatos építő- és agyagipari tanfolyamok működéséről az 1892–93-ik tanévben. I. szám. Szerk. SCHWARTZ Jakab. Marosvásárhely, nyomtatta Adi Árpád, 1893.

Értesítő 1894

Értesítő a marosvásárhelyi Állami Fa- és Fémipari Szakiskola és a vele kapcsolatos építő- és agyagipari tanfolyamok működéséről az 1893–94-ik tanévben. II. szám. Szerk. SCHWARTZ Jakab. Marosvásárhely, ny[omtatta] Imreh Sándor az ev. ref. kollégium bet[űivel], 1894.

Értesítő 1896

Értesítő a marosvásárhelyi Állami Fa- és Fémipari Szakiskola és a vele kapcsolatos építő- és agyagipari tanfolyamok 1895–96. tanévi működéséről. IV. szám. Összeállította: FEKETE Jakab. Marosvásárhely, nyomtatta Adi Árpád, 1896.

Értesítő 1897

Értesítő a marosvásárhelyi Magyar Kir. Állami Fa- és Fémipari Szakiskola és a vele kapcsolatos építő- és agyagipari tanfolyamok 1896–97. tanévi működéséről. V. szám. Összeállította: FEKETE Jakab. Marosvásárhely, ny[omtatta] Sztupjár István az ev. ref. coll[egium] betűivel, 1897.

Értesítő 1898

Értesítő a marosvásárhelyi M. Kir. Állami Fa- és Fémipari Szakiskola és a vele kapcsolatos építő-ipari tanfolyam 1897–98. tanévi működéséről. VI. szám. Közli: FEKETE Jakab. Marosvásárhely, nyomtatta Grün Vilmos, 1898.

Értesítő 1900

A marosvásárhelyi M. Kir. Állami Fa- és Fémipari Szakiskola és a vele kapcsolatos építő-ipari tanfolyam értesítője az 1899–900-iki nyolczadik iskolai évről. Közli: FEKETE Jakab. Marosvásárhely, ny[omatott] az ev. ref. coll[egium] betűivel, 1900.

Értesítő 1903

A marosvásárhelyi M. Kir. Állami Fa- és Fémipari Szakiskola és a vele kapcsolatos tanfolyamok értesítője az 1902–1903-iki tizenegyedik iskolai évről. Közli: FEKETE Jakab. Marosvásárhely, ev. ref. kollégiumi nyomda (Benkő László) nyomása, 1903.

Értesítő 1904

A marosvásárhelyi M. Kir. Állami Fa- és Fémipari Szakiskola és a vele kapcsolatos tanfolyamok értesítője az 1903–1904-iki tizenkettedik iskolai évről. Közli: FEKETE Jakab. Marosvásárhely, nyomtatott Adi Árpád könyvnyomdájában, 1904.

Értesítő 1905

A marosvásárhelyi M. Kir. Állami Fa- és Fémipari Szakiskola és a vele kapcsolatos tanfolyamok értesítője az 1904–1905-iki tizenharmadik iskolai évről. Közli: FEKETE Jakab. Marosvásárhely, Grün Sámuel könyvnyomdája, 1905.

Értesítő 1907

A marosvásárhelyi M. Kir. Állami Fa- és Fémipari Szakiskola és a vele kapcsolatos tanfolyamok értesítője az 1906–1907-iki tizenötödik iskolai évről. Közli: FEKETE Jakab. Marosvásárhely, nyomtatott Adi Árpád könyvnyomdájában, 1907.

Értesítő 1909

A marosvásárhelyi M. Kir. Állami Fa- és Fémipari Szakiskola és a vele kapcsolatos tanfolyamok értesítője az 1908–1909-iki tizenhetedik iskolai évről. Közli: FLÓRIÁN Ambrus. Marosvásárhely, Benkő László kollegiumi nyomdája, 1909.

Értesítő 1912

A maros-vásárhelyi M. Kir. Állami Fa- és Fémipari Szakiskola és a vele kapcsolatos tanfolyamok értesítője az 1911–12-iki tizenkilencedik [sic!] iskolai évről. Közli: FLÓRIÁN Ambrus. Marosvásárhely, Grün S. könyvnyomdája, 1912.

Értesítő 1915

A maros-vásárhelyi M. Kir. Állami Fa- és Fémipari Szakiskola és a vele kapcsolatos tanfolyamok értesítője az 1914–15-iki huszonharmadik iskolai évről. Közli: FLÓRIÁN Ambrus. Marosvásárhely, Benkő László kollegiumi könyvnyomdája, é. n. [1915].

Levéltári források

MNL OL K 231

Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára, Kereskedelemügyi Minisztériumi Levéltár, Ipari és belkereskedelmi szakosztály

MNL OL K 236

Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára, Kereskedelemügyi Minisztériumi Levéltár, Országos Iparoktatási Főigazgató

RÁLMMI MVKI

Román Állami Levéltár Maros Megyei Igazgatósága, Marosvásárhelyi városi közgyűlés iratai Arhivele Naționale ale României, Direcția Județeană Mureș (ANDJ MS), Fond Primăria Tg. Mureș, Consiliul muncipalului Tg. Mureș

Székely Miklós

művészettörténész, tudományos munkatárs

Bölcsészettudományi Kutatóközpont, Művészettörténeti Intézet
szekely.miklos@abtk.hu

Marosvásárhely 1892—1902

The Decade of Preparation

The early-twentieth century transformation of Marosvásárhely is one of the great episodes in Hungarian architectural history. The architectural face of this Szekler market town, which at the end of the nineteenth century was decisively Baroque in character, strongly reflects the ideas of the mayor György Bernády, elected in 1902.

This study seeks to understand the role the industrial vocational school played in the establishment of modern industry in the town. It also examines the facilities of the school, the contributions of workshop production and the school's graduates to the modernisation of the town, and the availability of the materials, physical tools and knowledge necessary for urban development. Nearly a library's worth of literature on the subject addresses the Marosvásárhely phenomenon from the perspective of architectural modernism, Hungarian-style industrial forms, the circle of artisans associated with the Gödöllő artists' colony, peasant culture and visual depictions of national mythology. Industrial vocational education in Marosvásárhely, which began in 1892, centred on the building, woodworking and metalworking industries, as was typical of large, capital-rich towns, and later was expanded to include the local clay industry.

Despite the frequent changes in location, construction, expansion, and financial and organisational challenges in the first decade of its existence, the school managed, thanks to its faculty, to pass on to its students a knowledge of modern industrial technology, the use of materials and ornamentation. The school thus contributed to the creation of a stratum of modern industrialists who were indispensable in the realisation of György Bernády's grand vision of the town's development; without them, the mayor would have had to rely on outside experts.

The dynamic transformation of Marosvásárhely following 1902 was made possible not only by the steady political support for a vision of urban development initially conceived in Budapest, a mayor who was the right man for the moment, and bold financing, but also by the contributions of the vocational school, as another pillar of development.

Miklós Székely

art historian, research fellow

*Institute of Art History, Research Centre for the Humanities
szekely.miklos@abtk.hu*

TÁRGYSZAVAK

Marosvásárhely, Bernády György, ipari szakiskola, urbanisztika

KEYWORDS

Marosvásárhely (Târgu Mureș, RO), György Bernády, industrial vocational school, urbanism

A Magyar Mérnök- és Építész-Egylet Ybl-pályázata

A Magyar Mérnök- és Építész-Egylet

Az egylet 1867-ben alakult meg Magyar Mérnök-Egylet néven, valószínűleg osztrák minta alapján tömörítve egy szervezetbe a mérnököket és az építészeket. Önálló építészegylet a Magyar Építőművészek Szövetségének 1902-es megszervezéséig nem jött létre, de 1871-ben az építészek kiválásának fenyegetésére a társaság a nevét Magyar Mérnök- és Építész-Egyletre változtatta, és ezen a néven 1944-ig működött.¹ Az egyesületnek kezdetben hat, majd később nyolc szakosztálya volt: út-, vasút- és hídépítészeti; vízépitési; gépészeti, elektrotechnikai és gyáripari; geodéziai; bányászati és kohászati; műépítészeti; középítészeti és vegyész-mérnöki. Az egyesület 1867-ben 755, 1914-ben 3753 tagot számlált, vagyis a dualizmus időszakában megötszörözte a létszámát.² A vidéki tagsággal a kapcsolatot az egylet elsősorban a folyóiratai segítségével ápolta: a *Közlöny* 1867-től, a *Heti Értesítő* 1882–1910 között jelent meg.

Kezdetben az egyetemes üléseken tartott felolvasások voltak a jellemzőek, a szakosztályi munka csak az 1870-es évek második felétől kapott nagyobb lendületet. 1871-ben megalakult a műépítési szakosztály, amely később a középítésivel együtt ülésbe az egyesület legaktívabb egységévé vált. Az egylet tevékenysége idővel egyre sokrétűbb lett: a magyar technikusokat érintő kérdésekben feliratokat nyújtott be a magyar kormány tagjaihoz, tervpályázatokat hirdetett, tagjai alapítványokat hoztak létre, amelyekből pályadíjakkal, érmekkel jutalmazták az arra érdemeseket, szakmai

előadásokat tartottak; kirándulásokat és külföldi tanulmányutakat szerveztek, munkadíjtáblázatot alkottak, kongresszusokat rendeztek, műszaki-művészeti kérdéseket vitattak meg, beszámoltak a szakmai rendezvényekről és személyi hírekről, építészeti tervpályázatok zsűrijében működtek közre. Az egyesületnek saját könyvtára, kézirat-gyűjteménye, 1883-tól könyvkiadó vállalata, 1908-tól pedig minden igényt kielégítő szék-háza³ is volt (1. kép).

Az egyesület belső pályázatai

A Magyar Mérnök- és Építész-Egylet pályázatait négy csoportba oszthatjuk; volt tervezői, tudományos, tanulmányút- és tanulmányi pályázat. Ezek közül az első kettő tekint vissza nagyobb múltra. Az idő előrehaladtával az egylet egyre több belső pályázatot hirdetett, illetve kialakította ezek lebonyolításának rendjét. A pályázatok egy része az egyesület összes tagja, míg mások csak az egyes szakosztályok tagjai számára voltak elérhetőek.

A tervezői pályázatokból három létezett: az építészeti nagy, illetve kis pályázat, valamint 1894-től az Ybl-pályázat, amely az egyik kis pályázatból fejlődött ki. Ezeken kívül tudományos munkák számára is születtek megmérettetések. Ezek a pályázatok kétféleképpen lehettek: az egyikben a nyomtatásban megjelent szakmunkákat, a másikon az egyesületben tartott előadásokat díjazták. Előbbi kategóriában nem volt csak építészek számára

1 *A magyar művészet a 19. században*. Szerk. Sisa József. Budapest, Osiris Kiadó, 2013. 350–351.

2 *A Magyar Mérnök- és Építész-Egylet évi jelentése 1867-ről*. Első év. Összeállította: Szily Kálmán titkár. Pest, 1868; *A Magyar Mérnök- és Építész-Egylet 1914. évi Évkönyve*. 14. évf. Szerk. Schilling Zoltán. Budapest, Pátria, 1914.

3 Az egyesület 1907-ben vásárolta meg a Reáltanoda utca 13–15. számú házat, amelyet átalakítás és emeletráépítés után 1908. december 13-án avattak fel. Budapest Főváros Levéltára XV. 17.e. 306.a. 1764. tétel 797. kisdoboz; *A Magyar Mérnök- és Építész-Egylet Heti Értesítője*, 27. 1908. 419–435.

1. A Magyar Mérnök- és Építész-Egylet székháza, Reáltanoda utca 13–15.
A Magyar Mérnök- és Építész-Egylet Heti Értesítője, 27. 1908. 421.

meghirdetett pályázat; a Hollán-díjért, illetve a technikai műveknek járó aranyéremért az egyesület összes tagja versenybe szállhatott. A mű- és középítési szakosztályokban tartott legjobb előadásért Czigler-érem járt. Külön kategóriát képezett a Kossuth közgazdasági pályadíj, amellyel három hónapos külföldi tanulmányutat lehetett nyerni, illetve a Fábián-jutalom, amelyet a József Műegyetem legkiválóbb végzős hallgatója kapott meg. Utóbbi kettő az összes szakosztály tagjai számára elérhető volt.

Az építészek példáján felbuzdulva a többi szakosztály is különböző pályázatokat, például nagy pályáza-

tot is hirdetett. A gépészmérnökök irodalmi teljesítményének értékelésére a Cserháti-pályadíj, a szakosztály legjobb előadásának díjazására a Cserháti-plakett szolgált. Az út-, vasút-, híd- és vízépítés témájában írt legjobb eredeti szakmunka szerzőjét Liphay-díjjal tüntették ki.⁴

Az építészeti tervpályázatok

A tervpályázat demokratikus eszméje a felvilágosodás korában született meg azzal a céllal, hogy egy adott épület a legmegfelelőbb terv alapján épülhessen meg, lehetőséget biztosítva egyben a legjobb tervet készítő építész érvényesülésére. Az első tervpályázatokat a 18. század végén az Amerikai Egyesült Államokban írták ki. A nyílt pályázatok sokasodásával az 1860-as évektől a nyugati országokban megjelentek a tervpályázati szabályzatok is.⁵ A nyugati világban korán és széles körben elterjedt versengés Magyarországon azonban lassan hódított teret. Az 1870-es évek előtt csak kevés tervpályázatot hirdettek, és azok nagy része is meghívásos volt. A Magyar Mérnök- és Építész-Egylet működése kezdetétől fontosnak tartotta a tervpályázatok ügyét. Harcot indítottak azért, hogy a jelentősebb középületek esetében az építtetők ne közvetlen megbízások, hanem tervpályázat alapján szerezzék be a legalkalmasabb tervet. Az egyesület tagjai nemcsak tervpályázati szabályzatot dolgoztak ki, de 1877-től rendszeresen saját pályázatokat is kiírtak annak érdekében, hogy ezzel is példát mutassanak.⁶

A mű- és középítési szakosztályok belső pályázatainak kezdetben műipari tárgyak és kisebb építmények megtervezésére vonatkoztak. Az egyesület *Közlönye* szerint a pályázat célja „egyrészt a fiatal szakőrök közt üdvös versenyt, másrészt pedig az építő művészet és a műipar közt közelebb érintkezést hozni létre általában pedig: a műízlés fejlesztésére hatni”.⁷ Az első pályázatok feladatait egy évente választott, háromtagú bizottság határozta meg. A bírálóbizottság tagjait minden pályázat esetében külön, szavazás alapján választották.

4 A Magyar Mérnök- és Építész-Egylet 1913. évi Évkönyve. 13. évfolyam. Szerk. dr. BRESZTOVSKY Béla. Budapest, Magyar Könyvnyomda és Kiadóvállalat Részvénytársaság, 1913. 96–111.

5 SZÉKELY Márton–MARÓTYZ Katalin: A pályázat mint jelenség a késő

historizáló építészet korában. *Építés – Építészettudomány*, 46. 2018. 1–2. SZ. 93–97.

6 MARÓTYZ Katalin: Ybl Miklós és az építészeti közelet – pályázatok a Magyar Mérnök- és Építész-Egyletben. *Ars Hungarica*, 40. 2014. 491–492.

7 A Magyar Mérnök- és Építész-Egylet *Közlönye*, 11. 1877. 201.

Ezekről a korai építészeti pályázatokról elmondható, hogy nem voltak túlságosan sikeresek.⁸ Volt köztük olyan is, amely teljes érdektelenségbe fulladt. Több esetben előfordult, hogy a kiírást többször is meg kellett ismételni, de a csekély érdeklődés a legtöbb feladat esetében általános jellemző volt. Ennek oka lehetett, hogy a nyertesek – a szakmai elismerés mellett – csekély díjazásban részesültek. A győztesnek általában 3–5 arany járt, amit az egyesület tagjai ajánlottak fel. Kezdetben a nem díjazott, de értékes terveket dicséretben részesítették, az utolsó pályázatnál már második helyezést is kiosztottak. A pályázatok kiírásában nem volt semmilyen rendszer, kiszámíthatóság, több esetben a pályázatok az egyéb munkákban bővelkedő nyári hónapokra estek. Bár kisebb feladatokról volt szó, de az egy-két hónapban megszabott határidő is túlságosan rövidnek minősíthető. Nagyobb érdeklődést váltottak ki azok a pályázatok, amelyek a megvalósulás lehetőségét kínálták. Ezek a korai, kisebb pályázatok annyiban mindenképpen elérték a céljukat, hogy tényleg a fiatalabb, kialakult megrendelői körrel még kevésbé rendelkező építészeket sikerült megszólítani velük, hiszen a nyertesek életkora 23 és 33 év között volt.⁹

A mű- és középítészeti szakosztályok, érzékelve a problémákat, 1881-ben megalkották az általuk rendezendő építészeti tervpályázatok szabályzatát. Ettől kezdve minden évben egy nagy pályázat, illetve bizonyos időközönként rendezendő kisebb pályázatok kerültek kiírásra.¹⁰ A nagy pályázat már komolyabb díjazású, összetettebb tervezői munkát igénylő verseny volt, amelynek az volt az elsődleges célja, hogy az egyesület tagjai emlékszerű feladatok megoldásával foglalkozva évről évre tanúbizonyítást adhassanak szaktudásukról. A nyertes az egyelet által veretett, 25 arany értékű aranyéremmel és díszoklevelet kapott. A presztízs jellegű aranyéremhez a vallás- és közoktatásügyi minisztertől minden évben megigényelt utazási ösztöndíj társult. Kis pályázatot általában évente többet is hirdettek, a győztes 1887-től kisebb jutalmak mellett az egyleti ezüstéremmel gazdagodott.

Az Ybl-pályázat

A mű- és középítészeti szakosztályok 1892. január 25-én emlékülést rendeztek egykori elnökük, Ybl Miklós halálának első évfordulója alkalmából. Neő Béla *Ybl Miklós emlékezete* címmel tartott előadása után Czigler Győző elnök javaslatára határozták el, hogy minden évben a néhai elnök halálát (január 21.) követő hétfői ülésen fogják kiadni az Ybl-alap¹¹ pályadíját.¹² Az Ybl-pályázat valójában az egyik építészeti kispályázatból nőtte ki magát, amelyet kezdetben az Ybl-alapból vásárolt emléktárggyal jutalmaztak. A pályázat témáját a szakosztályok minden évben három javaslat közül választották ki. A bírálat menete a kis pályázatoknál 1889 óta alkalmazott eljárást követte, amely szerint a „szakosztályok a pályaterveknek beérkezése után egy előadót választanak, ki írásban jelentést tesz a pályaművekről, vagyis ismerteti őket. A jelentés szabad megvitatás tárgya lehet s a díjak odaítélése dolgában a szakosztályok legközelebbi ülésükön névszerinti szavazással döntenek, mely szavazásban csak azok a szakosztályi tagok vehetnek részt, kik a pályaterveknek az előadó részéről történt ismertetésekor a szakosztályok ülésén jelen voltak”.¹³

Az 1894-ben másodikként meghirdetett kis pályázat volt az első, amelyik már Ybl-pályázatként látott napvilágot. A felhívás egy ebédlő díszes mennyezeti faburkolatának tervezésére szólt.¹⁴ A „Mester emlékének megörökítése” céljából rendezett első pályázat méltatlanul kis érdeklődést váltott ki a tagokból, mivel csak egyetlen pályázó küldte be a rajzait.¹⁵ Ennek oka lehetett talán a pályázati határidő is, amely ebben az esetben nem túl rövidre, hanem túl hosszúvá nyúlt. A mű- és középítészeti szakosztályok 1894. december 10-én Mezey Sándort választották meg a pályázat előadójául, aki december 17-én ismertette a véleményét a beérkezett egyetlen alkotásról. A szavazásra – az ünnepek miatt – csak 1895. január 7-én került sor, amikor tizenhét tagból tizenhárom a pályadíj kiadása mellett voksolt. A jelígis boríték felbontása után kitűnt, hogy a győztes Komor

8 A tervezendő feladatok sorrendben a következők voltak: fűrdőház, bronz virágtartó asztal, elnöki csengettyű, Az Építési Ipar címlapja, pohárszék, előadó „szószéke”, ezüst tintatartó, közkút a Kálvin téren, terezvárosi ideiglenes templom és paplak, tömösi honvéd emlékmű, kioszk, hirdetőoszlop, rácskapu.

9 MARÓTY 2014 (ld. 6. j.) 492.

10 A Magyar Mérnök- és Építész-Egylet Közlönye, 15. 1881. 137, 237.

11 Az Ybl-alap az 1882. december 6-i, Ybl 50 éves építész jubileuma alkalmából rendezett ünnepély költségeiből megmaradt 1000 forintból jött létre. 1883-ban úgy határoztak, hogy az értékpapírokba fektetett tőke kamatait a mű- és középítészeti osztályok által rendezendő kisebb pályázatokra fordítják. Az Építési Ipar, 7. 1883. 13.

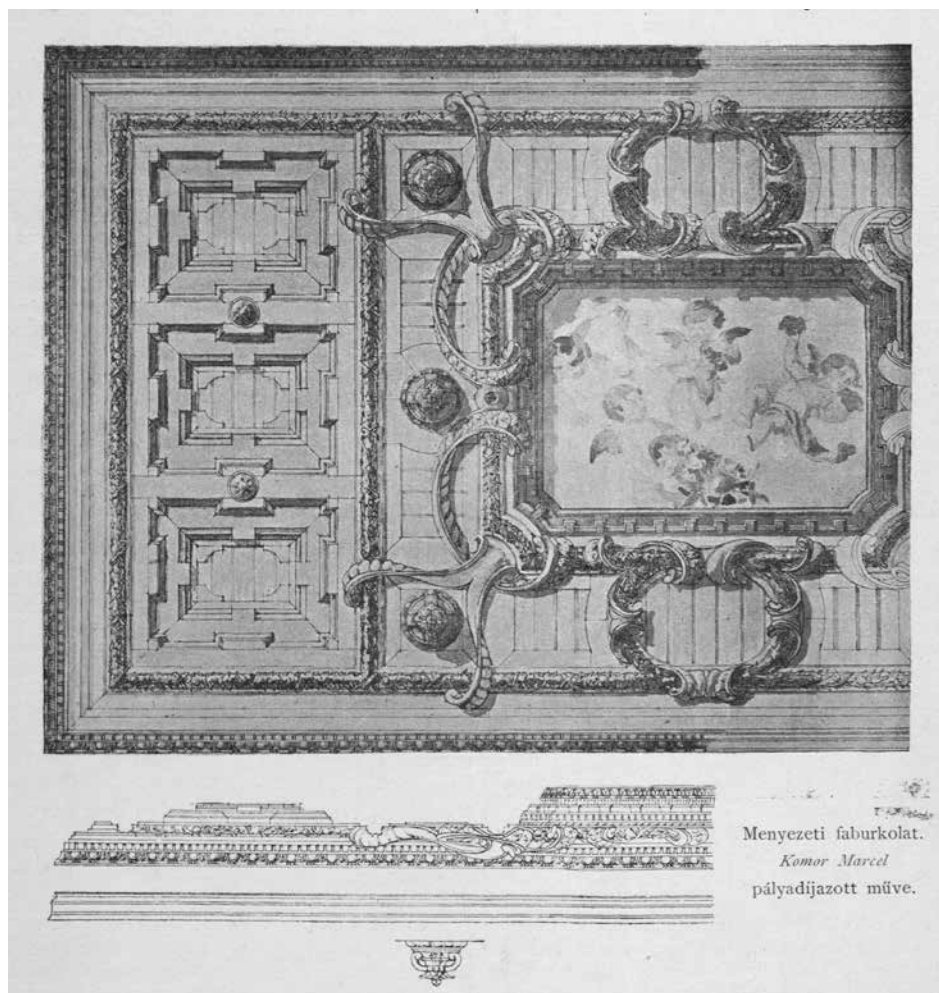
12 A Magyar Mérnök- és Építész-Egylet Heti Értesítője, 11. 1892. 41–42.

13 A Magyar Mérnök- és Építész-Egylet Heti Értesítője, 8. 1889. 352.

14 A 7 méter széles, 13 méter hosszú és 5 méter magas, háromablakos helyiség mennyezetének alulnézeti tervét és két metszetrajzát, valamint a műleírást a december 3-i határidőig kellett benyújtani. A Magyar Mérnök- és Építész-Egylet Heti Értesítője, 13. 1894. 37.

15 A Magyar Mérnök- és Építész-Egylet Heti Értesítője, 14. 1895. 59.

16 A pályázóknak tíz hónap állt rendelkezésükre munkájuk elkészítésére.

2. **Komor Marcell:** Ebédlő díszes mennyezeti faburkolata
A Magyar Mérnök- és Építész-Egylet Heti Értesítője, 14. 1895. 57.

Marcell,¹⁷ akinek a nyereményét, egy serleget, Czigler Győző adta át a mű- és középítési szakosztályok 1895. február 25-i ülésén (2. kép).¹⁸

Fleischl Róbert 1894-ben azt indítványozta, hogy az emléktárgy helyett Ybl-emlékérmet veressenek pályadíjúl.¹⁹ Az ehhez szükséges összeg előteremtése érdekében ezért 1895-ben nem hirdettek pályázatot.²⁰ Az ezüst

alapanyagú, 8 korona értékű érem mintájának elkészítésével Szárnovszky Ferenc szobrászt bízták meg,²¹ aki azonban a határidő letelte után lemondott a munkáról. Az egyesület így kénytelen volt az Ybl-érem kalapácsát Bécsben elkészíttetni (3. kép).²²

Az 1896/97-es pályázat november 30-án szövegezett felhívása egy nyilvános időjelző oszlop megtervezésére

17 Komor Marcellnek az első Ybl-pályázaton aratott győzelme csak említés szintjén jelenik meg a szakirodalomban. VÁRALLYAY Réka: *Komor Marcell, Jakab Dezső.* (Az építészet mesterei.) Budapest, Holnap Kiadó, 2006. 191.

18 *Építő Ipar*, 19. 1895. 91.

19 *A Magyar Mérnök- és Építész-Egylet Heti Értesítője*, 13. 1894. 56.

20 *A Magyar Mérnök- és Építész-Egylet Heti Értesítője*, 14. 1895. 201–202.

21 *A Magyar Mérnök- és Építész-Egylet Heti Értesítője*, 15. 1896. 29.

22 *A Magyar Mérnök- és Építész-Egylet Heti Értesítője*, 16. 1897. 38.

3. **Anton Scharff:** Érem Ybl Miklós portréjával, 1900 körül
Budapest, Iparművészeti Múzeum, Ötvösgyűjtemény, Itsz. 71.182

vonatkozott 1897. január 25-i határidővel.²³ A beérkezett négy pályaműről Frommer (Jámbor) Lajos referált részletesen. Véleménye szerint a „Kelet” jeligéjű terv legnagyobb hibája, hogy nem oszlop, hanem kioszk, a romanizáló stílusú „Három fekete kör” ugyan eredeti, de kezdetleges megoldásokat mutat, a gazdag fantáziára valló „Lux” túlméretezett, míg a „Több világosságot” – bár nem oldotta meg tökéletesen a feladatot, de – szép és érett munka. Jámbor nemcsak a terveket, de a pályázati kiírást is bírálta, amikor szövé tette, hogy a világító és időjelző funkció nem volt összeegyeztethető, mivel „az óralap halvány gyengéd fénye és az ívlámpások erős sugárkévei magukban ellenmondást tartalmaznak”.²⁴ Ezzel a megállapításával ismételt a „Több világosságot” terv mellett szállt síkra, amelynek egyetlen hibája az volt, hogy tervezője a program által előírt három-négy ívlámpa helyett csak egyet alkalmazott. A szavazáson végül ez a pályamű, Bálint Zoltán munkája győzedelmeskedett (4. kép). Nem akarjuk azt állítani – és ezzel Bálint érdemeit kisebbíteni –, hogy ez az Ybl-pályázat

a korszak tervpályázatainak abba a nagy csoportjába tartozik, ahol a pontos szabályozás ellenére is gyakoriak voltak a visszaélések és a korrupció, de nehezen elképzelhető, hogy a Bálint Zoltánnal éppen közös irodát nyitó Jámbor Lajosnak ne lett volna tudomása arról, hogy leendő társa indult ezen a versenyen.²⁵ A mű- és középítési szakosztályok tagjai a voksoláskor általában a bíráló véleményére hagytakoztak, mint ahogy ebben az esetben is, de azért jelzés értékű az *Építő Ipar* az a megállapítása, hogy sokan nem szavaztak.²⁶ Ráadásul a következő évben – minden indoklás nélkül – visszatértek a kispályázatok bírálatának korábbi gyakorlatához, amikor egy háromtagú zsűri döntött a díj odaítéléséről.

1897 márciusában egy kovácsoltvas kapura hirdettek pályázatot,²⁷ amely az addigi legnagyobb érdeklődést eredményezte. A Dvořák Ede, Gerster Kálmán és Huszka József tagokból álló zsűri a december 6-i határidőn túl érkezett „Mikulás” jeligéjű tervet nem vette figyelembe, de a többi hat rajzot áttanulmányozva egyhangúlag arra a megállapításra jutott, hogy a „Vaskapu” jeligéjű mun-

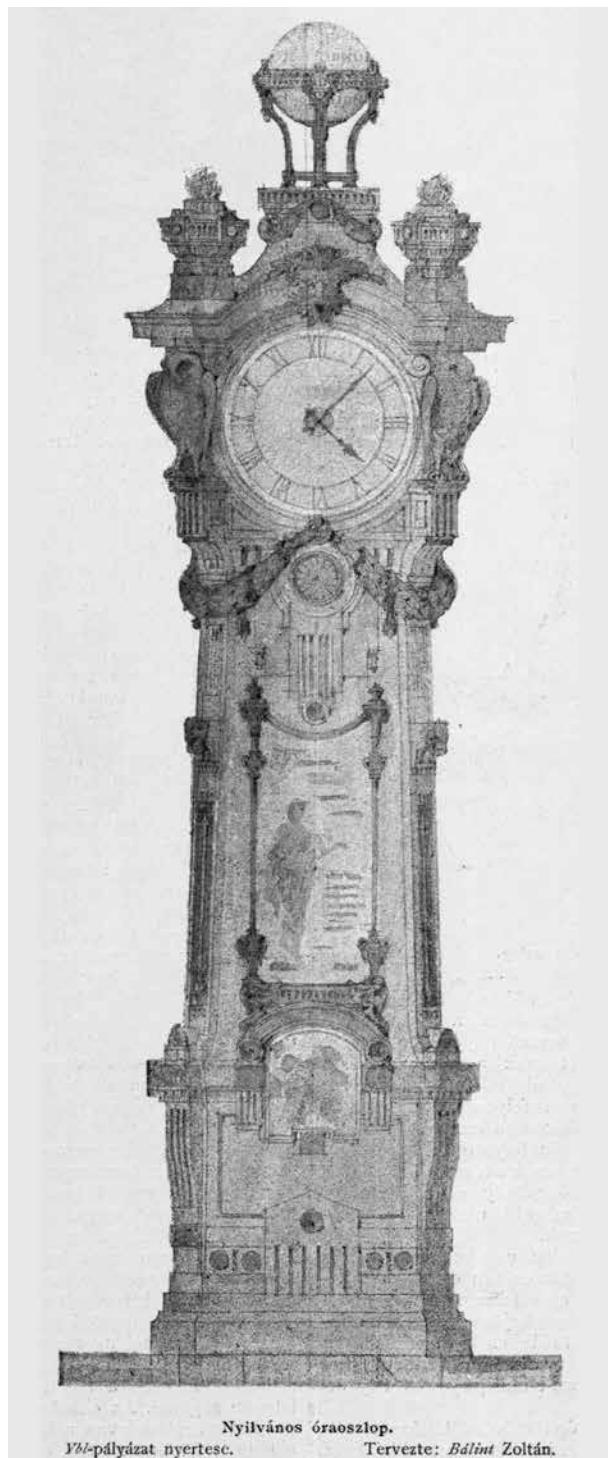
23 A főváros főforgalmi útjainak keresztesződésébe szánt oszlop 1,6 méter átmérőjű óralapját a földtől 5 méteres magasságban kérték elhelyezni. Az oszlopot úgy kellett megtervezni, hogy arra három-négy elektromos ívlámpást, alsó részére meteorológiai műszereket lehessen elhelyezni. Az építmény anyagát és stílusát a tervezőre bízták, mint ahogy azt is, hogy a mű megértéséhez hány rajzot készít. *A Magyar Mérnök- és Építész-Egylet Heti Értesítője*, 15. 1896. 201.

24 *A Magyar Mérnök- és Építész-Egylet Heti Értesítője*, 16. 1897. 36.

25 LUDMANN Mihály: *A magyar építészet mesterei II.* Budapest, L'Harmattan Kiadó–Kossuth Klub, 2017. 97–101.

26 *Építő Ipar*, 21. 1897. 50.

27 A 2,6 méter széles és 4,2 méter magas, közepén gyalogjáróval rendelkező, kétszárnyú, félköríves záródású kapu stílusát a tervezőre bízták.

4. **Bálint Zoltán:** Időjelző oszlop
A Magyar Mérnök- és Építész-Egylet Heti Értesítője, 16. 1897. 57.

ka mind szerkezete, mind díszítményei csoportosítása révén a többi felett áll. A legjobb terven is akadt azért javítanivaló. Mivel Hüttl Dezső nem számolt a felhasznált vas tekintélyes súlyával, ezért a gyalogjáró kapu oszlopainak megerősítését, illetve a díszítések ritkítását javasolta neki a bírálóbizottság (5. kép).²⁸ A helyezést nem nyert tervekről általában nem sokat tudunk, így érdekes, hogy a *Heti Értesítő* a „Kezdj buzgón!” jeligéjű tervet is közölte. Ennek valószínűleg az lehet az oka, hogy a terv készítője, Edvi Illés Aladár ekkor a Közlöny szerkesztője volt, aki kihasználva a lehetőséget, művét a társlapban publikálta. A gépészmérnök végzettségű, a Budapesti Állami Ipartanodában a fém- és vasipari szaktárgyakat oktató, a Budapesti Magyar Királyi Állami Felső Ipariskola igazgatójaként működő Edvi több könyvet is írt a vasművességről (6. kép).²⁹

Legközelebb 1898. október 30-i dátummal jelent meg Ybl-pályázat, amelyre egy hall terveit várták.³⁰ Nem tudjuk, miért, de a szakosztályok november 28-i ülésén az eredetileg január 30-i határidőt – Jakab Dezső, Szabó Gyula, Pártos Gyula és Hüttl Dezső felszólalására – két hónappal meghosszabbították. Ekkor határoztak arról is, hogy ezután az Ybl-ülést december 6., vagyis Miklós-nap környékén fogják tartani. Hüttl Dezső kezdeményezésére arról is döntöttek, hogy az éremhez oklevél is fog járni, amelynek rajzát pályázat útján szerzik be.³¹ Mivel a március végi határidőig sem érkezett egyetlen mű sem az egylet címére, májusban a pályázat határidejét október 30-ig kitolták.³² Ez sem vezetett azonban eredményre.³³ Pedig 1899-re elkészültek az Ybl-érmek, amelyeket így az 1899. december 4-i ünnepi Ybl-ülésen a pályázat korábbi két nyertesének adtak át.³⁴

Úgy tűnik, már 1900-ban megfogalmazták a következő feladatot, de a pályázatot csak 1901-ben írták ki.³⁵

A pályázóknak egy nézetet és egy alaprajzot kellett beküldeniük 1:10 méretben. *A Magyar Mérnök- és Építész-Egylet Heti Értesítője*, 16. 1897. 69.

28 *A Magyar Mérnök- és Építész-Egylet Heti Értesítője*, 17. 1898. 23.

29 GÁTI József: Edvi Illés Aladár gépészmérnök, felső ipariskolai tanár, iparpolitikus, publicista. <https://core.ac.uk/download/pdf/83656368.pdf> (letöltve: 2020. 11. 03.)

30 A program egy 8 méter széles és 11 méter mély, a földszinten és az első emeleten átmenő hallt írt elő, az emeletre vezető belső lépcsővel, a bejárással szemben fekvő oldalon pedig az emeleten egy folyosószerű összeköttetéssel. A pályázathoz szükséges volt a négy oldalfal, valamint a mennyezet és a padló nézetét 1:20 arányban mellékelni. *A Magyar Mérnök- és Építész-Egylet Heti Értesítője*, 17. 1898. 209.

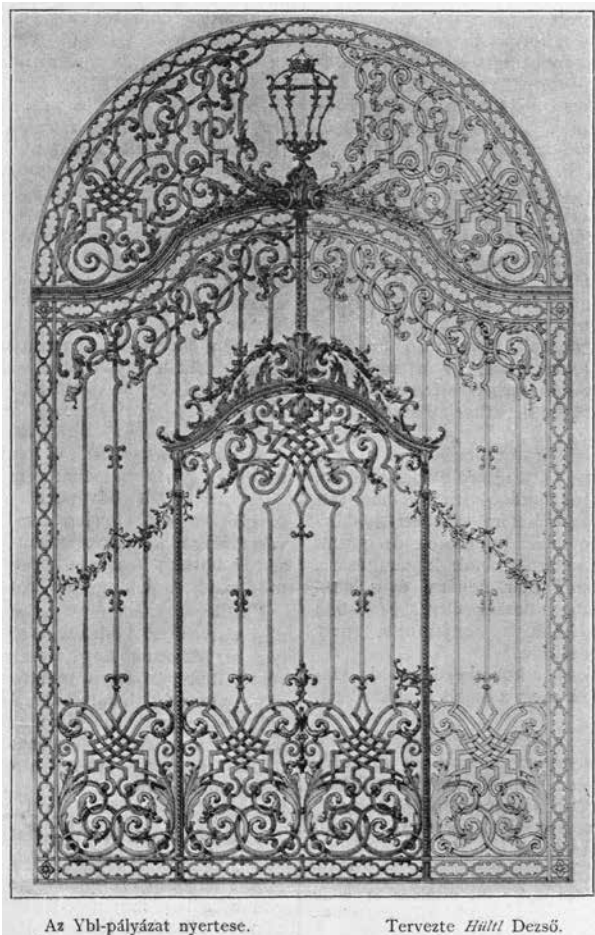
31 *A Magyar Mérnök- és Építész-Egylet Heti Értesítője*, 17. 1898. 239.

32 *Építő Ipar*, 23. 1899. 148.

33 *Építő Ipar*, 23. 1899. 333.

34 *Építő Ipar*, 23. 1899. 353., 362.

35 *Építő Ipar*, 24. 1900. 20.

5. **Hültl Dezső:** Kovácsoltvas kapu
A Magyar Mérnök- és Építész-Egylet Heti Értesítője, 17. 1898. 23.

6. **Edvi Illés Aladár:** Kovácsoltvas kapu
A Magyar Mérnök- és Építész-Egylet Heti Értesítője, 17. 1898. 27.

Elképzeltető, hogy ebben az évben azért nem kerítették sort a pályázatra, mert az érem kísérőlevelének a megtervezésével voltak elfoglalva.³⁶ Az 1901-es pályázatban a Ferenciek templomának a Kossuth Lajos utca és a Ferenciek tere sarkán levő, és a Ferenciek bazárjával kapcsolatos homlokzatrészének építőművészi megoldása szerepelt programként. Talán az előző évek pályázatainak sikertelensége is szerepet játszott abban, hogy az Ybl-érem mellé most 200 korona pénzjutalom is járt, és egy 100

koronás 2. díjat is kitűztek.³⁷ A pályázat annak ellenére nem hozott eredményt, hogy a századforduló éveiben az építőiparban komoly pangás mutatkozott. Az 1902. március 9-én lejárt határidőt követően, 1903 januárjában újra kiírták ugyanezt a pályázatot, de itt az éremhez már csak 100 korona jutalom tartozott.³⁸ Ám erre a felhívásra sem érkezett egyetlen terv sem az 1903. március 2-i határidőig.

Az 1904. január 2-án közölt pályázatra egy képzőművész síremlékének terveit kellett megrajzolni.³⁹

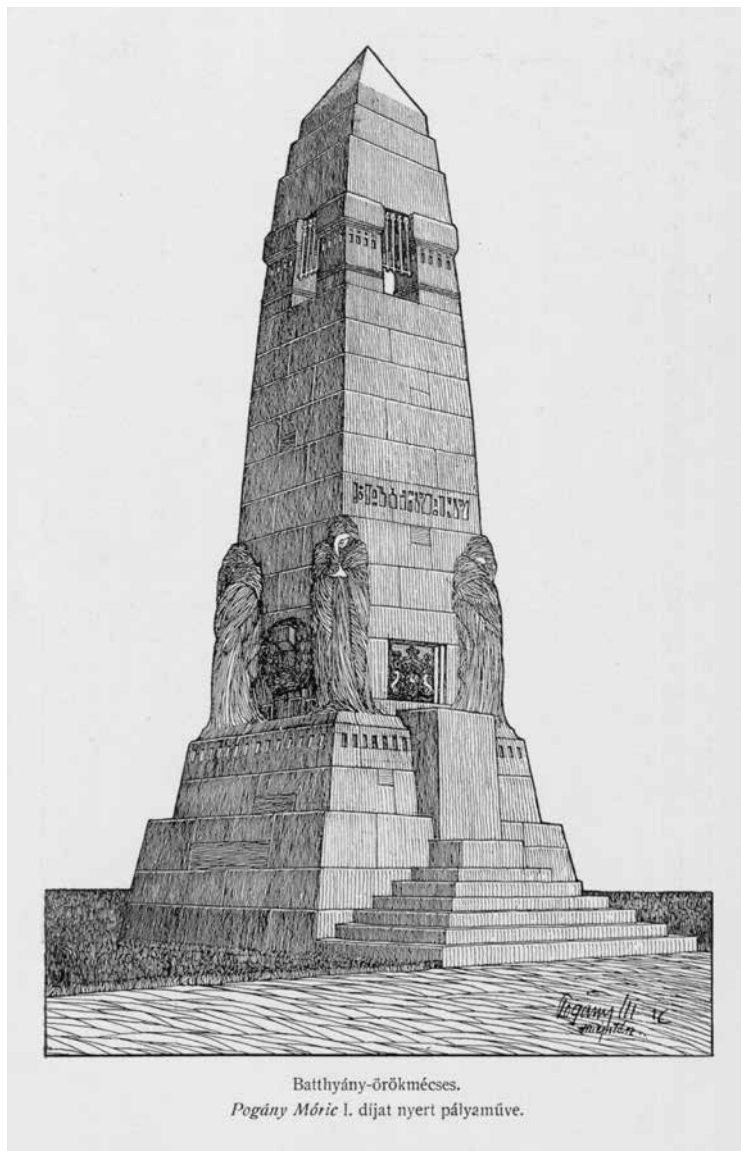
³⁶ *A Magyar Mérnök- és Építész-Egylet Heti Értesítője*, 26. 1907. 416.

³⁷ *Építő Ipar*, 25. 1901. 250.

³⁸ *A Magyar Mérnök- és Építész-Egylet Heti Értesítője*, 22. 1903. 32.

³⁹ Bár a program mind az alapidom, mind a típus (imafülké, sírkápolna) tekintetében meghagyta a tervezők szabadságát, és csak

azt szabta meg, hogy az alapfalak az 5,5 méter hosszúságú négyzet határait nem léphetik túl, az Ybl-éremért meglehetősen sok tervet (alaprázot, két homlokzati rajzot, metszetet, homlokzati részletrajzot 1:20 mértékben és egy szabadkézi távlati rajzot) kértek. *A Magyar Mérnök- és Építész-Egylet Heti Értesítője*, 23. 1904. 7.

7. **Pogány Mór:** Batthyány-örökmécs
Magyar Építőművészet, 5. 1907. 30.

Az április 11-i határidőig mindössze egy pályázó akadt, azonban az „Omega” jeligéjű munka alakilag sem felelt meg a kiírásnak, mivel hiányzott belőle a homlokzati részletrajz.⁴⁰ 1904. november 21-én újabb felhívást tettek közzé december 19-i határidővel, amely az egyesü-

let nagy üléstermében álló Hygiea kályha burkolatának elkészítésére szólt. Érdekessége ennek a pályázatnak, hogy az egyesület egyik tagja, Heuffel Sándor mérnök 100 koronát ajánlott fel abból a célból, hogy a legjobb tervet ezért az összegért megvásárolhassa.⁴¹

⁴⁰ *A Magyar Mérnök- és Építész-Egylet Heti Értesítője*, 23. 1904. 134.

⁴¹ *A Magyar Mérnök- és Építész-Egylet Heti Értesítője*, 23. 1904. 235.

A mű- és középítési szakosztályok azonban elhatárolódtak ettől a felajánlástól. Végül ez a pályázat is meddő maradt.⁴²

Az 1905. december 10-én napvilágot látott felhívás egy kisebb falusi templom szentélyfalára térdeplővel el látott feszület tervezését írta elő.⁴³ Ezzel a pályázattal kapcsolatban azt is tudjuk, hogy a szakosztályi ülésen milyen, a bizottság által javasolt témák közül került kiválasztásra ez a program: a felvetések között szerepelt útszéli forrás architektonikus kiképzésének, megadott formájú terem díszítésének és egy nagyobb terem kandallóval bíró falának megtervezése. Hiába versengtek hárman is „Háromszög”, „Deus” és „Ecce homo” jeligéjű terveikkel az Ybl-éremért a január 21-i határidőig,⁴⁴ a zsűri a díjat nem adta ki. „A működő bizottság, midőn az ez évi Ybl-pályázat tárgyául a falusi templom külső falán alkalmazandó térdeplővel kapcsolatos feszületet ajánlotta, tette ezt azzal az intencióval, hogy a feszületnek a térdeplővel kapcsolatosan architektonikus keretbe foglalásával érdekes és eddig talán még meg nem oldott feladat elé állítsa a pályázókat. E pályázat eredménye a bíráló bizottság egyhangú véleménye szerint a pályázati feltételekben feladott eme kérdésre nem ad kielégítő választ”⁴⁵ – érvelt a Hauszmann Alajos, Hoepfner Guido és Kertész K. Róbert tagokból álló zsűri.

A főváros képviselőtestülete 1905. október 6-án döntött arról, hogy azon a helyen, ahol Batthyány Lajost kivégezték, örökmécset fog állítani.⁴⁶ A szép és aktuális feladat, valamint a megvalósítás reménye ellenére sem járt eredménnyel az egyesület által 1906 elején megjelentetett első pályázat. Az október 6-i határidőig mindössze egyetlen pályázó küldte be a művét, de a „Phonix” jeligéjű munka több szempontból sem bizonyult megfelelőnek. A pályázó egyrészt nem tervezte meg, hanem gipszmintáról készült fényképeket küldött, másrészt felnagyított ötvösmunkára emlékeztető alkotását a bírálóbizottság a megszabott 20 000

korona költség háromszorosából sem tartotta kivitelezhetőnek.⁴⁷ A pályázat beadásának határidejét ezért meghosszabbították.

Az 1907. február 1-jéig beérkezett kilenc mű alapján a zsűri a pályázatot végre a magasztos és hazafias eszméhez méltónak minősíthette. A felhívás különlegességét az adta, hogy nem feltétlenül kellett jeligével pályázni, a művek a tervező neve alatt is beadhatók voltak. Így tudjuk, hogy Hikisch Rezső és Foerk Ernő is részt vett a versenyben. Másrészt a kiírás kilátásba helyezte, hogy az Ybl-érem több mű szerzőjének is kiadható. Az egykori Újépület helyén kialakítandó Szabadság tér sarkában, a Báthory és a Hold utcák kereszteződésében keletkező térre készült tervek közül a Francsek Imre, Somló Emil és Fritz Oszkár tagokból álló bírálóbizottság az első díjat a „Magyar lelkedért”, a második díjat a „Fidelitas et fortitudine” jeligéjű műnek ítélte oda. Előbbi tervezője Pogány Móric, utóbbi Foerk Ernő volt (7. kép).⁴⁸

Pogány tervéről a zsűri azt írta, hogy „obeliszkyszerű emlékmű, amelynek felső áttört részében, monumentális bronzrácsozat mögött lóg az örökmécs. Ez az egyetlen a pályamunkák közül, melyben a mécs, mint ilyen, teljességgel kifejezésre jut. Az obelisztk tömör, tömbposztamensen áll s négy sarkát négy, félig reliefben kezelt gyászoló női alak díszíti”.⁴⁹ Bár az építkezés állítólag megkezdődött, Pogány Móric 1912-ben újrarajzolta az építmény terveit.⁵⁰ Az örökmécses felállítására végül Pogány teljesen új tervei alapján, csak 1926-ban került sor.⁵¹

Az 1907. évi felhívás egy gyógyszerári helyiség belső kiképzésére és berendezésére irányult.⁵² Az április 8-án meghirdetett pályázat november 4-i határidejéig mindössze ketten nyújtottak be terveket. Annak ellenére, hogy sem a „Farmacia antica”, sem az „Ybl” jeligéjű művek nem feleltek meg tökéletesen a kiírásnak – mivel nem a megkívánt tollrajzok voltak –, a zsűri bírálattárgyává tette őket. Az Ybl-érmet egyhangúlag a „Farmacia antica” mű szerzője, Wälder Gyula nyerte, aki a

42 A Magyar Mérnök- és Építész-Egylet Heti Értesítője, 24. 1905. 45.

43 Kikötés volt, hogy Jézus alakja életnagyságú legyen, a térdeplő pedig négy imádkozónak nyújtson egyszerre helyet. A Magyar Mérnök- és Építész-Egylet Heti Értesítője, 24. 1905. 266.

44 Építő Ipar, 29. 1905. 415.

45 A Magyar Mérnök- és Építész-Egylet Heti Értesítője, 25. 1906. 108–109.

46 A felhívás sem az emlékmű anyagát, sem kiképzését, de még a pontos helyét és a benyújtandó tervek számát sem írta elő. Az építési összegen kívül csupán azt rögzítette, hogy az „örökmécs” lehetőleg kifejezésre juttassa a benne rejlő eszmét. A Magyar Mérnök- és Építész-Egylet Heti Értesítője, 25. 1906. 98. Ezzel azonban aligha könnyítettek meg a formát illetően a tervezők feladatát, hiszen az örökmécses alapvetően a katolikus templom tabernakuluma mellett állandóan égő lámpás, amely Krisztus jelenlétét hirdeti. Magyar katolikus lexikon

<http://lexikon.katolikus.hu/%C3%96/%C3%B6r%C3%B6km%C3%A9cs.html> (letöltve: 2020. 10. 27.)

47 A Magyar Mérnök- és Építész-Egylet Heti Értesítője, 25. 1906. 308.

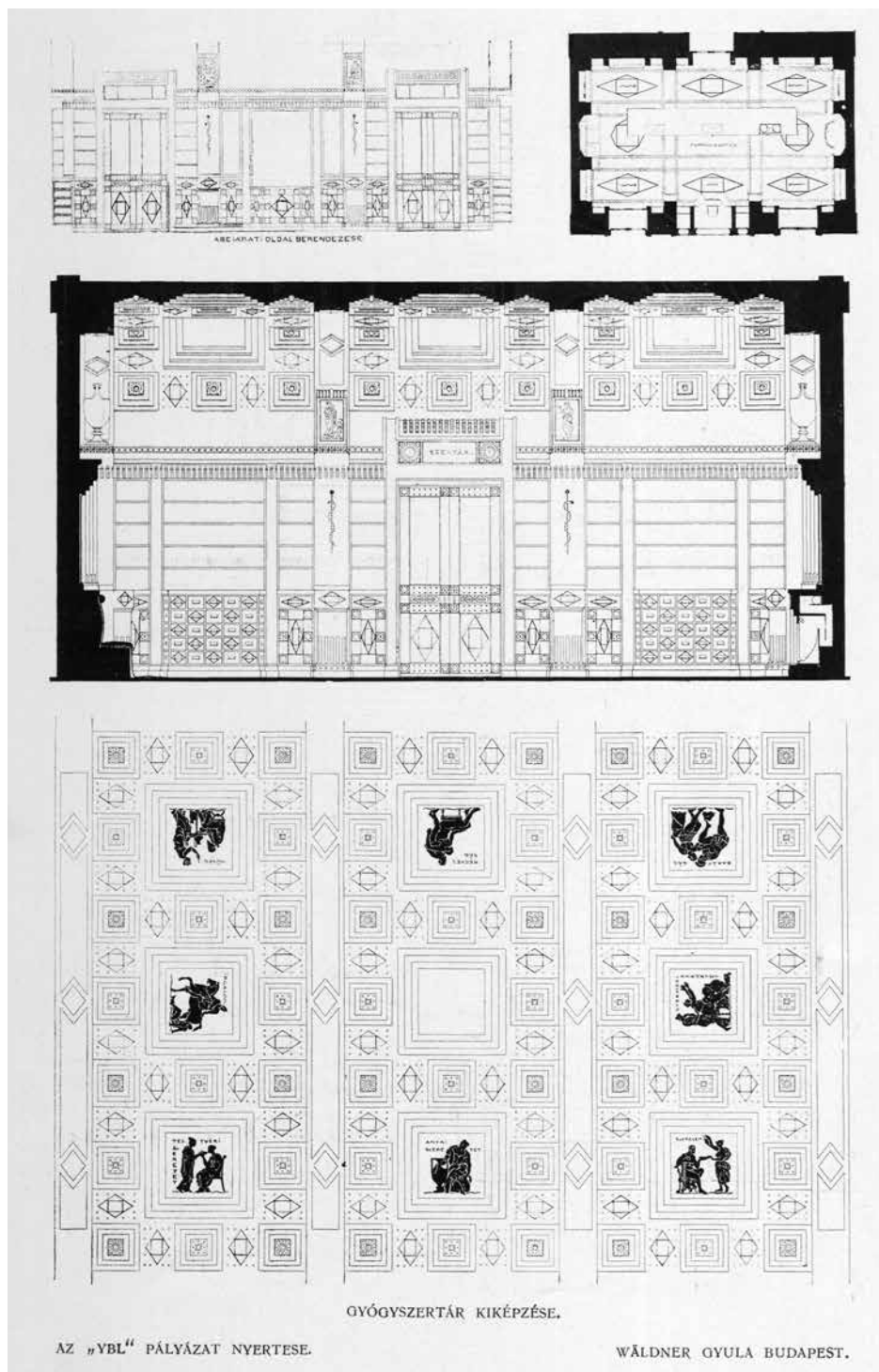
48 A Magyar Mérnök- és Építész-Egylet Heti Értesítője, 26. 1907. 107–108, 112.

49 A Magyar Mérnök- és Építész-Egylet Heti Értesítője, 26. 1907. 107.

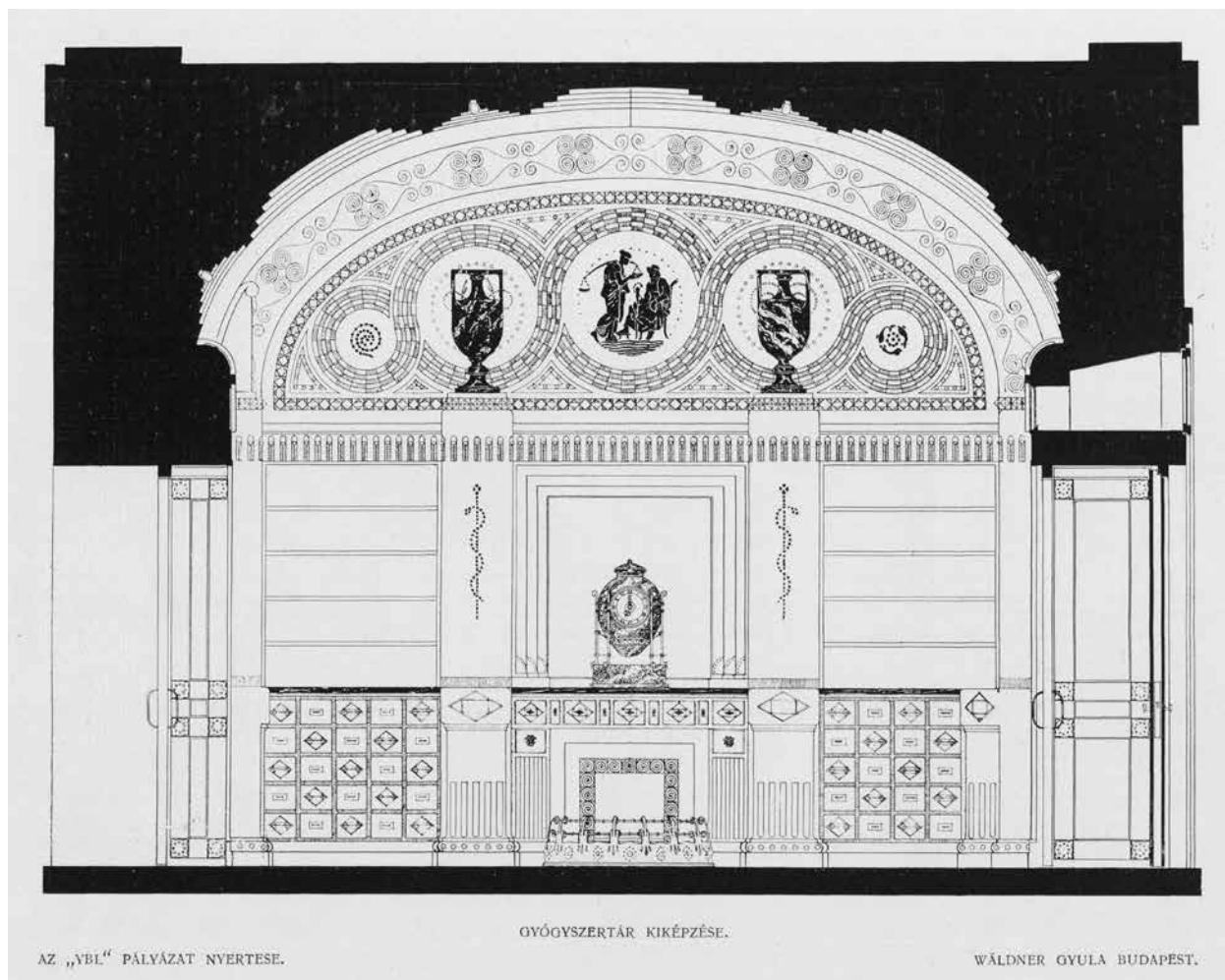
50 Magyar Építőművészet, 10. 1912. 7–8. sz., 7.

51 GERLE János–KOVÁCS Attila–MAKOVECZ Imre: A századforduló magyar építészete. Budapest, Szépirodalmi Könyvkiadó–Bonex, 1990. 156.

52 A program szerint a helyiség méretei a következők voltak: 9,6 méter hosszú, 5,6 méter széles, és legfeljebb 5 méter magas. A bírálók – Fleisch Róbert, Almási Balogh Lóránt és Foerk Ernő – az alaprajz, a mennyezet, az oldalfalak és a berendezés terveit várták. Építő Ipar, 31. 1907. 147.

8. **Wälder Gyula:** Gyógyszertári helyiség
Magyar Építőművészet, 6. 1908. 15.

9. **Wälder Gyula:** Gyógyszertári helyiség
Magyar Építőművészet, 6. 1908. 16.

„modernizált pompeji stílus alkalmazásában mindvégig következetes maradt s kiváló gonddal tervezte meg ily módon az összes részleteket, melyek anyagát és színezését a hozzámellékelt műleírásban bőven és sok művészi érzékkel válogatta össze (8–9. kép).⁵³

1908-ban az egyleti aranykönyv és a hozzá tartozó állvány megtervezése volt a feladat.⁵⁴ Érdekes, hogy az egyesület kitüntetettjeinek névsorát megörökítő

könyv sem mozgatta meg az építész tagok fantáziáját. A Schmitz Lajos aláírásával beérkezett tervet a bírálóbizottság teljesen elhibázottnak minősítette, a bekötési táblán durva, szinte karikatúraszerű rajzokkal. Az „Emlékezzünk a régiekről” jeligéjű, Rerrich Béla által készített terv már kvalitásosabb volt, de érmet nem, csak dicséretet érdemelt.⁵⁵ Az egyesület május 4-én újra kiírta a pályázatot október 30-i határidővel,⁵⁶ ám ez

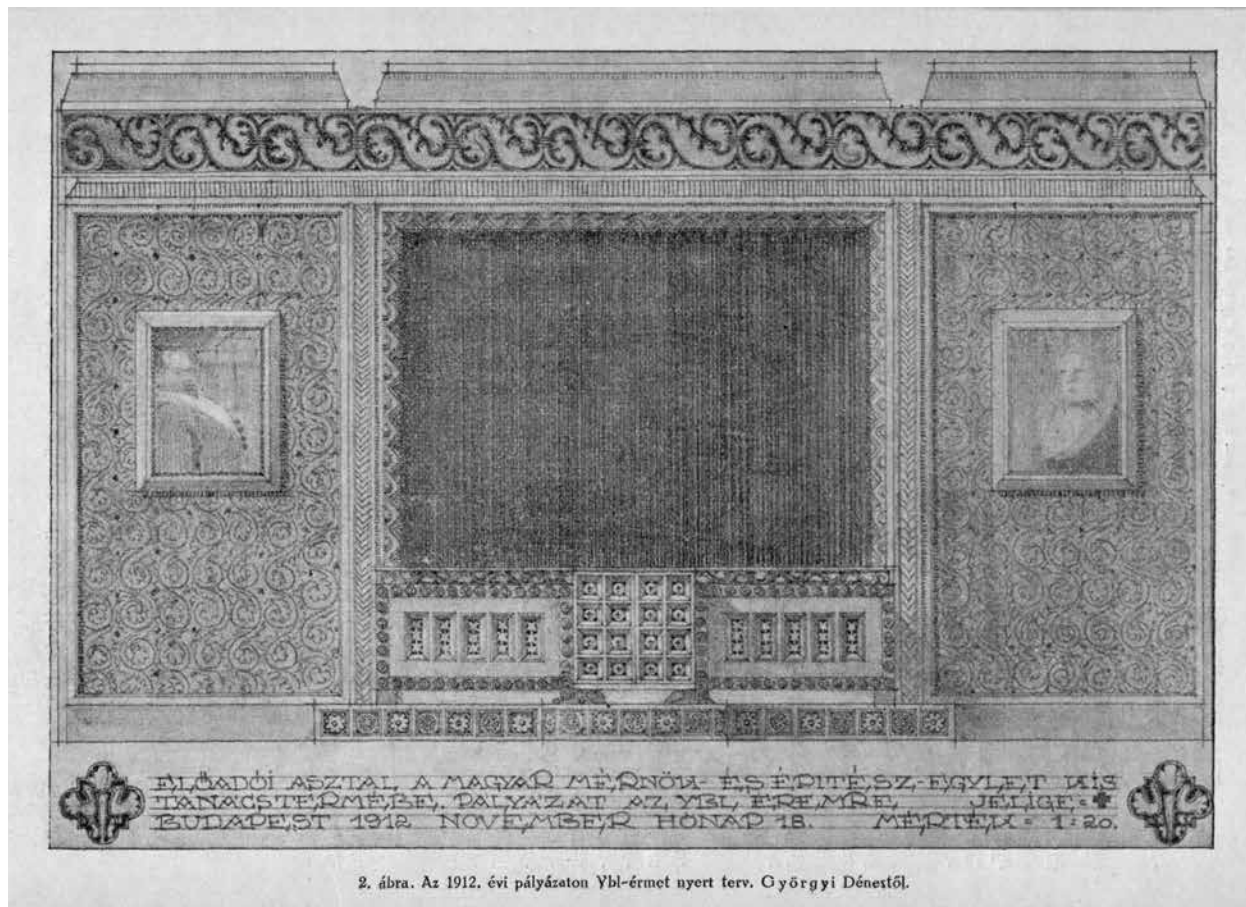
53 *A Magyar Mérnök- és Építész-Egylet Heti Értesítője*, 26. 1907. 456, 460.

54 A március 2-án megjelent kiírás szerint a bekötésű táblán a felírat mellett magyaros ornamentika közt technikai allegóriákat kellett szerepeltetni. A pályázat kellékei a bekötési tábla természetes nagy-

ságú rajza, az állványzat 1:5 léptékű rajzai és a műszaki leírás voltak. *A Magyar Mérnök- és Építész-Egylet Heti Értesítője*, 27. 1908. 137.

55 *A Magyar Mérnök- és Építész-Egylet Heti Értesítője*, 28. 1909. 48.

56 *A Magyar Mérnök- és Építész-Egylet Heti Értesítője*, 28. 1909. 201.

2. ábra. Az 1912. évi pályázaton Ybl-érmet nyert terv. Györgyi Dénestől.

10. **Györgyi Dénes:** Előadói asztal a Magyar Mérnök- és Építész-Egylet kis tanácstermébe
A Magyar Mérnök- és Építész-Egylet 1913. évi Évkönyve, 13. 1913. 30.

sem járt sikerrel.⁵⁷ Nem hozott eredményt az egyesületi székház bejárata fölé tervezendő vihartető (marquise) 1910-es pályázata sem.⁵⁸ 1911-ben ismét visszatértek az aranykönyv témájához, de az 1912. március 4-i határidőig senki sem pályázott.⁵⁹ Ennek ellenére 1912-ben is ragaszkodtak ehhez a feladathoz, csak kibővítették a programot a székház kis tanácstermébe tervezendő asztal és karosszék terveinek elkészítésével.⁶⁰ Szerencsére az egyetlen beérkezett pályamű szerzője, Györgyi Dénes művészien oldotta meg a feladatot, így

az Ybl-érmet négy év kihagyás után végre kiadhatták (10–11. kép).⁶¹

1912-ben a Magyar Mérnök- és Építész-Egylet választmánya elfogadta az Ybl-pályázat szabályzatát, amelyet a szakosztályok megbízásából Sándy Gyula dolgozott ki.⁶² Ez rögzítette, illetve pontosította a – már a századforduló óta – kialakult gyakorlatot. A pályázat díszesebb építészeti műtárgyak megtervezésére vonatkozott. Ezek közé tartoztak a templom- és lakásberendezések (oltárok, orgonaházak, szószékek és bútorok), díszítőfestések,

57 A Magyar Mérnök- és Építész-Egylet Heti Értesítője, 29. 1910. 163.

58 Az aláírással benyújtandó pályázat tussal rajzolt előlnézetet, alaprajzot és metszetet kért. A szerkezetnek és az anyagnak a formában is őszintén kellett érvényesülnie. A Magyar Mérnök- és Építész-Egylet Heti Értesítője, 29. 1910. 295; A Magyar Mérnök- és Építész-Egylet Közlönye, 45. 1911. 200.

59 A Magyar Mérnök- és Építész-Egylet Közlönye, 46. 1912. 232.

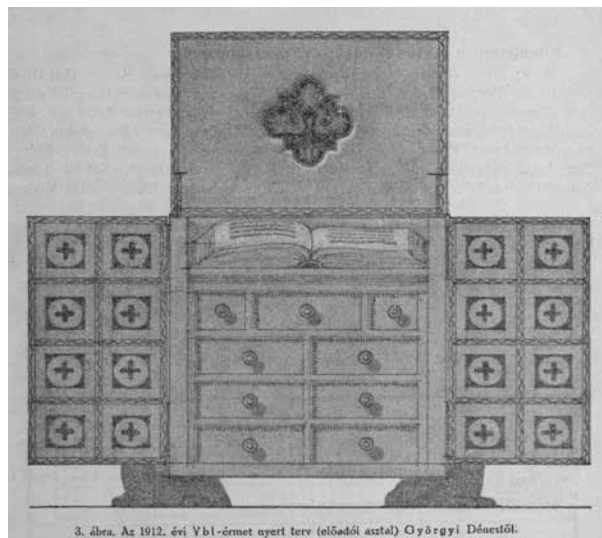
60 A Magyar Mérnök- és Építész-Egylet Közlönye, 46. 1912. 563.

61 Építő Ipar, 36. 1912. 487.

62 A Magyar Mérnök- és Építész-Egylet Közlönye, 46. 1912. 775.

parkok kútjai és ülőhelyei; diadalkapuk, síremlékek, valamint szobrok talapzatai és mérnöki alkotások (hidak, alagutak) építészeti részei.⁶³ A szabályozás kimondta, hogy a mű- és középítési szakosztályok minden évben megrendezik a versenyt, amelynek témáját április elején teszik közzé az egyesület *Közlönyében*. A pályaművek beadásának határidejét november elejére időzítették annak érdekében, hogy a bírálóbizottság el tudja készíteni a jelentését a december 6-ához legközelebb eső szakosztályi ülésig, ahol a díj átadásra kerül. Fleischl Róbert már 1907-ben indítványozta, hogy az Ybl-éremhez az Ybl-alap kamataiból kétevente egy 1000 koronás utazási ösztöndíj is járjon, de ez nem valósult meg.⁶⁴ A versengésben az egyesület minden tagja részt vehetett saját kezű, jeligével ellátott munkával. Az Ybl-pályázat tárgyát a felvetett két-három eszme közül a szakosztályok határozták meg minden év február hónapjában tartott egyik ülésükön, egyszerű szavazással. Ezzel egyidejűleg választották meg a három rendes és egy póttagból álló bírálóbizottságot, amelynek feladatai közé tartozott a pályázat részletes programjának a kidolgozása is.⁶⁵

Annak ellenére, hogy alig száradt meg a nyomdafesték a szabályzaton, máris megszegették annak első pontját, ugyanis 1913-ban valószínűleg nem hirdettek Ybl-pályázatot. Talán már a következő év ünnepi eseményére, Ybl Miklós születésének 100. évfordulójára készültek.⁶⁶ Ehhez kapcsolódott az 1914-es pályázat is: a székesfehérvári Szent Ferenc-templom homlokzatára készítendő Ybl-emléktábla megtervezése.⁶⁷ A kiírás a június 1-jei határidő mellett azt is tartalmazta, hogy az emléktábla elkészítésének költsége legfeljebb 5000 korona lehet. Vélhetően két építész négy tervvel („Leon Battista Alberti A, B” és „Ybl A, B”) szállt versenybe, amelyek közül a „Leon Battista Alberti A” jelígejű terv szerzője, Kotsis Iván nyerte el az Ybl-érmet.⁶⁸ Magyar Vilmos nemcsak a szerény érdeklődést, a győztes pályaművet, de a pályázati kiírást is bírálta. Kotsis stílusválasztásával egyetértett, de úgy találta, hogy a reneszánsz emléktáblának „éppen a részletei, arányai hibásak, ornamentikája

11. Györgyi Dénes: Előadói asztal a Magyar Mérnök- és Építész-Egylet kis tanácstermébe
A Magyar Mérnök- és Építész-Egylet 1913. évi Évkönyve, 13. 1913. 31.

gyöngye, élettelen”.⁶⁹ Az egyesület által megfogalmazott feliratot ízléstelennek és magyartalannak minősítette, ezért módosítani javasolta.⁷⁰

Az 1915-ös pályázat már a háborúról szólt: tárgya a hősök emlékének megörökítésére alkalmas emléktábla tervezése volt. Három díjat is kitűztek (egy 350, egy 200 és egy 150 koronásat), és mindegyik helyezéshez járt az Ybl-érem is. Ezenfelül a bizottság megvételre ajánlhatott három pályaművet darabonként 100 koronáért, illetve annyi Ybl-érmet adhatott ki, ahány művet arra érdemesnek talált. Az egyesület a jutalmazott terveket a Hősök Emlékét Megörökítő Országos Bizottságnak szándékozott átadni. A kiírók célja az volt, hogy segítségére legyenek azoknak a községeknek, amelyek szerényebb költségű, kisebb méretű emléktáblákkal akarnak hőseikről megemlékezni.⁷¹ A több díj és a velük járó magasabb

63 Évkönyv, 1913 (ld. 4. j.) 106.

64 A Magyar Mérnök- és Építész-Egylet Heti Értesítője, 26. 1907. 460.

65 Évkönyv, 1913 (ld. 4. j.) 105–107.

66 Az egyetlen információ, amit az 1913. évi szaklapokban találtunk, arra vonatkozott, hogy az egyesület kikutatta Ybl Miklós székesfehérvári szülőházát. *Építő Ipar*, 37. 1913. 105.

67 Az emléktáblát azért a templom falára kérték elhelyezni, mert Ybl szülőháza már nem állt. Az emléktáblán az építész mellképe mellett a következő feliratnak kellett szerepelnie: „Ybl Miklós építőművész született Székesfehérvárott 1814. április 6.-án. Születésének százéves emlékünnepeén emelte a Magyar Mérnök- és Építész Egylet. 1914.”

A Magyar Mérnök- és Építész-Egylet *Közlönye*, 48. 1914. 251.

68 A Magyar Mérnök- és Építész-Egylet *Közlönye*, 48. 1914. 432.

69 *Építő Ipar – Építő művészet*, 38. 1914. 264.

70 Nem találtunk arra vonatkozó adatot, hogy az emléktábla egyáltalán elkészült-e, de a templom homlokzatán jelenleg nem látható.

71 Egy-egy emléktábla előállításának költsége 200 és 2000 korona között mozoghatott, illetve szöveg és nevek bevésésére kellett alkalmasnak lennie. Anyagát a tervező választhatta meg. A pályázat-hoz az előlnézet, az oldalnézet és a metszetek terveit, valamint egy műszaki leírást kellett mellékelni. A Magyar Mérnök- és Építész-Egylet *Közlönye*, 49. 1915. 186–187.

pénzösszeg megnövelte az érdeklődést a munka iránt. Ám hiába érkezett be az október 1-jén lejárt határidőig hat terv, a Györgyi Dénes és Sváb Gyula tagokból álló zsűri csak azt állapíthatta meg, hogy a „pályaművek feltűnő gyengesége és művésziatlansága miatt” egyetlen díj sem adható ki.⁷² A pályázat eredménytelenségét azzal magyarázták, hogy a fiatalabb építésztársak nagy arányban teljesítenek hadiszolgálatot. De ebben az esetben nem a pályázatok száma, hanem a művek minősége volt a kritika legfőbb tárgya. Az elnökség később felkérte az egyesület építésztagjait, hogy december 10-éig szíveskedjenek díjtalanul terveket készíteni a Hősök Emlékét Megörökítő Bizottság számára.⁷³ Érdekes, hogy ez a felhívás – legalábbis mennyiségileg – sokkal nagyobb eredményt hozott, mivel huszonöt tervező nyolcvan tervét juttatták el a Bizottsághoz.⁷⁴

A következő évben a Magyar Mérnök- és Építész-Egylet székházának első emeleti társalgójába szánt „Hősök emléktáblája” volt a feladat, amelyen az egyesület hősi halált halt tagjainak a névsorát akarták megörökíteni.⁷⁵ A bírálóbizottság azonban most is úgy döntött, hogy az egyetlen, „Örök béke” jeligéjű pályamű nem érdemes a díjra.⁷⁶ Az 1917 decemberében meghirdetett program egy mezőváros katonai temetőjében felállítandó haranglábra vonatkozott, haranggal együtt, és az előzőhöz hasonló véget ért: a zsűri véleménye szerint az egyetlen tervnek, „bár szorgalomra és kézi ügyességre vall, szerkezeti hiányai miatt a díj nem adható ki”.⁷⁷

Összegzés

Áttekintve a Magyar Mérnök- és Építész-Egylet dualizmus kori Ybl-pályázatait, megállapíthatjuk, hogy 1894 és 1918 között összesen huszonkét versenyt hirdettek meg. Négy évben nem írtak ki pályázatot: 1895-ben, 1900-ban, 1902-ben és 1913-ban. Két évben (1904, 1906) viszont kettőt is megjelentettek. A feladatokat illetően ugyanaz a téma – érdektelenség következtében – többször is kiírásra kerülhetett. Három pályázatot (a hall, a Ferenc-rendiek templomsarkának kiképzése és a Batthyány-örökmécses esetében) kétszer is meghirdettek. Legkitartóbban az egyleti aranykönyv témájához ra-

gaszkodtak: ez a felhívás négyszer is napvilágot látott, mire győztest hirdettek.

Általánosságban elmondható, hogy az egyesület tagjai részéről nem nyilvánult meg túl nagy érdeklődés az Ybl-pályázat iránt. Nyolc esetben egyetlen pályamű sem érkezett be a felhívásra, és újabb nyolc olyan pályázatot említhetünk, amikor mindössze egy–három között mozgott a beküldött tervek száma. Az Ybl-pályázat történetében emiatt több hullámvölgy is volt: 1898 és 1906 között kilenc éven, 1903 és 1908 között négy éven keresztül nem tudták az érmet kiadni, mint ahogy a háború első éve után sem került erre sor. A huszonöt év alatt csupán öt pályázat tekinthető igazán sikeresnek, amikor négy vagy több pályamű már igazi versenyt eredményezett. Összesen hét alkalommal hirdettek győztest, az Ybl-érmet pedig hat építész – Bálint Zoltán, Hüttl Dezső, Pogány Móric, Wälder Gyula, Györgyi Dénes és Kotsis Iván – tudhatta magáénak.⁷⁸

Az Ybl-pályázat valójában az egyesület akadémikus pályázatai között is a legkisebb vonzerővel rendelkező versengés volt. Ebben valószínűleg szerepet játszott, hogy 1912-ig nem volt az Ybl-pályázatnak szabályzata, illetve hogy a szabályzat megalkotása után sem nagyon tartották be annak pontjait. Ez főleg a pályázat megjelenése és a határidők szempontjából tette a pályázatot követhetetlené. Leggyakrabban év elején vagy tavasszal írták ki a pályázatot őszi beadással, vagy az őszi folyamán tavaszi határidővel. A pályamű elkészítésére egyszer másfél, más esetben tíz hónap állt rendelkezésre.

Az Ybl-pályázat kisebb népszerűségében szerepet játszhatott az is, hogy a szakmai elismerésen túl általában nem járt semmilyen pénzjutalommal, szemben az építészeti kis, illetve nagy pályázattal. Úgy tűnik, hogy a millennium után jelentkező építőipari pangás idején sem jelentett a munkahiánnyal küszködő építészek számára alternatívát. Másrészt pont a századforduló időszakában megsaporodtak az akadémikus jellegű pályázatok. A Magyar Mérnök- és Építész-Egylet mellett az 1902-ben megalakult Magyar Építőművészek Szövetsége is hirdetett pályázatot, amelyek közül a legnagyobb jelentőségre a szintén a fiatalokat támogató, 1903-tól megjelenő Wellisch-pályázatot kell kiemel-

72 A Magyar Mérnök- és Építész-Egylet Közlönye, 49. 1915. 258.

73 A Magyar Mérnök- és Építész-Egylet Közlönye, 49. 1915. 274.

74 A Magyar Mérnök- és Építész-Egylet Közlönye, 50. 1916. 125.

75 A Magyar Mérnök- és Építész-Egylet Közlönye, 50. 1916. 101.

76 Építő ipar – Építő művészet, 40. 1916. 290.

77 Építő ipar – Építő művészet, 43. 1919. 70.

78 Az 1914. évi évkönyv ugyanakkor csak négy Ybl-érmest említ: Hüttl Dezsőt, Pogány Móricot, Wälder Gyulát és Györgyi Dénest. Évkönyv, 1914 (ld. 2. j.) 66.

nünk.⁷⁹ Ezenkívül meg kell említeni a Magyar Építő- és Iparművészeti Rajzoló nagy pályázatát is. Bizonyos esetekben a Lyka Károly által szerkesztett *Művészet* is rendezett építészeti tervpályázatokat, mint például 1903-ban magyar stílusú lakóház terveire.⁸⁰

Bár az összes pályázó kilétét nem ismerjük, de a győztesek között csak a fővárosban működő építészeket találunk, amiből arra következtethetünk, hogy az egyesület az Ybl-pályázattal – hasonlóan a többi belső pályázathoz – a vidéki építészeket nem igazán tudta elérni. A mű- és középítési szakosztályok magasra helyezték a mércét, hiszen nemcsak jó, de olykor kimondottan innovatív megoldásokat vártak. A szakmai elismerés más-más szempontból lehetett óhajtott cél a pályázók esetében. Györgyi Dénes, akit családi kapcsolatai révén pályafutása kezdete óta elhalmoztak munkával, nem igazán szorult volna rá, hogy tervpályázatokkal bajlódjon. Ennek ellenére már egyetemi hallgató korában két Wellisch-pályázaton is díjat szerzett, és később is részt vett pályázatokon.⁸¹ Számára vélhetően tehetsége igazolására szolgáltak ezek a megmérettetések, míg Pogány Móríc egyetemi képzettségének hiányát akarta kompenzálni vele.⁸² Kós Károly egyik levelében azt írja, hogy a szakmai elismerésre Pogálynak azért

volt szüksége, „mert ez volt a feltétele annak, hogy őt, a nem diplomás építészt a diplomás építészársadalom magával egyenlő rangú tagjának ismerje el”.⁸³

Az Ybl-pályázattal kapcsolatban nem az a legmeglepőbb, hogy nem vezetett túl nagy eredményre – ez sok esetben elmondható a Magyar Mérnök- és Építész-Egylet többi tervezői pályázatáról is –. hanem az, hogy pont az egyesülettel kapcsolatos tervezési feladatok hagyták leginkább hidegen az építészeket: sem a székház épületére, sem a berendezésére, de még a névadóra vonatkozó pályázatok sem keltették fel a tagok érdeklődését. Összességében az Ybl-pályázat aligha érte el az alapításakor megfogalmazott célját, mivel sem a pályázatok száma, sem minősége nem képviselte méltón Ybl Miklós emlékét és építőművészi nagyságát.

Pilkhoffer Mónika

történész, egyetemi docens

Pécsi Tudományegyetem, BTK, Modernkori Történeti Tanszék

pilkhoffer@gmail.com

79 BAKU Eszter–CSERNUS Éva: A Magyar Építőművészek Szövetségének története 1902–1948 között. *Építés-Építészettudomány*, 40. 2012. 1–2. sz. 125–126.

80 *Művészet*, 2. 1903. 79.

81 KUBINSZKY Mihály: *Györgyi Dénes*. (Architektúra) Budapest, Akadémiai Kiadó, 1974. 10–11; 33–36.

82 GERLE János: Pogány Móríc romantika és klasszicizmus határán. *Magyar Építőművészet*, 1983. 5. sz. 58–59.

83 GERLE–KOVÁCS–MAKOVECZ 1990 (*Id. 51. j.*) 158. Az idézet az egyesület kastélyépületre kiírt, 1908. évi nagypályázatával kapcsolatos, de Pogány Móríc ezt megelőzően már indult az 1903/04. évi nagy pályázaton is, ahol krematórium tervével utazási ösztöndíjat nyert.

The Ybl-competitions of the Hungarian Society of Engineers and Architects

The Hungarian Society of Engineers and Architects began operations in 1867 as the Hungarian Society of Engineers. Faced with the threat that the architects might break away, the name was changed in 1871. From the very start, an important part of the society's activity was to organise competitions. The competitions held by the society can be classified into four groups: design, scientific, study trip, and academic. Some of the competitions were open to all members of the society, while others were available only to members of specialist divisions. There were three types of design competition: the large architecture competition, the small architecture competition, and from 1894, the Miklós Ybl competition, which developed out of one of the small competitions.

This study summarises the history of the latter, and presents the rules of the Ybl competition, the design tasks that were announced almost every year, and their results. The competition focused on the design of decorative architectural objects: church and home interiors (altars, organ housings, pulpits and furniture), decorative paintwork, park seating and fountains; triumphal arches, funeral monuments, sculpture pedestals, and the architectural parts of engineering projects (bridges,

tunnels). The aim was partly to create opportunities for young architects without a fully established client base, and partly to encourage a closer connection between architecture and the applied arts industry. Between 1894 and 1918, the Ybl competition was announced on a total of 22 occasions. Several times during its 25-year existence, the same subject had to be announced more than once, due to a lack of interest. Only five competitions can be regarded as truly successful, receiving four or more entries and resulting in a true contest. A winner was proclaimed on seven occasions, and six architects – Zoltán Bálint, Dezső Hültl, Móríc Pogány, Gyula Wälder, Dénes Györgyi and Iván Kotsis – were recipients of the Ybl medal. The study also attempts to uncover the possible reasons behind the lack of interest.

Mónika Pilkhoffer

historian, associate professor

University of Pécs, Faculty of Humanities and Social Sciences,

Department of Modern History

pilkhoffer@gmail.com

TÁRGYSZAVAK

építészettörténet, dualizmus kora, Magyar Mérnök- és Építész-Egylet, tervpályázat, Ybl Miklós

KEYWORDS

history of architecture, Austro-Hungarian Monarchy, Hungarian Society of Engineers and Architects, design competitions, Miklós Ybl

Löw Immánuel szegedi zsinagógakertjének rekonstrukciója*

„Csodát mivel az Úr! A sivatagot vizek tavává teszem, a szomjú földeket vízeredővé. Nevelek a sivatagban cédrust, akácot, myrtust és ezüsthát, tesztek a pusztába borókát, kőrist és ciprust együttesen, lássátok, tudjátok, észleljétek s értsétek meg, hogy csak az Úr cselekedhet ilyen és Izrael Szentje teremti ilyeneket.” [Jes. 41,18–20.]
(Löw Immánuel: Egyetemi tanérvnyitó 1930. *Kétszáz beszéd*, II. 298.)

A szegedi új zsinagóga – a maga nemében Magyarország egyik legkitűnőbb épülete – 1900–1903 között épült. A tágas telken a templomot négy oldalról vette körül park okosan elrendezett utakkal, gondosan válogatott növényekkel. A növényzetet 1944 májusában kivágták, hogy helyükre alkalmi tárolóhelyeket húzzanak föl a lakásukból kiűzött zsidók ingóságainak raktározására.¹ A rettenetes hónapok után a haláltáborokból az elhurcoltak kis része tért vissza. Kérelmükre a szegedi polgármesteri hivatal először 1946-ban,² s talán az 1960-as évek elején új fákka/növényekkel ültette be a zsinagóga kertjét.³ Ezek a mára megöregedett s többségükben rossz állapotú fák népesítik be a területet, s földik el a szépséges épületet.

A zsinagóga parkjának eredeti elrendezését, növényeinek fajtát és számát kívánjuk rekonstruálni, hogy az alapját képezze a kert helyreállítási tervének. A park és a templom összefüggő egységet képezett egykor, egyik sem érthető meg a másik nélkül. Így érdemes néhány szót szólni a zsinagógát felépíttető hitközségről, a templom épületét megformáló építészről és a templom külső-belső kialakítását meghatározó, koncipiáló tudós rabbiról, Löw Immánuelről.

A szegedi hitközség 1900 körül

A magyarországi zsidók száma a 19. század folyamán növekedett, és a zsidók sikeresen épültek be a magyar társadalomba. Egy 1840-ben hozott törvény engedélyezte betelepülésüket a szabad királyi városokba, egy 1868. évi kimondta polgári jogait, 1895-ben pedig a vallásukat is „bevetté”, azaz az ország régi keresztény felekezeteivel azonos jogállásúnak nyilvánították. A zsidók ezzel párhuzamosan az oktatásban és a nyelvhasználatukban illeszkedtek a magyarsághoz, és foglalkozásaikat kiterjesztették mindazon szakmákra, ahol arra lehetőségük volt. A zsidóságon belül fokozatosan vezető szerephez jutottak azok, akik kidolgozták az identitásuk új elméletét: azt ugyanis, hogy a zsidóság nem nép, hanem vallás, azaz a magyarországi zsidók zsidó hitű magyarok.

Ennek a fontos, és a zsidóknak a többségi társadalomba való beilleszkedését lehetővé tévő elméletnek az élharcosa volt Löw Lipót (1811–1875), 1850-től haláláig szegedi rabbi. Löw Lipót 1848–1849-ben nemzetőr volt, majd e szerepléséért várfogságot is szenvedett, s ezzel személyében is demonstrálta, hogy a zsidók szükség ese-

* Dávid Ferenc (1940–2019) tanulmánya 2015-ben készült, a szegedi zsinagógapark rekonstrukcióját előkészítő kutatási dokumentációként. A gépiratot Geskó Judit bocsátotta rendelkezésünkre, közlésének engedélyezését hálásan köszönjük. A jegyzeteket és a képaláírásokat kisebb kiegészítésekkel tesszük közzé, a dokumentáció függelékeként összeállított illusztrációs anyagot a szövegbe tördeltük. – A szerk.

1 „1944-évi május–június hónapokban az akkori városi rezsim a gettózás és deportációval kapcsolatban európai hírv zsidótemplomunk parkját letiporva, lerombolva ottan színeket építtetett, ahová a gettóból sűrített zsidóság holmijait zsúfolta be, ezzel Szeged város szempontjából is, mint elsőrangú idegenforgalmi látványosság, gyönyörű templomunk környéke is sívár képet mutat” – írta a hitközség vezetője a város polgármesterének 1946. március 3-án, és kéri a

károk helyreállítását a városi kertészet munkájával. Szegedi Zsidó Hitközség Archivuma (a továbbiakban: SzZsHA), 95/1946.

2 SzZsHA, 1946. március 12.

3 A növényzet 1946 utáni állapota jól nyomon követhető a következő évtizedekben készült légi felvételeken: Budapest, Hadtörténeti Intézet és Múzeum, Hadtörténeti Térképtár, 1953 49375:L-34-65-A (nyugaton fasor, a zsinagóga másik három oldalán pusztaság), 1955 49390:L-34-65-A (nyugaton fasor, a másik három oldalon növénykezdemények), 1979 9936/79:L-34-65-17 (fákkal benépesült park). A későbbi évek kiültetéseit – ha nem spontán újrasarjadások – bizonyára a városi kertészet végezte. Ennek azonban nem maradt írásos nyoma, sem a Szegedi Zsidó Hitközség irattárában, sem a Csongrád Megyei Levéltárban, sem pedig a városi kertészet jogutódjánál, a Szegedi Környezetgazdálkodási Nonprofit Kft.-nél.

tén a vérüket hullatják hazájukért. Szegedi szereplése a zsidóságon belül különösen nagy hatású volt. Lapja, az 1855–1867 között kiadott *Ben Chananja* a modern zsidó tudományosság legfontosabb orgánuma volt Európában. Nagy tekintélyű rabbiként dolgozott ki olyan állásfoglalásokat, amelyek feloldották a hagyományos élet- és szokásmódok és a modern élet közti ellentmondásokat.

Témánkba vág, hogy a hagyományhoz másképp viszonyuló, magukat ortodoxnak nevező zsidók a zsinagógák külső megjelenésére és belső elrendezésére is kidolgoztak egy sor tilalmat, s ezeket öröktől valónak állították. Löw Lipót sorra vette a zsinagógaépületek vitatott részleteit, s kimutatta, hogy azokat nem a háláchá, a törvények határozták meg, hanem csupán a szokásrend változó és változtatható részei. Rabbiniкус döntéseket fogalmazott ebben a szellemben a zsinagógák tornyairól, a bima/almemor elhelyezéséről, a női karzatok rácsának kialakításáról, az orgona zsinagógabéli alkalmazásáról, s ezekkel szabaddá tette az utat az épületek modern megformálására és belső elrendezésére.

A kis létszámú polgársággal bíró városok – amelyek közé Szeged is tartozott – a zsidók betelepülését, majd a városi élet sokfajta fórumán való szereplését jól fogadták s igényelték. Ennek az ország 1867 után rohamosan növekvő városaiban mindenütt lezajló folyamatnak Szegeden különös lendületet adott a régi várost szinte teljes egészében eltörölő áradás (1879) – itteni nevén a Víz – és a nyomában csodamód újraépülő modern település. Az újjáépítés komoly erőforrásokat és nagy áldozatkészséget igényelt, s ebben a szegedi zsidók kivették a részüket.

Jellemző részlet, hogy hősünk, Löw Immanuel (Szeged, 1854 – Budapest, 1944) – apját követve 1878-tól a szegedi hitközség főrabbiája – egyike volt annak a három szegedi embernek, akit a király 1883-ban a Ferenc József-rend lovagkeresztjével tüntetett ki a nagy áradás alkalmával kifejtett tevékenységéért. Az újjáépült városban a szegedi zsidók a város vezetésében és társadalmi életében mindenütt jeles pozíciókat töltöttek be, köztük Rósa Izso ügyvéd (1842–1918), a szegedi ügyvédi kamara

elnöke, a szegedi zsidó hitközség elnöke 1881-től az új zsinagóga tervezése és fölépítése idején, majd haláláig.⁴

Az új zsinagóga

Szeged első zsinagógája 1800–1803-ban, a második, a ma is főnnálló ózsinagóga 1839–1843-ban épült. A hívek számának növekedése és önmaguk megmutatásának vágya ösztönzésére a szegedi zsidók 1891-től gyűjtöttek új zsinagógájukra.⁵ Ezt előbb a Tisza Lajos körúton képzelték el, amelyen a kálvinisták és a lutheránusok temploma is fölépült 1882–1884-ben.⁶ A körút egy másik telkére írták ki az új zsinagóga pályázatát is 1898-ban⁷ azoknak az előtervnek, valamint méret- és költségadatoknak a birtokában, amelyeket a hitközség fölkérésére Márkus Géza (1872–1912) készített el két évvel korábban.⁸ A pályázaton aztán sok kiváló építész bizonyította be, hogy a Tisza Lajos körúti telek nem alkalmas erre a célra. A pályázat győztesét, Baumhorn Lipót (1860–1932) arra kérték fel, hogy a templom végleges tervét a mai helyére, azaz a mai Gutenberg/Bolyai/Hajnóczy/Jósika utcák határolta telekre készítse. A templom építését 1900. augusztus 7-én kezdték meg,⁹ a fölavatására 1903. május 19-én került sor, különösen ünnepélyes formában.¹⁰

A zsinagóga stílusáról és építéséről

A 19. század utolsó évtizedeire elültek azok a viták, amelyek a monumentális nagyvárosi zsinagógák stílusáról szóltak. Egy-egy kivételtől eltekintve (mint amilyen a bécsi zsidók két legfoglalkoztatottabb építésének, Max Fleischernek és Wilhelm Stiassnynek a vitája arról, hogy a gótika, mint jellegzetes templomépítészeti stílus, vagy a mór stílus, mint a zsidók sémi voltára, keleti eredetére és kultúrájuknak a mórak ibériai uralma alatti virágzására utaló építészeti stílus az alkalmasabb-e en-

4 A zsidók Magyarországi történetének modern feldolgozása: KOMORÓCZY Géza: *A zsidók története Magyarországon*, I–II. Budapest, Pesti Kalligram Kft., 2012, s ennek kiegészítő kötetei: KOMORÓCZY Géza: *A zsidók a magyar társadalomban*, I–II. Budapest, Pesti Kalligram Kft., 2015, valamint KOMORÓCZY Géza: *Nekem itt zsidónak kell lenni. Források és dokumentumok*. Budapest, Pesti Kalligram Kft., 1912 és Löw Immanuel–KULINYI Zsigmond: *A szegedi zsidók 1785-től 1885-ig*. Szeged, Szegedi Zsidó Hitközség, 1886.

5 *A szegedi zsidó hitközség évi jelentése 1892-ről*. Szeged, Várnay, 1893. 6.

6 (SCHEER Simon mérnök): *A Szegeden építendő zsinagóga tervezete*.

Szegeden, 1891. évi május hó. Ebele Adolf (ezelőtt Burger) műintézte Szegeden. 5p. + 6 lapnyi rajz, amelyet Klósz György fénynyomdája készített Budapesten.

7 SZZsHA 1278/1898

8 SZZsHA 1641/1898.

9 [Löw Immanuel:] *A szegedi új zsinagóga*. Szeged, 1903; *Szegedi Híradó*, 1900. augusztus 8.; *Szegedi Napló*, 1900. augusztus 8.

10 *Szegedi Napló*, 1903. május 18., május 20. *Szegedi Híradó*, 1903. április 8., április 21., május 19., május 20. Löw 1903 (ld. 9. j.).

1. A zsinagóga délnyugat felől (Jósika / Gutenberg utca sarok), 1903 után készült képeslapon
Budapest, Magyar Zsidó Múzeum és Levéltár, F 71.103,

nek a feladatnak a jó megoldására) a kései historizmus szellemében komponálták meg épületeiket, azaz régi és tiszteletre-bámulatra méltó formákat használtak föl a feladathoz illő vegyítésben. A mór stílus keletiességből erre az időre a centrális elrendezés és a központi kupola alkalmazása maradt releváns.

A kupola, mint az épület monumentális kiemelésének torony nélküli módja; a kupola, mint a diadal szimbóluma egyébként a századvég magyarországi zsinagógaépítészetének oly magától értetődő formájává vált, hogy a legnagyobb zsinagógaépítészeti pályázaton, a pesti lipótvárosin (1898–1899) kizárólag kupolás tervek nyertek megvételt. Nem véletlen ez, s nemcsak építészeti kérdés: a zsidó vallás recepciójának törvénye (1895: XLII. törvény Az izraelita vallásról) váltotta ki a diadalt kifejező zsinagógaépítésnek ezt a hullámát.

A szegedi zsinagóga építész, Baumhorn Lipót (1860–1932) a pályázat megnyerésekor és tervezése idején három hasonló elrendezésű épületet tervezett/kivitelezett: a nagybecskereki (1896), a szolnoki (1899) és a temesvár-gyárvárosi (1899) zsinagógát. Ha ezeket a náluk méretre nagyobb szegedi zsinagógával vetjük össze, a közel azonos alaprajz egyre összefogottabb, a fő- és melléktömegek egyre közelállóbb kialakítását figyelhetjük meg, s rajtuk a középkori eredetű formák szinte festői változatosságát, amely Szeged esetében modern módra sár-ga nyerstégla homlokzati felületekkel párosult (1. kép). A különböző stílusú részletek egyéni keverését egyébként Löw Immánuel az új zsinagógát bemutató írásában mint a zsidó kultúra integráló képességét interpretálta.¹¹

Löw Immánuel – tanultsága, tevékenysége és szerepe a zsinagóga belső/külső kialakításában

A zsinagóga belső díszítését, mint ismeretes, Löw Immánuel maga tervezte.¹² Hogy ez az építészeti kialakításra mennyire érvényes, azt nem tudjuk, hisz a tervezés

folyamatáról töredékesek az adataink. Annyi bizonyos, hogy Löwnek a templom szimbolikáját ismertető írásában számokról is szó esik, s bizonyára ő szabta meg a kupola alsó szakaszát tagoló törpepillérekre támaszkodó ívecskék, vagy a kupola belső gerezdjének számát úgy, hogy az tételes értelmezést is kaphasson. Löw szöveg- és szimbólumelrendezése mesteri munka, a maga nemében valószínűleg páratlan az egész világon.

„A festészeti alkotások gondolköre kettős. Az egyik a Tórának, a hit alapjának értelmezése, a másik az épület rendeltetésének (közös istentisztelet) és tagolásának összefüggése. [...] A kupolát körülvevő négy dongaboltozat a világtájak felé van irányítva, aranybetűs föliratuk a négy főimát jelzi: a keleti dongáé a reggeli imát, a nyugatié a délestit, az északié az estit, míg a délié a muszafot. [...] A festett üvegablakok a zsinagógai év összes munkáját kívánják megjeleníteni.”¹³

A program tehát értelmezi a belső térben az égtájakat, az épület fölső, középső és alsó régióit, tartalmi-ban kiterjed az egyetemes erényekre, utal a bűnre és a bűnbocsánatra, az időre a napi imáktól az év nevezetes ünnepeiig, s hol gondosan választott – jól olvasható – szövegekkel teszi ezeket átélhetővé, hol a témát magyar-ábrázolásokkal. Elgondolása kompakt, elmondott és publikált szövege mesterien megformált.¹⁴ A főképp ornamensekkel és olykor egy-egy állatalakkal díszített zsinagógák évszázados hagyományát bővítette a keresztény templomokéval vetekedő épületikonográfiává.

Mostani feladatunk, a *zsinagógakert rekonstrukciója felől* nézve a templom díszítésében alkalmazott növények a fontosak számunkra. Vannak közöttük *szimbolikusak*: a kupola fénylő üvegfelületeinek köze vadrózsákkal díszített – utalással az égő csipkebokorra, amelyben az Úr megjelent-kinyilvánította magát Mózesnek. Vannak *jelképek*, mint a pálma és a „Jerikó rózsája” Palesztina jelképeként a Jeruzsálem pusztulására tartott éves emléknapot (Tisá Beáv) bemutató ablakon, vannak képei Tóra-szöveghelyeken szereplő növényeknek, mint a búza és a bogáncs a munkanapot ábrázoló ablakon, emlékeztetve e sorokra: „Tövist és bogáncsot növeszt majd neked, és enni fogod a mező fűvét. Arcod verejté-

11 A magyarországi zsinagógák feldolgozásai közül a legterjedelmesebb és legújabb KLEIN Rudolf: *Zsinagógák Magyarországon 1782–1918*. Budapest, Terc Kft., 2011. Baumhorn Lipót építészétére máig a legteljesebb: *Baumhorn Lipót építész 1860–1932*. Szerk. SZEGŐ György–HADIK András. Kiállítási katalógus. Magyar Zsidó Múzeum–Magyar Építészeti Múzeum Budapest. [Budapest], Architart, 1999.

12 Löw Immánuel jó életrajza és értő méltatása: HÍDVÉCI Máté: Néz, a tenyereimre rajzoltalak. Emlékezés Löw Immánuelre. In: Uő: *Tenyereimre rajzoltalak*. Liget Műhely Alapítvány, 2012. 8–46. PURL <http://mek.oszk.hu/11600/11619/11619.pdf>

13 APRÓ Ferenc: *Képek a szegedi zsidóság múltjából*. Szeged, Gradus ad Parnassum, 2014. 249.

14 Löw Immánuel: A szegedi új zsinagóga szimbolikája. *A szegedi zsidó népiskola értesítője* (a továbbiakban: *Értesítő*), Szeged, Traub, 1915. 1–3; Uő: *Glasmalereien der neuen Synagoge in Szegedin. Mitteilungen für Jüdische Volkskunde*, 13. 1904. 37–39; Uő: A szegedi új zsinagóga ablakfestészete. In: Löw Immánuel: *Zsidó folklór tanulmányok*. (Szegedi vallási néprajzi könyvtár, 33.) Szerk. BARNÁ Gábor. Szeged, Néprajzi és Kulturális Antropológiai Tanszék, 2014. 30–48.

kében fogsz kenyeret enni”, s vannak a *rítusban szereplő* növények, mint a szegfűszeg, amely a sabbát kimeneteleének, az olajfaág, amely a sabbát bejöveteleének a kelléke, vagy épp a purimi ünnepi asztal süteményének emléke, a gyömbér és a borsvirág.

Löw, a botanikus – a Flora der Juden

Mindezek mögött elképesztő tudás sejlik fel: Löw Immánuel az ősi szövegek értelmezője, az ókori nyelvek sokaságának tudója, s a botanikus, aki a Tórában, a Misnában és a Talmud más könyveiben, a középkor rabbinikus irodalmában, a kései jiddis irodalomban s a recens zsidó népszokásokban előforduló növényneveket fölfejt, s neveiket behelyezi Linné botanikai rendszerébe – azaz a nyelvtörténeti emléket látható, megismerhető növényekké formálja. A növényneveket aztán, előfordulásuk időbeli rendje szerint veti össze az adott korszaknak a Közel-Kelet élő és holt nyelveiben, valamint a klasszikus antikvitás görög és latin szövegeiben való szereplésével, s nyelvtörténészként állapítja meg, melyek azok a növénynevek, amelyek a bibliai, vagy a misna-héberben, vagy az arámban autochton módon jelennek meg, s melyek azok, amelyeket más nyelvből kölcsönöztek. Kifejti azt is, hogy e névkölcsönzések hogyan függenek össze az adott növény eredeti elterjedési területével, ahonnan aztán a Biblia földjére származtak. Mindezekhez fölhasználja a botanikának a Közel-Kelet, nevezetesen Palesztina és a szomszédos területek növényeiről való ismereteit. S még többet tesz: értelmezi, hogy az adott növény milyen jelentéssel bír az adott szövegben, tapad-e hozzá sajátos jelentés, van-e rituális használata. S mert Löw vizsgálata a zsidók recens iro-

dalmát is földolgozza, nyelv- és vallástörténeti munkája etnográfiai adatokat is tartalmaz bőséggel.

A Biblia földjét, földrajzát, emlékeit s persze növényeit is tanulmányozták a keresztény tudósok valamelyes középkori előzmények után a 17. századtól. A legkorábbi nem zsidó publikáció, amelyre Löw hivatkozik, 1663-ból való. E tudósok többsége – köztük sok mélyreható botanikai ismerettel is bíró tudós a klasszikus antikvitás, azaz a görög és a latin nyelv, meg a bibliai héber birtokában dolgozott.¹⁵ Löw külön érdeme, hogy a többi nyelvre/nyelvrétegre alapozva többségük elől elzárt tudásanyagot dolgozott fel, s hozott be a modern tudományos irodalomba.¹⁶ Scheiber Sándor így foglalta össze érdemét: „A mű az emberi kultúra egy fontos fejezete. Linné rendszerében és a teljes héber irodalom alapján bemutatja a zsidóság ismerte növényvilágát. Feltűnneti minden egyes növény szerepét a zsidó rítusban, a háláchában, aggádában, művészetben, költészetben, orvostudományban, konyhában, családnevekben; a zsidóság szerepét természetükben és terjesztésükben. [...] A tudományos kritika apoteózis volt. Jávorka Sándor azt írta a Botanikai Közleményekben: »A legrészletesebb művelődéstörténeti munka, amely a növényvilág és az ember közötti fontos kapcsolat kutatásának terén valaha is megjelent.«¹⁷

A zsinagóga kertje

A reprezentatív és sok szempontból méltatható épület árnyékában a kertről kevés szó esett. Tudjuk, 1902-ben ültették el növényeit, s tudjuk – a *Szegedi Naplóból* és Löwnek az új zsinagógát bemutató füzetéből –, hogy a kertészeti munkákat a szegedi Horváth Károly végezte.¹⁸

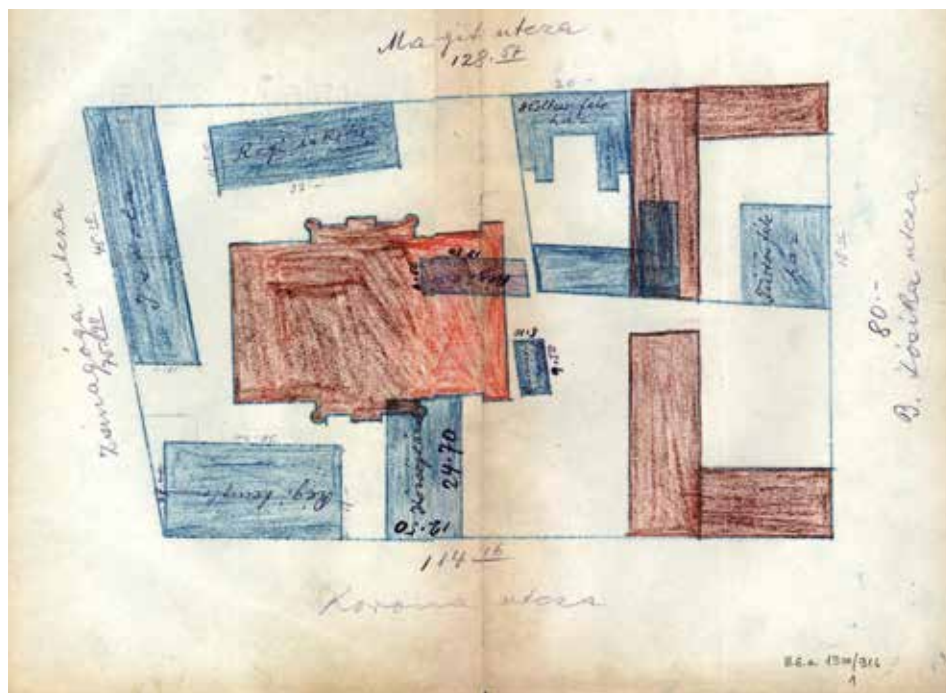
15 Sándor JÁVORKA: *Vorgänger der „Flora der Juden“*. Festschrift Immanuel Löw zum 80. Geburtstag. Breslau, M. & H. Marcus, 1934. 232–236.

16 Löw *Flora der Juden* című négykötetes műve (1924–1934) – mint ezt Scheiber Sándor is panaszolta, alig néhány példányban van meg a hazai könyvtárakban. Főnt van viszont az interneten: PURL <http://sammlungen.ub.uni-frankfurt.de/freimann/content/titleinfo/781127>. A műről szóló irodalomból előbb a magyar botanika nagy tudósára hivatkozom: JÁVORKA Sándor: Löw Immánuel: Die Flora der Juden. *Botanikai Közlemények*, 31. 1934. 3–4. sz. 161–162. és JÁVORKA Sándor: „Die Flora der Juden.” *Pester Lloyd*, 81. Samstag, 24. Februar 1934. no. 45. 6. A művet Rapaich Raymund is ismertette a *Pester Lloyd* jubileumi számában (1928. május 27. Első melléklet, 3–4.) A zsidó irodalomból tanulságosak a tudós Heller Bernát Flora-kötet-ismertetései a *Múlt és Jövő* című folyóiratban (14. 1924. február, 65–67; 15. 1925. június, 203–206; 17. 1927. február, 43–46; 18. 1928. november, 396–399). Heller tanítványa és követője, Scheiber Sándor Löwről szóló írásai közül nagy tanulmány a Löw Immánuel töredékesen megmaradt művének

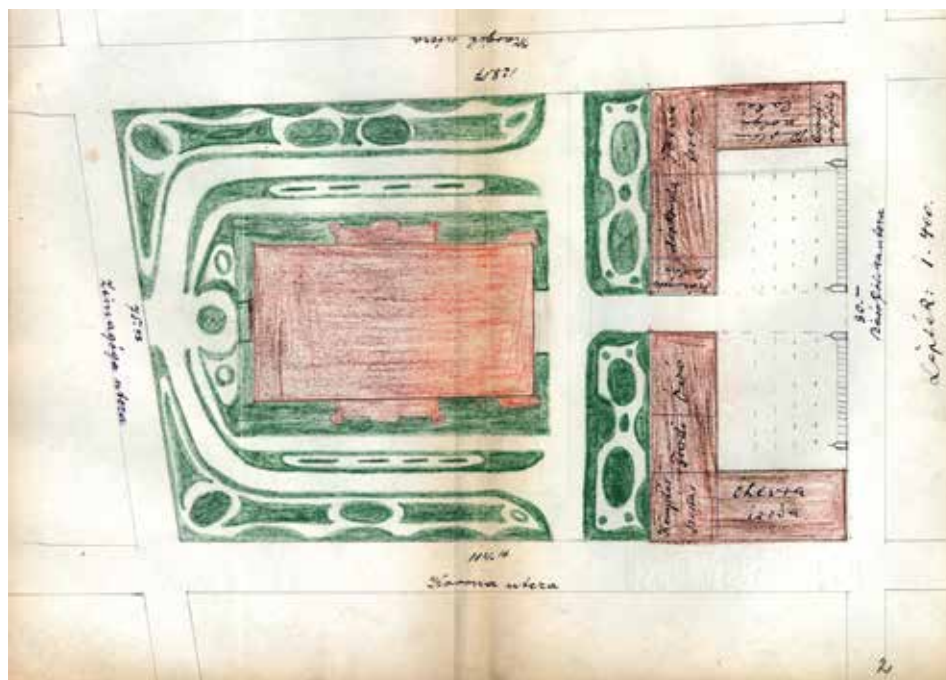
előszava: Alexander SCHEIBER: Vorwort. In: Immanuel Löw: *Fauna und Mineralien der Juden*. Hildesheim, G. Olms, 1969. 282 p. A téma szűk változatának, a keresztény bibliai flórájának van új, részletes földolgozása, amelynek gazdag bibliográfiájában Löw műve már csak egy a sok közül: KERESZTY Zoltán: „Nézzetek a mező liliomait...”. *Bibliai növények a hit és tudomány fényében*. Budapest, Simon L.-né, 1998.

17 SCHEIBER Sándor: Emlékbeszéd Löw Immánuel felett, Szegeden 1969. június 29-én. In: *Scheiber Sándor könyve*. (Múlt és Jövő Könyvek.) *Válogatott beszédek*. Összeáll. és előszó: KÖBÁNYAI János, a kéziratot gondozta: KATONA Ferenc. New York–Budapest–Jeruzsálem, Múlt és Jövő Kiadó, 1994. 80–82.

18 *Szegedi Napló*, 1903. május 20. 5; Löw 1903 (*ld. 9. j.*) 19. „Környezet rendezés, ártézi kút, parkozás, kerítés, feltöltés és járók” az összköltség 32 492 K 78 f, amelyből 15 000 K kifizetése még hátra van. Növényadománnyal járultak hozzá a zsinagógapark létesítéséhez a következők: Szeged város tanácsa háromszáz csemetét, Weiner Miksa hat díszfenyőt, Gerencsér László városi főkamrás szőlővesszőket adományozott.

2. A zsinagóga elhelyezési vázlata, a telken álló felépítendő és bontandó épületekkel, 1900
Szegedi Zsidó Archívum, II. 6a, 1900/916

3. A zsinagóga elhelyezési vázlata új hitközségi épületekkel a Jósika utcán, kertvázzalattal 1900
Szegedi Zsidó Archívum, II. 6a, 1900/916

A helyi köztudat szerint a kertet Löw Immánuel maga tervezte, akárcsak a zsidó temető egyes útjait és növényzetét. E sokszor emlegetett tény első említését Heller Bernáttól ismerem, aki így írt Löw hetvenedik születésnapján, 1920. január 20-án: „ő veszi körbe a zsinagógát kerttel, ő tervezi az új temetőt átvarázsolván a halál otthonát a virágok és fák ligetévé...”¹⁹ Heller olvasta ki a *Flora* szövegeiből, hogy Löw nemcsak botanikus volt, hanem kertész is, s hogy ezt a mesterséget tizenegy éves korában tanulta a Szegeddel határos Horgos falukertésztől (1925), valamint azt, hogy a saját kertjében „maga is termel fűgefát, ebben is tehát utódja Ámosz prófétának, akinek fűjellemező szavait értelmezi. [Amos 7,14: nem vagyok próféta, sem próféta fia, pásztor vagyok és fűgét nevelek] (1928)”.²⁰

Löw maga a zsinagóga felavatásának negyedszázados jubileumán elmondott prédikációjában így szólt híveihez: „Ápoltatok látványos, örökzöld keretét kertészkedő ajnározással.” Szólt a park növényeiről a Hetek ünnepén 1923-ban,²¹ s egy évvel később, 1924-ben.²² A zsinagógáról és a kertről szólt az 5691. évi Sátoros ünnepi beszédében (1931), s a növényeit ezúttal a zsidóság történetének szimbólumaként említette: „Nem hagy el bennünket a Gondviselés és ha kopár volt is a múlt napjaink tarlója, emlékezésünk mégis mézet hord be róla. Cédrusok virágait látjuk odakint dombocskánkon. Virágzik Libanon cédrusa: fölvirágzik még a Libanonnak vándor népe is!”²³ Néhány évvel később a Szegedre látogató turistáknak pedig ezt írta: „Az új zsinagóga parkja a legszebb helyi kertészeti alkotások egyike. Legfeltűnőbb díszei a hatalmas cédruscsoportok.”²⁴

Ezekhez a szövegekhez egy sor más forrást társíthatunk: kertalaprajzot beírt növénynevekkel, növény-

jegyzéket 1908–1909-ből, légi fényképeket 1930 tájáról, amelyek a kifejezett kert képét közvetítik, és számos további, többnyire képeslapként fennmaradt fényképet, amelyeken a park egyes oldalai s azok növényei részletesen tanulmányozhatók.

Írott és rajzolt források, 1900–1902

A hitközség templomépítési bizottsága a pályázat lezárását²⁵ követő év során állapodott meg abban, hogy az új templomot, a régi zsinagógát és a hitközség más épületeit tartalmazó, négy utca határolta tömbre, azaz a mai helyére építik.²⁶ A pályázatot megnyerő Baumhorn Lipót második, végleges megbízása már erre a háznégyszögre szólt, de az új zsinagógán kívül ott álló, bontandó, illetve felépítendő épületek sorsáról még az egész év során folytak a tanácskozások (2. kép).²⁷

Az 1900. év első felében, Baumhorn Lipót végleges tervének készülése idején a legtöbb épület bontását már elhatározták – a régi zsinagógáét is. A zsinagóga helyét akkor a telek Zsinagóga (ma Bolyai) utcai felében képzeltek el, a hitközségi épületeket pedig a Jósika utca felé eső oldalon. Ez az elrendezés a régi zsinagóga és az iskola elbontásával számolt. Mai szemmel különösen régies az az elképzelés, amely az új zsinagógát a hitközségi épületek udvara érintésével kívánja megközelíteni (3. kép).

1900 tavaszán határoztak úgy, hogy a templom a Jósika utcai oldalra kerüljön, s bizonyára ugyanakkor döntöttek úgy, hogy a régi zsinagógát megőrzik, s vele együtt az ún. új iskola épületét is, amely 1883-ban épült (4. kép).

19 Kis méretű, nyolcadrés nagyságú újság, lapjait a Magyar Zsidó Múzeum és Levéltár F XIX.83. Löw Immánuel hagyatéka című fondjában találtam.

20 Vö. Heller Bernátnak a 16. jegyzetben felsorolt írásaival.

21 Löw Immánuel: *Kétszáz beszéd. 1919–1939*, I–II. Szeged, Zsidó Hitközség, 1940 I. 321.

22 Löw 1940 (*ld. 21. j.*) I. 324.

23 Löw 1940 (*ld. 21. j.*) I. 207.

24 1934-ben, a belföldi turizmus föllendítése érdekében, a MÁV ingyenes belföldi turistajáratokat indított. Ezek fogadására több városban a kiemelkedő épületek jó leírásait készítették el. Az új zsinagóga részletes leírását Löw Immánuel írta meg, illetve csekély változtatással újraköszölte „A szegedi új zsinagóga szimbolikája” című írását az *Értesítő*, 1915 (*ld. 14. j.*) 1–3. Az 1934-ben megjelent kisnyomtatvány szerzőségét megerősíti, hogy Frenkel Jenő anonim írásként feltüntette Löw Immánuel bibliográfiájában (Eugen FRENKEL: *Bibliographie des Schriften Immanuel Löws*. In: *Festschrift Immanuel Löw zum 80. Geburtstag*. Breslau, M. und H. Marcus, 1934. bibliográfia: 236–255). A kisnyomtatványt Zombori István találta meg Löw Immánuel

hagyatékában a jeruzsálemi Héber Egyetemen, s köszönöm, hogy a másolatot megmutatta nekem.

25 *Szegedi Napló*, 1899. április 25. 108. sz. A zsidó templom pályatervei. A bírálat.

26 A szegedi zsidó hitközség templomépítési bizottsága jegyzőkönyvei, 1899. május 7. – 1902. március 6. Egységes másolati köteg, mutatóval, 44 oldal. SZZSHA, sz. n.

27 Az ehhez a rajzhoz kapcsolódó többoldalas írás a bontások és a bontott anyagok fölhasználásának logikus sorát javasolja: A soképületes rajzhoz tartozó szövegben: előbb a templom épüljön, benne fölhasználva a Fürtös-féle két épület és a Holtzer-ház udvari épületének tégláit; a templom fölavatása után lebontható a régi templom és a Holtzer-ház, és anyaguk fölhasználható az új iskolához; az iskola fölavatása után volna építendő a községháza, s ebben fölhasználható a lebontandó régi iskola anyaga; a községháza fölavatása után felépítendő a tisztviselői lakások és a baromfivághóhely. stb. – a javaslat arról szól, hogy a templom fölépíthető anélkül, hogy a régi épületek közül bármelyiket előzetesen bolygatni kellene. SZZSHA, 1903–1904/Új zsinagóga Székház Építési Ügyek stb. felíratú dobozban, sz. n.

Az új zsinagóga helyének meghatározásával alakult ki a park alapterülete is a főhomlokzat előtt keskenyebb, a két oldalhomlokzat mentén szélesebb, s keleten az iskolaudvarral szomszédos sávval. Az építkezést 1900 augusztusában kezdték el, a templom 1901-ben került szerkezetkész állapotba. Ebben a két évben alakultak ki Löw elképzelései a zsinagóga belsejének gazdag kialakításáról, s ez okozta, hogy az épület befejezése az eredetileg elképzelt időponthoz – 1902. március 15. – képest egy évvel későbbre tolódott.²⁸ A kertről a templomépítési bizottság jegyzőkönyveiben nem esik szó. A hitközségnek az 1902. évi jelentéseiből tudjuk meg, hogy a templomépítés kiegészítő része a mélyen fekvő terület feltöltése és az iskolaudvar rendezése, amelyre a még fennálló épületek lerombolása után kerül majd sor Szobotka Vilmos gazdasági előljáró vezetése mellett. A jelentős föltöltéshez a földet a város nyugati oldalán lévő kubikgödörökből szerzik be.

A kerttel kapcsolatos tárgyalásokat, mint ez Mühle Árpád temesvári kertészettulajdonos és kerttervező 1902. május 10-én kelt leveléből kiderül, Löw Immanuel folytatta, s tőle kapták a megbízottak a kert alaprajzi vázlatát is. A kert készítésének évéből szegényes az adatanyagunk, semmiképp se mérhető ahhoz a fajta gazdagsághoz, amelyet a néhány évvel későbbi növényjegyzék és a datálatlan kertrajz bemutat. A három szöveg: Rochnyák Béla szegedi műkertész²⁹ április 29-én kelt árajánlata – növényjegyzékkel,³⁰ Mühle Árpádnak a mára hiányzó kerttervet és árajánlatot kísérő levele május 10-éről³¹ és Rochnyák Béla második, a korábbinál több növényfajt fölmutató árajánlata, amely július 6-án kelt.³² A negyedik dokumentum a kert nagyon egyszerű, mindössze a kerti utakat bemutató vázlatrajz, amelyet Rochnyák második árajánlatával szomszédosan számoztak az irattárban,³³ azaz ezekkel az iratokkal függhet össze (5. kép).

Rochnyák Béla 1902. áprilisi költségelőirányzata, amely itt betűhíven következik, mindössze öt növényfajt

tartalmaz: „2276 nm felásás 35 cm mélyen, porhanyítással 2000 nm fűmaggal való bevetés 300 fm. Thuja fával (70 cm magas) besövényesítés 30 db. Thuja compacta a sövény közé 25 db. Puxus [!] faalaku idomított 70 cm magas és 70 cm átmérőjű 50 db. Fenyőfa 1m–1,50 m-ig 800 fm. Vincával való betelepítés összesen 1124 korona.”

Ehhez képest fajtákban s a zöld felületek kezelésében is változatosabb a második, júliusi költségelőirányzat „A szegedi Zsidó templom parkirozásáról”: „210 nm Taxus a B. Josika u. felől [nm 2 K] 1600 nm Vinca major pázsit helyett [nm 50 f] 200 fm Puxus szegélyzet nagylevelű 5 éves vagy kislevelű 3 éves [fm 60 f] 55 db. Korifea (tűlevelűek) csoportokba [!] 1 métertől 2 méterig [1db 4 K] 200 fm Thuja compacta sövénynek [1 fm 1 K] / 50 db. Orgona vagy más cserje [1 db. 60 f] 50 db. Vad szőlő a lugas körül [1 db. 20 f] 100 db. Machonia a templom körül és a beugrásokba [1db. 1K] munkadíjjal együtt 2100 K”, a lap másik oldalán olcsóbb alternatíva szerepel: „210 nm Puxus nagy levelű igen szép és tartós a Taxus helyett, a Taxus télen sokat szenved a hidegtől [1 nm 1K] 1600 nm Vinka ritkábban ültetve [1nm 40 f] 200 fm Puxus kislevelű 2 éves [1 fm 50 f] 55 db. Konifea [tűlevelűek] 1 mtől 2 méterig [1 db 4K] 200 fm Thuja compacta kisebbek [1 fm 80 f] 50 db. Orgona vagy más cserje gyengébbek [1 db 50 f] 50 db. Vadszőlő gyengébbek [1 db 15 f] 100 db. Machonia gyengébbek [1 db 60 f] összesen 1512 K.”

A két árajánlat között levelezett a főrabbi Mühle Árpád temesvári kertészettulajdonossal. A Mühle-féle kertészetet Árpád apja, a csehországi Chlumecből származó Mühle Vilmos (1845–1908) alapította, aki 1885-ben kezdett Temesváron rózsatermesztéssel foglalkozni. Szakíróként s kereskedőként is híres volt, akárcsak fia, Árpád (?–1930). Mindkettejüket a legjelentősebb rózsanemesítőként s fontos kertészet birtokosaként tartotta számon az egykorú szak- és országismertető irodalom, s a mai szakirodalom is.³⁴

28 A szegedi zsidó hitközség évi jelentése 1901-ről. Szeged, Várnay, 1902.

29 Rochnyák Béla műkertész a számos szegedi kertészeti vállalkozó egyike, a szegedi központú Magyar Műkertészek és Kerttulajdonosok Országos Képző- és Segélyegyletének választmányi tagja a 20. század első évtizedében, okleveles műkertészként a vizsgabizottság tagja. Az évtized számos kertészeti kiállításán – amelyekről, s különösen a szegedi résztvevőkről az egyesület lapja a *Magyar Műkertészek és Kertgazdák Kultur Egyesületének Országos Közlönye* [1904-től *Magyar Műkertész*, a továbbiakban MMOK] rendszeresen beszámol, kiállítóként alig szerepel. Kertészete: Szeged, Kálvária sor 6. alatt volt. MMOK, 12. 1904. október 15., 5.

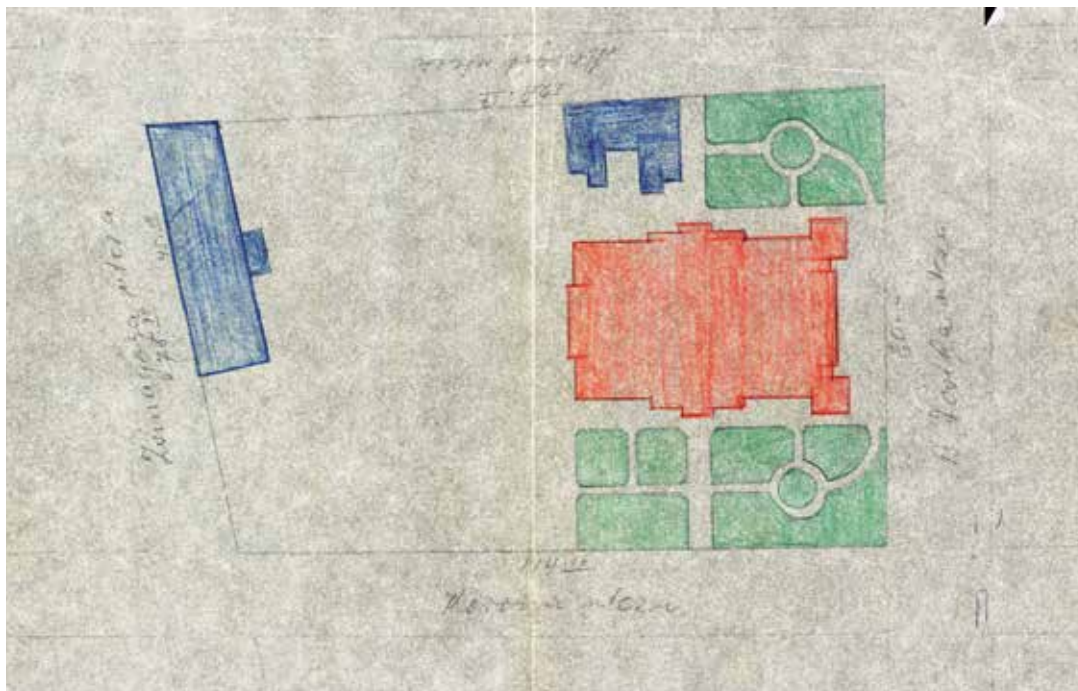
30 SzZSHA 495/1902.

31 SzZSHA 1101/1902.

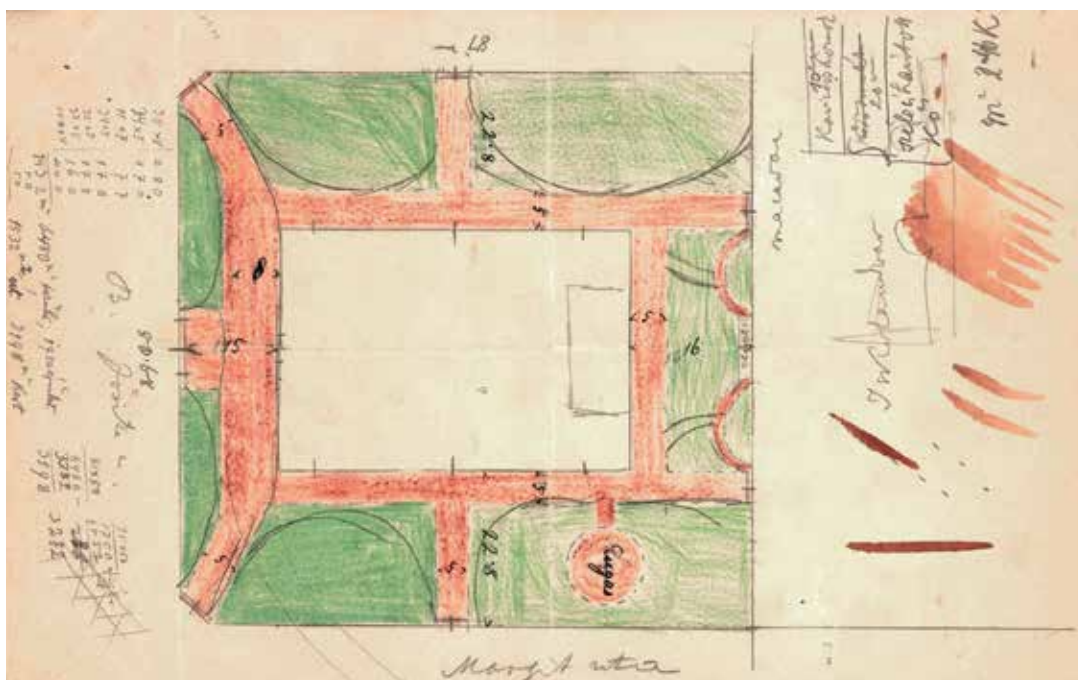
32 SzZSHA 1099/1902.

33 SzZSHA 1098/1902.

34 *Temes vármegye.* (Magyarország vármegyéi és városai. Magyarország monografiája.) Szerk. BOROVSKY Samu. Budapest, Országos Monografia Társaság, [1914]; BORONKAY Gábor: *Hazai nemesítésű ágyásrózsafajták értékelése.* PhD-disszertáció. Budapest, Corvinus Egyetem, 2011. Mühle virág- és magnemesítőként egyaránt jelentős volt, s működésének a szakirodalomban számos helyen van nyoma, adata, s miután 2014-ben Temesváron, az általa alapított rózsaparkban felállították mellszobrát, az interneten olvasható hírlapi megemlékezések száma is sok. Ifjabb kortársának, Szalóky Istvánnak a szavai plasztikusan jellemzik a két Mühle-kertészetét: „A nagyszerű Mühle Vilmos is a 80-as években alapítja meg temesvári kertészetét, de abban a faiskolai elem mellett a növényházi kulturák vitték a főelemet és később fia, Mühle Árpád idején még erősebb hangsúlyt kapott ez a jelleg (bár a barnaszakállú hosszú Mühle Árpád egy reggel sem mulasztotta el, hogy lóháton ki ne menjen faiskolájába).” SZALÓKY István: *A szegedi faiskolák története.* Budapest, Felsőoktatási Jegyzetellátó, 1955. 12.

4. A zsinagóga megvalósult elhelyezésének első ismert vázlata a zsinagógaépítési bizottság 1900. februári ülésének jegyzőkönyve leiratában
Szegedi Zsidó Archívum, II. 6a, 1900/916

5. A kert útjainak és zöldfelületeinek vázlata (lugassal) 1902
Szegedi Zsidó Archívum, II. 6a, 1902/1198

6. Cédrusliget a Libanon oldalán
In: Hermann Guthe: Palästina. Bielefeld–Leipzig, Velhagen & Klasing, 1908. 27. kép

Mühle 1902. május 10-én küldte el tervét („Plan Be-treff der Parkirung des israel. Tempels”), s ahhoz négy és fél oldalas levélben a következő megjegyzéseket fűzte:

(1) Esküvői társaságok bejövételére – amelyről a fő-rabbi Mühle szegedi tartózkodásakor skiccet mutatott – a két sarokbejáró nem alkalmas, mert a társaságok a főkapu előtt összekeverednek, s nem tudnak kellő ünne-pélyességgel fölállni. Ehelyett a bevonulásra a középső utcai kertbejáratot javasolja.

(2) Javasolja, hogy a majdani vaskerítés bejáratai-hoz 120 cm magas tujákat ültessenek, s azokat teljesen egyenesre (schnurgerade) nyírják, ezek idővel pompás keretet képeznek, s a parkot méltósággal ruházzák fel, s egyben szép bepillantást biztosítanak a parkírozott felületekre.

(3) E tujafalak mögé magas rózsák elültetését javasol-ja, amelyeket íves girlandok kötnek össze (ezt a javas-latot a sorok közé rajzolt egyszerű vázlat szemlélteti).

(4) A főbejáratot kétoldalt egy-egy hosszúkás dísz-felület kíséri, amely lágy bukszusdíszítéssel („weiche Buxusverzierung”) és a mi Coniferfajtáinkkal („unsere Coniferren arten”) hatásos entrée-t biztosítanak.

(5) Az összes többi parkfelület csak bukszus- és örök-zöld Canifer [tűlevelű] díszítést kapjon, amelyek télen és nyáron egyaránt dekoratívan hatnak, csupán a le-hullott lombokat kell időről időre kitisztítani.

(6) Ha a „Closettanlagét” gazdag fenyőcsoportok fe-dik el, ezek egyben a teljes park szép záradékát alkot-ják majd.

(7) A virágok, cserjék, lombhullató fák teljesen el-hagyandók, ezzel a park fönntartásának gondja mini-mumra korlátozható.

A levél zárásaként Mühle a benyújtott költségve-tésről ír, amely minden munkaárat is magába foglal, a földfeltöltés és a sóder-/salakbeszerzésen kívül, ame-lyet az izraelita hitközség végeztet. Az árakat a leg-pontosabban állították össze, s ezért azok nem redu-kálhatók. Minden telepítendő növény az ő kulturált növényiskolájából való, s garantáltan kitűnő minősé-gű. A munka, a földfeltöltés az építkezések befejez-tével azonnal elkezdendő, hogy a kertészeti munkák megkezdhetők legyenek, az ősz végére a munkát be kell fejezni. Végül meg kell említenie, hogy a kertészeti munka igen kényes, s kéri Löw Immánuel jóindulatát, s tisztelete kifejezése mellett ajánlja tervét a hitközség jóindulatába is.

A levélből kiolvasható kép nagyon hasonlít a fény-képekről megismertekre: a bejáratokat kísérő nyírott tujapárok és a tűlevelű fák csoportjai a templom két oldalán a kert kompozíciójának főelemei, a bejára-tokhoz javasolt rózsasort pedig – mint később lát-ni fogjuk – a zsinagógakert keleti zárásaként alkal-maszták.

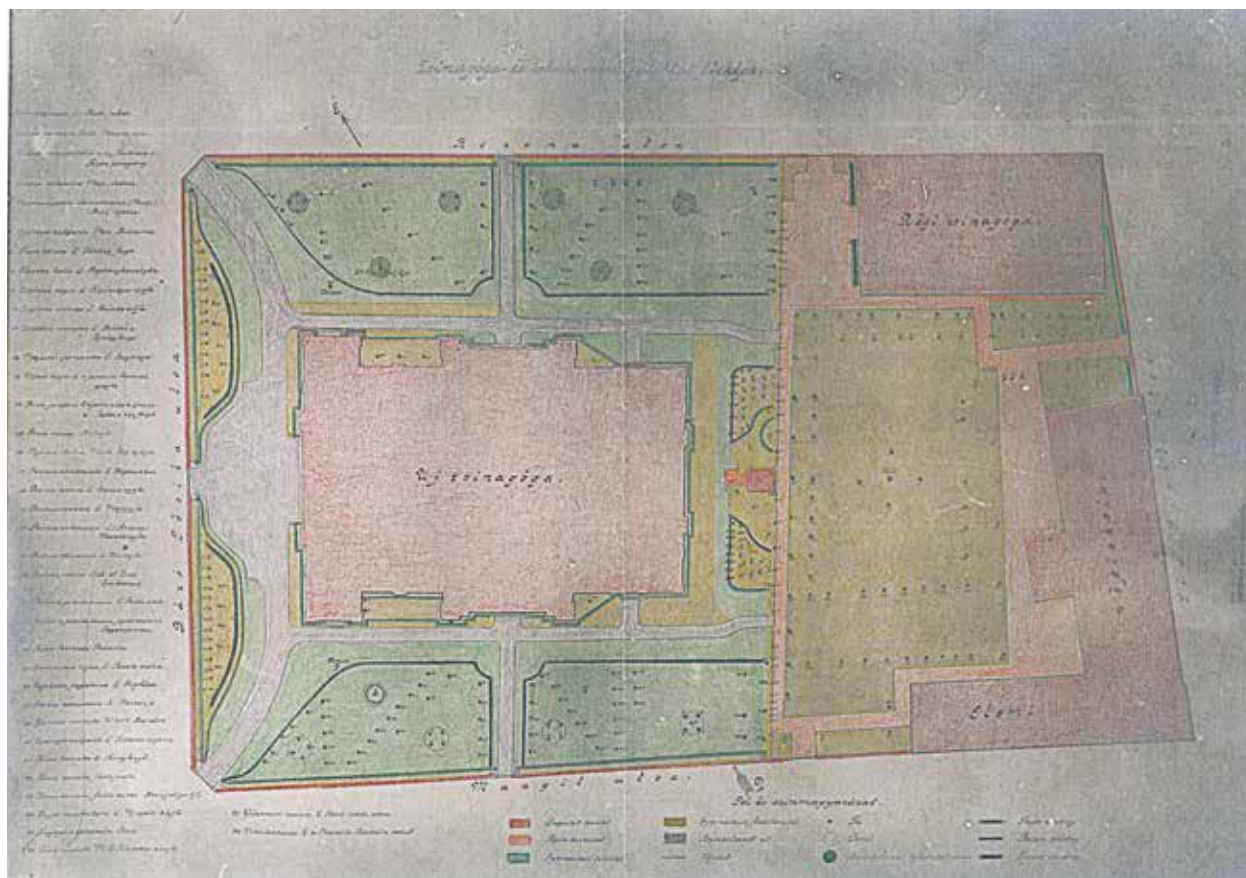
A három írott dokumentum azt mutatja, hogy Löw Immánuel valamely előzetes vázlat birtokában kért ajánlatokat a park növényeire és ültetésére, és azt is, hogy kezdettől döntően örökzöldekkel beültetett kertet tervezett/terveztek, s hogy tűlevelű fák kezdettől sze-repeltek az elképzeléseiben. Föltehető az is, hogy nagy vonalakban elképzelte a park növénykompozícióját: a főbejárat oldalra alacsonyabb növényeket képzelt, a fákat pedig a két oldalsó homlokzatra.

A park tervezésében a fordulatot Löw Immánuel el-határozása hozta.

A cédrusliget

Mühle Árpád május eleji levelét és szakszerű tervét és a szegedi kertész második árajánlatát követhette Löw Lipót két fontos elhatározása. Az egyik az ültetendő növények fajtaszámának radikális megnövelése volt, a másik pedig, hogy a tűlevelű fák csoportjait cédrus-sokkal egészítsék ki, oly sokkal, hogy azok szinte egész ligetet alkossanak.

1924-ben a *Flora der Juden* elsőként megjelent 3. köte-tében így írt erről: „Die Libanon-Zeder wird in Europa seit 1683, die C. deodara seit 1822, die C. atlantica Manetti

7. A zsinagóga és az iskolatelek fásítási térképe
Kézzel színezett, datálatlan fénykép a Szegedi Zsidó Archívumban, jelzet nélkül

seit 1842 kultiviert. Von letzterer habe ich im Parke unserer Synagoge seit 1902 24 sich schön entwickelnde, winterharte Exemplare. Sie machen denselben Eindruck, wie die Abbildung des Zederhains von Bscherre im Libanon bei GUTHE (Palästina 28).³⁵ Magyarul: „A libanoni cédrus Európában 1683-tól, a C. deodara 1822-től, a C. atlantica Manetti 1842-től fordul elő. Az utóbbiból 1902 óta a zsinagógánk parkjában 24 szépen kifejtett, télbíró példánnyal bírok. Olyan hatást keltenek, mint a libanombéli Bserre cédrusligete, amelyet GUTHE-nél látunk (Palestina 28)” (6. kép).³⁶

A zsinagógakert cédrusairól a *Délmagyarország* újságírója is megemlékezett 1924-ben: „Virágzó cédrusok.

A szegedi zsinagóga parkjában 22 cédrus van. Ezek közül néhány most virágzik: megjelentek az apró tobozok nagy tömegben, különösen a Margit utcai oldalon. A cédrusokat 25 éve ültették, de alig egy-kétszer volt rajtuk néhány virág.”³⁷

Ezzel a beszerzéssel Löw Immánuel nem csupán gazdagította a zsinagóga kertjét, hanem létrehozta az ősi Izrael flórájának és a hazai/európai flórának azt az együttesét, amely számára a legfontosabb volt. E hajlamának-szándékának beszédeiben sokszor találjuk nyomát, de a legvilágosabban a világháború szegedi hősi halottainak emléktáblája elhelyezésekor fejezte ki. Az emléktáblákat a régi zsinagóga nyugati homlok-

35 Immanuel Löw: *Flora der Juden*, III. *Pedaliaceae-Zygophylaceae*. Wien–Leipzig, R. Löwit Verlag, 1924. 17.

36 Hermann GUTHE: *Palästina*. Bielefeld–Leipzig, Velhagen & Klasing, 1908. 28., 27. kép

37 *Délmagyarország*, 1926. szeptember 14., 8.

zatán a kapu két oldalán helyezték el, s melléjük a fő-rabbi javaslatára kétfajta fát ültettek, cédrust és jege-nyét. Ezekről így prédikált Löw Immánuel: „A Szentföld hegységének cédrusai és a magyar róna jegegyei közé helyezték a művészi kéz alkotta művet, hogy emléke legyen az elvérzett áldozatok hűségének a Szentföld hitéhez és a Szülőföld rónaságához.”³⁸

A cédrusok beszerzéséről s a kertészeti munkát 1902–1903-ban elvégző Horváth Károly szegedi kertész munkájáról nem maradt fenn több adat,³⁹ a tervező személyének kérdésével pedig később foglalkozom.

A „zsinagóga és az iskola-telek fásítási térképe”

A szegedi hitközség irattárában fennmaradt viszont egy fontos rajz, illetve annak fényképmásolata, amelyet kézzel színezték ki (7. kép).⁴⁰

A lap címe: „Zsinagóga és iskola-telek fásítási térképe.” A fehér lap nagy részét arányosan kitölti az új zsinagóga, a régi zsinagóga és a zsidó elemi iskola épületének négy utcával körülvett telke, benn az épületek, a járó-, gypesített és földdel borított területek határolt és színezéssel megkülönböztetett rajzával. A növények helyét pont s hozzárendelt sorszám jelzi. A lap bal oldali sávjában a növényeket nevezték meg latinul és magyarul. A lap alján van a rajzon alkalmazott jelek és színek magyarázata.

Az ábrázolt épületek mindegyike áll ma is. Közülük a legfiatalabb az iskola Margit (ma Gutenberg) utcai szárnya, amelynek építését hosszas előkészítés előzte meg, s 1909-ben kezdték el, és 1910-ben fejezték be. A régi zsi-

nagóga és a Margit utcai iskolaszárny udvarát 1906-ban s azt követően több év alatt töltötték fel és fásították.⁴¹ A rajz tehát nemigen készülhetett 1908 előtt, s könnyen lehet, hogy az iskolaudvar 1906 után bekövetkezett fásítását szolgálta.⁴² Ennek megfelelően bizonyos, hogy a rajz az új zsinagóga parkjára nézve nem terv, hanem *a megvalósult állapot fölmérése*, amely a növények ültetése után négy–nyolc évvel készült. Ebből következik, hogy a rajzot a zsinagógakert bejáratainak, útjainak és zöldfelületének elhelyezkedésére száz százalékos forrásnak tekinthetjük, fái-növényei telepítésének helyére is szinte tökéletesnek, de az egyes növények fajtáját és számát illetően már nem annak – kivéve persze, ha ez a rajz egyben a zsinagógapark telepítési/ültetési listájának a birtokában készült.

A kapuk, utak, templombejáratok azonosítása fölösleges, a növénycsoportok alaprajzának igazát mutatják az 1930 körül készített légi felvételek – amelyekről később részletesen szólok majd (28–29. kép). Jól látható, hogyan alakultak jellegzetes facsoportokká a rajzon kör formában szereplő, a valóságban kb. 5 méter átmérőjű kör alaprajzú dombok, mezők szélére ültetett cédrusok, s mutatják az oldalhomlokzatok menti tujasorokat abban a szokatlan alaprajzi rendben, ahogy a fásítási térképen (a Gutenberg/Margit utca felőli mezőkben) szerepelnek. A növényállomány növekedése nyomon követhető a zsinagóga létrejöttét követő három évtizedben készült képeslapokon is, amelyeket az alábbiakban a rajzon feltüntetett mezőkhöz társítva láthatunk, a felvételük iránya szerinti csoportosításban.

A fásítási térkép alapján a növényállomány a következőképp határozható meg – a mezőket a zsinagógapark jobb felső szélétől balra haladva vesszük sorba.

38 Az emléktáblák. Beszéd a zsinagógában. Megjelent: Löw Immánuel: *Hetven beszéd* (1914–1928). Szeged, 1929. 324. A fontos szöveget Apró Ferencnek a 10. jegyzetben idézett könyve alapján ismertem meg. A cédrus mint a zsidóság jelképe, a lombakkal mint katolikus magyar ellentétével, s a pálmával mint szerencsétlen, távoli, itthon ki nem növő növénytel szerepel Szomorv Dezső zsidóságit védelmező írásában: Szomorv Dezső: Egy levél alkalmából. *Nyugat*, 1917. augusztus 1. és Szomorv Dezső emlékezete. *Az irgalom hegyén*. Szerk. Réz Pál. Budapest, Nap Kiadó, 2004. 99–100.

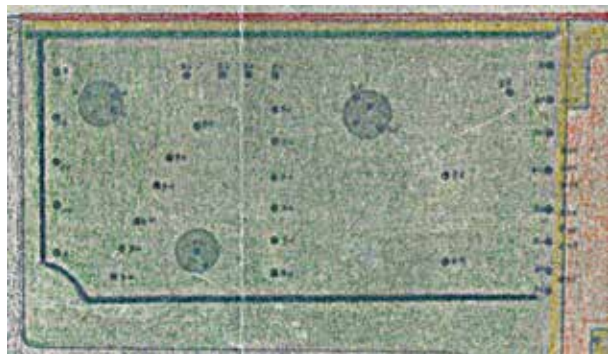
39 Löw 1903 (ld. 9. j.) 19.

40 Fehér karton, 25 × 33 cm, nyomással bemélyített mezejében fénykép pozitív 15,6 × 22,4 cm. j. n. A tervet Ábrahám Vera, a hitközség irattárának kezelője, s a hitközség Birnfeld könyvtárának könyvtárosa találta. Közlésre való átengedéséért, valamint az irattárban való kutatásom lehetővé tételéért és sok segítségéért köszönetet mondok.

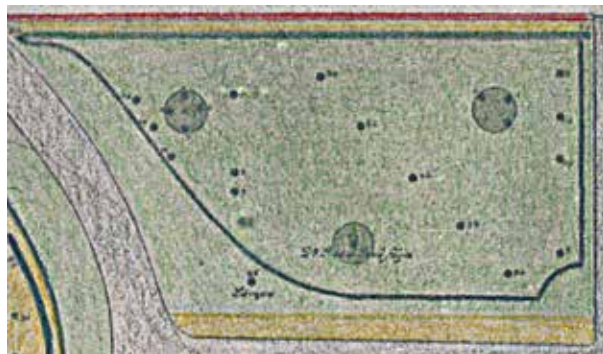
41 Az iskola épületének legrégebbi része a Zsinagóga utcai szárny déli, a Margit (Gutenberg) utcáig terjedő része, amely 1883-ban

épült a zsidó lányok elemi iskolájaként. Amikor 1893-ban a Margit utca (korábban Mély árok) szintjét több mint egy méterrel megemelték, az ottani fiúiskola ellehetetlenült, s annak befogadására bővítették az épületet észak felé. – *Értesítő* (ld. 14. j.) az 1895–1896. évről, 1896. 12.

42 Az iskolaépítésre és az udvarfeltöltésre a hitközség éves jelentésében és az iskolai értesítőkből a következő adatok vonatkoznak: „A régi templom átalakítása és az iskola udvarának feltöltése alkalmával az iskola épület alapos tatarozást nyert.” *Értesítő* (ld. 14. j.) az 1906. évről (Szeged, 1907); „A tornaterem építésének előkészítésével most foglalkozik az előjáróság.” *Értesítő* az 1908–1909. évről (Szeged, 1909), Fák napja, május 19.; „A tornaterem és népkonyha elkészült.” *Értesítő* az 1909–1910. évről (Szeged, 1910) Fák napja, május 19.; „A tornaterem építés utolsó részlete és az udvar feltöltése.” *Értesítő* az 1910–1911. évről (Szeged, 1911) A kiadások közt, 1260. 07; „Iskolai árnyékszék átalakítása és az udvar feltöltése.” *Értesítő* az 1911–1912. évről (Szeged, 1912) A kiadások közt, 4061.94.

8. 1. mező: északi oldal (ma Hajnóczy, egykor Korona utca), keleti mező. A fásítási térkép (7. kép) részlete

9. 2. mező: északi oldal (ma Hajnóczy, egykor Korona utca), nyugati mező. A fásítási térkép (7. kép) részlete

1. **mező:** északi oldal, keleti mező (ma Hajnóczy, egykor Korona utca) (8. és 10. kép)
 - a kerítés mentén tujasövénny, a mező szegélyén bukszussövénny, amely a nagyobb, fűvel beültetett területből emel ki szűkebb mezőt
 - az 1. és 2. mező között, az északi oldalbejárathoz vezető út két oldalán egy-egy 34-es (thuja occidentalis/nyugati életfa)
 - három zöld színű, azaz borostyánnal befuttatott kör, a kör dombszerű kiemelkedést jelöl
 - bennük 4+3+1 [?] darab cédrus
 - utcával párhuzamos, arra merőleges és ferde sorokban 4+6+6 darab 34-es (thuja occidentalis/nyugati életfa)
 - a mező jobb felében ritkásan három fa: 20-as, 22-es, 24-es számmal jelezve (mandula, őszibarack, jegenye akác)
 - a mező keleti szélén futó út a zsinagógaparkot zárta le az iskolakert felé rózsasorral, amelyből ezen a lapon hét tő látható. Számuk 25-ös, fajtájuk Crimson Rambler.
2. **mező:** északi oldal, nyugati mező (ma Hajnóczy, egykor Korona utca / Jósika utca sarok) (9. és 11. kép)
 - a kerítés mentén tujasövénny a mező szegélyén bukszussövénny, amely a fűvel beültetett felületből emel ki szűkebb mezőt dekoratív körvonallal
 - az 1. és 2. mező közt a zsinagóga oldalbejáratahoz vezető út két oldalán egy-egy 34-es (thuja occidentalis/nyugati életfa)
 - a mező jobb, keleti szegélyén négy tő: a széleken két darab 3-as (törpe puszpáng), közöttük két darab 14-es (fehér vagy kék fenyő), az északnyugati saroktól befelé vezető íves út mentén 3 darab 14-es (fehér vagy kék fenyő)

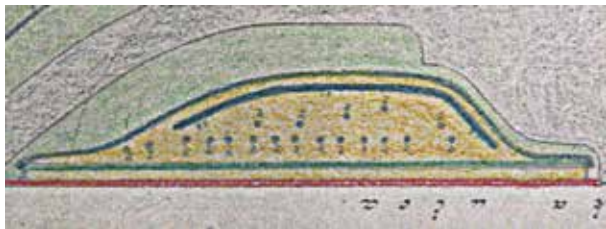
- a park északnyugati sarkán bevezető út két oldalán egy-egy 34-es (thuja occidentalis/nyugati életfa)
 - három zöld színű, azaz borostyánnal befuttatott kör – a kör dombszerű kiemelkedést jelöl
 - bennük 4+3 darab 4-es számmal jelölt cédrus, köztük a hátsó, a templomhoz közel eső körben egy számozatlan fa. Fölirata: Dr. Rosa Izsó fája
 - ferde sorban öt darab 34-es (thuja occidentalis/nyugati életfa)
 - az íves mezőszegély mentén lámpa, mellette egy darab 25-ös (Crimson Rambler rózsza)
3. **mező:** nyugati oldal (Jósika utca), északi mező (12., 16–17. kép)
 - a kerítés mentén tujasövénny a mező szegélyén kettős bukszussövénny
 - a kerítés menti sorban tizenkét darab, beljebb, a második sorban öt darab 31-es (tiszafenyő)
 - a mező két végén egy-egy 3-as (törpe puszpáng)
 4. **mező:** nyugati oldal (Jósika utca), déli mező (13., 18–19. kép)
 - a kerítés mentén tujasövénny, a mező belső oldalán kettős bukszusszegély
 - a kerítés menti sorban tizennégy darab, beljebb, a második sorban öt darab 31-es (tiszafenyő)
 5. **mező:** déli oldal (ma Gutenberg, egykor Margit utca), nyugati mező (14., 20–23. kép)
 - a kerítés mentén tujasövénny, a mező szegélyén bukszussövénny, amely a nagyobb, fűvel beültetett területből emel ki szűkebb mezőt
 - az 5. és 6. mező közt oldalbejárathoz vezető út, a délnyugati sarokbejárat két oldalán egy-egy 34-es (thuja occidentalis/nyugati életfa)
 - a mező keleti, az oldalbejárati út menti végén három darab 15-ös (fehér vagy kék fenyő), amelyet a széleken két darab 3-as (törpe puszpáng) fog közre

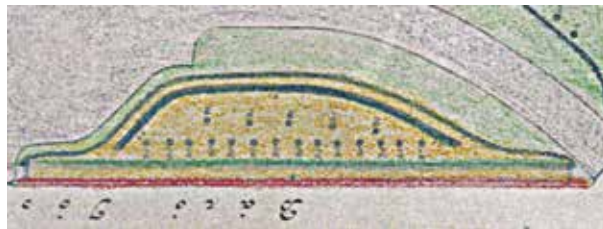
10. Az északi (Hajnóczy utcai) oldal keleti felének egyetlen felvétele
Szeged, Somogyi Károly Városi és Megyei Könyvtár

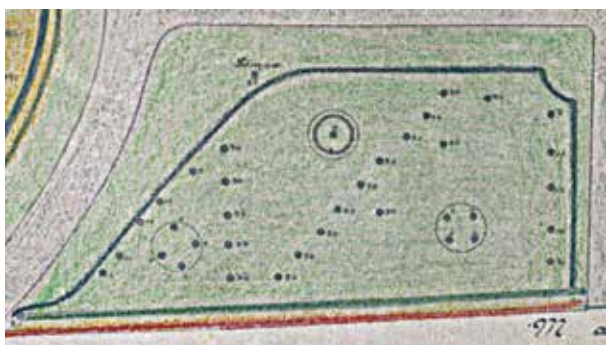
11. A nyugati oldal (Jósika utca) észak felől, a megnőtt bokorsorral, 1926
Budapest, Országos Széchényi Könyvtár, Térkép-, Plakát- és Kisnyomtatványtár, Sz 715

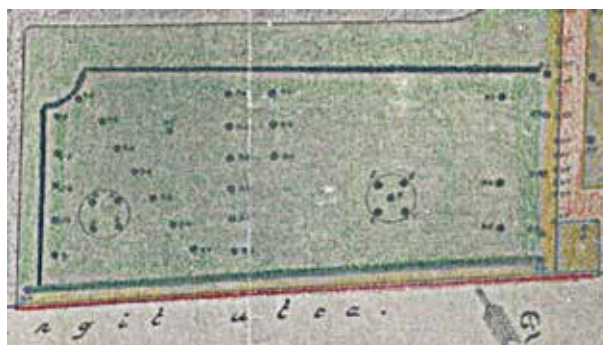
12. 3. mező: nyugati oldal (Jósika utca), északi mező
A fásítási térkép (7. kép) részlete

13. 4. mező: nyugati oldal (Jósika utca), déli mező
A fásítási térkép (7. kép) részlete

14. 5. mező: déli oldal (ma Gutenberg, egykor Margit utca), nyugati mező
A fásítási térkép (7. kép) részlete

15. 6. mező: déli oldal (ma Gutenberg, egykor Margit utca), keleti mező
A fásítási térkép (7. kép) részlete

- három kör alakú mezőben 4+4+1 darab 4-es (cédrusfa), a harmadik kör rajza kettős, a belső vonal bukszussövénnyel – a kör dombszerű kiemelkedést jelöl
 - vonalasán ültetett tizenhét darab 34-es (thuja occidentalis/nyugati életfa)
 - a mező mellett lámpa és egy darab 25-ös (Crimson Rambler rózsza)
- 6. mező:** déli oldal (ma Gutenberg, egykor Margit utca), keleti mező (15., 24. kép)
- a kerítés mentén tujasövénnyel a mező szegélyén bukszussövénnyel, amely a nagyobb, fűvel beültetett területből emel ki szűkebb mezőt
 - az 5. és 6. mező közti oldalbejáratnál és a keleti kertkapunál egy-egy 34-es (thuja occidentalis/nyugati életfa)
 - a mező keleti, az oldalbejárat út menti végén három darab 15-ös (fehér vagy kék fenyő) és két darab 3-as (törpe puszpáng)
 - egy kör alakú mezőben négy darab 4-es (cédrusfa), a kör alak dombszerű kiemelést jelöl
 - egy másik kör alakú mezőben négy darab 5-ös (ciprus), és középen egy 7-es (füge)
 - ferde sorokban tizenkilenc darab 34-es (thuja occidentalis/nyugati életfa)

- az iskolakerthez vezető út mentén sűrűn ültetett 25-ös (Crimson Rambler rózsatövek), ezen a szakaszon tíz, összesen huszonöt tő

7. mező: a szentély mögött, az illemhely két oldalán (25, 27. kép)

- az úttól keletre lévő kettős fasor az iskolakerthez tartozik
- az utat a zsinagóga felé 25-ös számmal jelölt rózsák szegélyezik
- a vöröses négyzet épített illemhely, előtte téglalapozatú mezővel
- a bukszussövénnyel kerített mezőkben sűrűn ültetett növények, amelyek az illemhely takarására szolgálnak

8. mező: a zsinagóga falai mentén (26. kép)

- a zsinagógát keskeny, földdel borított sáv kíséri, benne keskeny bukszussövénnyel
- északi homlokzat a nyugati beugrásban három darab 11-es (boróka gyalogfenyő)
- nyugati homlokzat a főbejárat két oldalán 1+1 darab 16-os (jegenye nyárfa)
- déli homlokzat a nyugati beugrásban két darab 7-es (füge)

16. A nyugati oldal (Jósika utca) észak felől, utcai fasorral 1910–1920 között
Washington, United States Holocaust Memorial Museum, courtesy of Bruce Tapper, no. 23538

17. A nyugati oldal (Jósika utca) észak felől, utcai fasorral
Budapest, Magyar Zsidó Múzeum és Levéltár, K 423

18. A nyugati oldal (Jósika utca) dél felől, 1903 után készült képeslapon
Budapest, Magyar Zsidó Múzeum és Levéltár, F 71.102

19. A nyugati oldal (Jósika utca) dél felől, 1903 után (az előzőnél néhány évvel később) készült képeslapon

- déli homlokzat a keleti beugrásban egy darab 24-es (jegenye akác)
- északi homlokzat a keleti beugrásban egy darab [olvashatatlan szám]
- keleti oldalon a középtengelytől északra a fal mellett egy darab [olvashatatlan, talán 7-es (füge)]

A zsinagógapark fásítási térképén tehát a következő növényeket jelezték:

sorszám	növénynév magyarul	növénynév latinul	darabszám mezőnként és összesen	
34.	nyugati életfa	Thuja occidentalis	az 1. és 2. mező közt bevezető út két oldalán az 1. mezőben sorokba ültetve az északnyugati kapu két oldalán a 2. mezőben sorba ültetve az 5. és 6. mező közt bevezető út két oldalán az 5. mezőben sorokba ültetve a 6. mezőben a keleti kertkapunál a 6. mezőben sorba ültetve összesen	2 db 16 db 2 db 5 db 2 db 17 db 1 db 19 db 64 db
8.	borostyán	Hedera helix L.	az 1. mezőben három kör borítása a 2. mezőben három kör borítása	
4.	cédrus	Cedrus atlantica Man.	az 1. mezőben a 2. mezőben az 5. mezőben a 6. mezőben összesen	8 db 7 db 9 db 4 db 27 db
	ismeretlen fa, talán ez is cédrus		a 2. mezőben Rósa Izsó fája	1 db
20.	mandula	Prunus communis L.	az 1. mezőben az iskolakert felé	1 db
22.	öszibarack	Prunus persica Sieb. et Zucc.	az 1. mezőben az iskolakert felé	1 db
24.	jegenye akác	Robinia pseudoacacia pyramidalis	az 1. mezőben az iskolakert felé a déli homlokzat keleti beugrásában összesen	1 db 1 db 2 db
25.	rózsa	Platyphylla Crimson Rambler	az út a kert és az iskola között a 2. mező mellett lámpa tövében az 5. mező mellett lámpa tövében összesen	35 db 1 db 1 db 37 db
3.	törpe puszpáng	Buxus sempervierens suffruticosa L.	a 2. mezőben a középbejáratú útnál a 3. mező két szélén az 5. mező keleti végén a 6. mező nyugati szélén összesen	2 db 2 db 2 db 2 db 8 db
14.	fehér vagy kék fenyő	Picea pungens Engelm alba v. glauca	a 2. mező íves szélén az 5. mező keleti végén a 6. mező nyugati végén összesen	3 db 3 db 3 db 9 db
31.	tiszafenyő	Taxus baccata L.	a 3. mezőben két sorban a 4. mezőben két sorban összesen	17 db 19 db 36 db

20. A déli oldal (Gutenberg utca) nyugat felől, 1903 után készült képeslapon
Budapest, Magyar Zsidó Múzeum és Levéltár, F 71.104

21. A déli oldal (Gutenberg utca) nyugat felől, az elburjánzott bokorsorral, 1944 előtt készült felvételen
Budapest, Magyar Zsidó Múzeum és Levéltár, F 70.396

22. A déli oldal (Gutenberg utca) nyugat felől, 1903-ban készült képeslapon
Budapest, Magyar Zsidó Múzeum és Levéltár, K 422

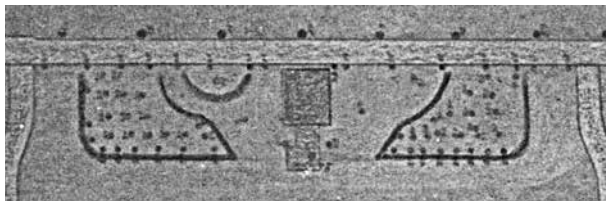

23. A déli oldal (Gutenberg utca) nyugat felől, 1908
Fotó © Schmidt Albin / Fortepan, ltsz. 86290

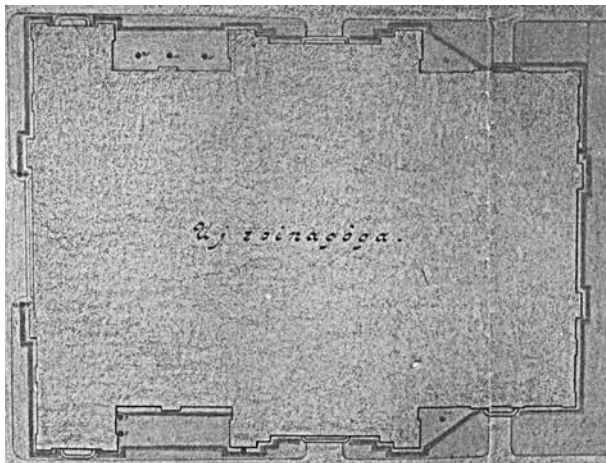
sorszám	növénynév magyarul	növénynév latinul	darabszám mezőnként és összesen	
5.	ciprus	Chamaecyparis lawsoniana Murr.	a 6. mezőben	4 db
7.	füge	Ficus carica L.	a 6. mezőben a déli homlokzat nyugati beugrásában a keleti oldalon a középtengelytől északra összesen	1 db 2 db 1db (?) 3 vagy 4 db
	olvashatatlan nevű, ismeretlen növény		a 7. mezőben az északi homlokzat keleti beugrásában	kb. 50 db 1 db
11.	boróka fenyő	Juniperus communis L.	az északi homlokzat nyugati beugrásában	3 db
16.	jegenye nyárfa	Populus italica Moench.	a nyugati főbejárat két oldalán	2 db
			a kerítés tuja sövény	x m
			a gepes mezők buxus szegélye	x m
			a templom lábazatának buxus szegélye	x m

24. A déli oldal (Gutenberg utca) keleti része, 1930-ban küldött képeslapon
Budapest, Magyar Zsidó Múzeum és Levéltár, 97.143

25. 7. mező: a szentély mögött, az illemhely két oldalán
A fásítási térkép (7. kép) részlete

26. 8. mező: a templom falai mentén
A fásítási térkép (7. kép) részlete

27. A keleti oldal, a szentély mögött, 1905
Magyar Nemzeti Múzeum, Történeti Fényképtár, ltsz. 1509/1963 f.k

A növényjegyzéknek párja is van, amely feltehetően a fásítási térképpel egyszerre s ugyanazon célból, az iskolakert fásítása érdekében keletkezett.

Az iskola udvarának növényzete – a templom udvarának növényzete (1908–1909)

A zsinagóga és a zsidó népiskola udvarának növényjegyzéke két ízben jelent meg a zsidó népiskola éves értesítőjében: először az 1907–1908. évben, Bátor Ármin

állami főgimnáziumi tanár⁴³ előszavával, másodszor egy évvel később, az 1908–1909. évben, előszó nélkül.⁴⁴ Az előszó a természeti környezet ismeretének fontosságáról szól, s az iskola kertjét mint a diákok nevelésének fontos helyszínét méltatta. Szólt arról is, hogy a szabadtéri órák milyen fontosak, s hogy az ültetés is része az oktatási programnak, valamint arról, hogy minden évben egyszer megrendezik a „fák ünnepét”. A második alkalommal megjelenő növényjegyzékben mindkét helyszínen egy-két növényfajjal több szerepel.⁴⁵

A fásítási térkép növényjegyzékének a zsinagógaparkra vonatkozó tételeit az iskolai értesítőben megjelent, s a kertre vonatkozó tételeinek összevetését az alábbi táblázat mutatja be:

43 Két elegyes adat a tanáreberről: Bátor Ármin *Növényzeti táblázatot és növénygyűjtőnek alkalmas Herbárium* című munkáját adta ki 1904-ben – *Magyar Műkertész*, 1904. május 15.; Bátor Ármin áll. főgimn. tanár 1905-ben azt javasolta a Magyar műkertészek stb. egyesületnek, hogy fűvészkeretet hozzanak létre. *Magyar Műkertész*, 1905. március 1.

44 *Értesítő* 1907–1908. Szeged, 1908. 5–6.

45 Ezt az *Értesítő*-béli növényjegyzéket csatolta a szegedi hitközség ahhoz az 1946-ban a polgármesterhez írott leveléhez, amelyben a kert 1944-ben elpusztított növényeinek pótlását kérték a várostól.

A fásítási térképen és az iskolai értesítő növényjegyzékében egyaránt szereplő, a zsinagógaparkban lévő növények:

<i>a térkép növény- jegyzékének sorszáma</i>	<i>tervezett növény</i>	<i>az iskolai értesítő növény- jegyzékének sorszáma</i>	<i>megvalósult növény Ψ = Löw beszédeiben a zsinagóga parkban sze- replőként említett növény CS = Csongor Dezső látta, s említi⁴⁶</i>
3.	törpe puszpáng/Buxus sempervirens suffruticosa L.	46.	puszpáng/Buxus sempervirens L. Ψ[: „puszpángkoszorú”]
4.	cédrus/Cedrus atlantica Man.	47.	cédrus Ψ CS
5.	ciprus/Chamaecyparis lawsoniana (Murr.) Park	48.	ciprusfa/Cupressus Lawsoniana A. Murr. Ψ CS[:Chamaecyparis Lawsoniana]
25.	rózsa Crimson Rambler/Rosa multiflora var. Platyphilla 'Crimson Rambler'	55.	rózsa/Crimson Rambler [!] Ψ
31.	tiszafenyő/Taxus baccata L.	59.	tiszafa/Taxus baccata L. Ψ[: „tiszafák csoportja”] ⁴⁷
34.	thuja occidentalis L./nyugati életfa	61.	tuja/fa (3 válfaj) (Thuja compacta, T. orientalis, T. variegata aurea) Ψ[: „életfák sövénye”; „útjelző páros pyramisa”] CS[: „thujopsis dolabrata”]
11.	boróka gyalogfenyő/Juniperus communis	50.	boróka (3 faj) Juniperus communis L. pendula fastigata
8.	repkény borostyán/Heder Helix L.	49.	borostyán Hedera ⁴⁸
22.	őszibarack /Persica vulgaris	50.	őszibarack/Persica vulgaris L.

A fásítási térképen feltüntetett, s az *Értesítő*-ben nem szereplő növényfajták száma három. Közülük kettőt azon-
ban Löw szavaiból megítélhetően valójában elültettek:

7.	füge/Ficus carica L.		
16.	jegenye nyárfa/Populus italica Moench		Ψ[: „sudárba szöktek jegenyéink”]
14.	fehér vagy kék fenyő/Picea pungens Engel- malba v. glauca		Ψ[: „ezüst fenyőink kékhamvú bojtjaikkal”]

Löw szavai szerint a zsinagógaparkban lévő növény, amely sem a fásítási térképen, sem az *Értesítő*-béli jegyzék-
ben nem szerepel, a zsinagógakertet ábrázoló fényképen/képeslapon látható:

			Ψ[: „nyírfalombozat dómja”; „rezgő nyírle- vélzet fehérítő törzse”]
--	--	--	--

46 CSONGOR Győző: Könyvek és virágok nagynevű öreg embere. *Szeged*, 1989. 6. sz. 20–22. A szerző, Szeged nagyszerű botanikusa fiatalon, az 1930-as évek elején bemászott a zsinagóga parkjába, hogy cédrustobozt gyűjtsön. Az emlékirásban szereplő növényeket a táblázatban **CS** jelzéssel tüntetjük föl. Látogatásakor megszámolta a cédrusokat, s csak tizenhetet talált.

47 „...van belőle néhány példány a zsidó templom udvarán”. Százéves fáak a szegedi tanyákon. *Délmagyarország*, 1933. december 22.

48 Valamely közép magas kömléket futott be kúp formában a borostyán. Korda fényképét a hitközség irattára őrzi. A borostyánról mint a zsidóság elpusztíthatatlanságának jelképéről így szólt egy Pászka ünnepen Löw: „Reménynek repkénye ringatja régi rege róla: elcsenevészhét, szomjan veszhét, szélkitépte viharhajolta ballangóvá válhat, zsugorodhat, de idők múltán egyetlen cseppnyi enyhültre újra zsendül és elfonnyadott ágboga kinyílik, kitárul.” Löw 1940 (*Id.* 21. j.) I. 273.

Csak az iskolai növényjegyzékben szereplő növények, amelyeket a bizonynyal a fásítási terven szereplő növények helyett ültettek:

	60.	törpe tiszafa/Taxus Mitcheli nana
	51.	tövis fenyő/Picea pungens Lk.
	52.	ezüst fenyő/Picea argentea Lk.
	53.	szürke fenyő/Picea glauca Lk.
	45.	vadszőlő/Ampelopsis hederacea W.
	64.	nagy levelű télizöld/Vinca major L.
	65.	kis levelű téli zöld/Vinca minor
	66.	szőlő/Vitis vinifera L.
	56.	bajnóca/Spiraea
	58.	közönséges orgona/Syringa vulgaris L.
	62.	hibafa/Thuja borealis Sieb. et Zucc.
	63.	kánya bangita/Viberna opulus

A két fontos dokumentum a park növényeit nagyszé-
rűen tükrözi, de néhány ellentmondást is tartalmaz,
amelyek nem oldhatók föl minden esetben. Van né-
hány olyan növény is, amely e dokumentumokban nem
szerepel, s Löw Immánuelnek a kert növényeit fölem-
lítő – e dokumentumoknál későbbi – beszédrészletei-
ben igen, s van egy-egy növény, amely a zsinagógát
ábrázoló képeslapokon-fényképeken szerepel, s a fönti
jegyzékekben nem. Jó példa erre az, amit a cédrusok
számáról olvasunk: a cédrusok száma a „fásítási térkép”
szerint huszonkilenc, a *Flora* 1924-ben megjelent kötete
szerint huszonnégy, a *Délmagyarország* újságírója sze-
rint 1924-ben huszonkettő, Csongor Dezső a harmincas
években – 1989-ben leírt emlékezése szerint – tizenhét
darabot számlált. A számok eltérése sok egymásnak
ellentmondó módon értelmezhető, amelyek között a
„fásítási térkép” és az *Értésítő* növényjegyzékének hibái
mellett egyes cédrusok kipusztulása, s helyükbe más
tűlevelű fák ültetése is számításba veendő.

A zsinagóga déli oldalát ábrázoló fényképeken a cso-
portosan ültetett s ezért szoros facsoportokként megje-
lenő együttesek mindegyikében legalább egy, a szétterülő
lombú cédrusoknál zártabb, háromszögű összkörvonal-
al bíró fenyőt mutat, s ez arra vall, hogy e facsopor-
tok kevert jellegének kialakítására törekedtek ültetőik.

A zsinagógakert összképét két légi fénykép őrizte
meg. Az egyik légi fénykép (28. kép) tágas területet ölel

fel, s ennek köszönhető, hogy Kratochwill Mátyás sze-
gedi építész pontosan meghatározhatta a fényképezés
időpontját: 1930 tavaszát.⁴⁹

Közel hasonló korú a második légi felvétel, ame-
lyet a Magyar Zsidó Levéltár és Múzeum őriz (29. kép),
s amelyet képeslapként adtak föl Somogyi Györgynek,
Baumhorn Lipót sógorának, s kései munkáiban terve-
zőtársának 1934-ben.

Az 1902 első feléből származó írárok és az 5. képen
bemutatott vázlatrajz arról vallanak, hogy a park fontos
vonásai – elrendezése és örökzöldjellege a megbízás része
volt, azaz Löw Immánuel koncepcióját tükrözte. A „fásítási
térkép” még világosabban vall Löw kezére-gondolataira.
A legfontosabb természetesen a cédrusliget (nagy kár,
hogy ezek beszerzéséről nem maradt adat), de ugyanilyen
jellegzetes az épület növénylábazatának kialakítása is, s
nem kevésbé azok a fák, amelyeket a homlokzat elé és a
rizalitok alkotta beugrásokba ültetett. Mindkettő jelleg-
zetesen gondolati koncepció, s valamelyest ellentmond a
növénytelepítés kertészeti-szakmai eljárásmódjának is,
hiszen a falak közvetlen közelébe telepített növénylába-
zat – ha gondozzák – árt az épített falaknak, s az idővel
nagyra növő fák különösen. Nagyon jellemző, hogy ilyen
szögletekbe telepít a tudós rabbi fűgét – ez a fa a *Florában*
feldolgozott források szerint a cédrus párja és ellentéte:
amaz a szabadon növő fák legjellegzetesebbje, míg a fű-
ge kultúrnövény, a termékeny haza jelképe (akárcsak a

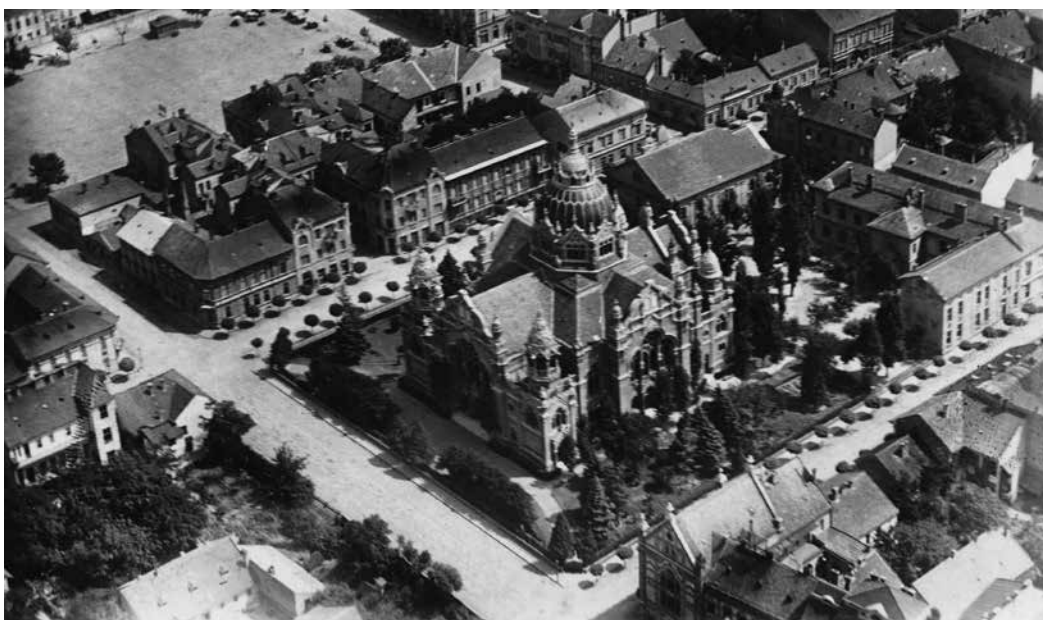
49 A légi felvételt üvegnegatívon őrzi a Hadtörténeti Intézet térképtára.
A zsinagógánál jóval nagyobb területet befogó felvétel jobb felső
sarkán a Mérey utcai iskola telke látható üresen. Az iskolát a helyén
állott lakóház bontásával kezdték el építeni 1930 tavaszán a Csong-

rád megyei levéltárban őrzött, Szeged építkezéseit 1879-től regisz-
tráló Építési törzskönyv adatai szerint. Az azonosítást Kratochwill
Mátyás szegedi építésznek köszönöm.

28. A zsinagóga déli oldala (Gutenberg utca) és az iskolaudvar 1930 tavaszán
Budapest, Hadtörténeti Intézet és Múzeum, Hadtörténeti Térképtár, H 375

A nyugati oldal cserjesorát keretelő kettős növényssáv és a déli oldal thuja occidentalis-sorainak ültetési rendje
figyelemre méltó egyezéseket mutat a fásítási tervvel (7. kép).

29. A zsinagóga és parkja délnyugat felől (Jósika/Gutenberg utca), alacsonyan készült légi felvételen (képeslap), 1934 előtt
Budapest, Magyar Zsidó Múzeum és Levéltár, F 97.141

A déli oldalon a cédruscsoportok, a nyugati oldalon az alacsonyabb tiszafasor, a park bejáratait kísérő tuják és az
oldalhomlokzatok előtti facsoportok együtt mutatják meg az örökzöld park kompozícióját.

szőlő), s ilyen a barack- és a mandulafa is, a zsidóság ősi növénynemesítéseinek eredménye.⁵⁰ Ilyen a templom főbejárata két oldalról kísérő jegenyenyár, amelyet Löw a magyar szülőháza jelképeként tisztelt, s ilyen a hasonló jelentéssel bíró jegenyeakác is, amelyet – mert az örökzöldek közé nem illett – ugyancsak az épület egyik belső szögletébe tervezett telepíteni.

Löw beszéde a Hetek ünnepén 1923-ban a zsinagógaparkot keleten lezáró út mentéről szól, annak rózsasoráról: „Hússzor hajtott a gally, hússzor hajtott a lomb, huszadízben bimbóznak a sövényborító rózsáink ott, ahol a templom környezete az iskola fáival ékes udvarára hátall.”⁵¹ Egy évvel később, az 5684. [1924.] évi Hetek ünnepén, háromszor hét, azaz huszonegy évvel a zsinagóga felavatása után a park fainak-cserjéinek egész sorát foglalja költői módon megformált mondatokba:

„Sudárba szöktek *jegenyéink*, dús fejlődésnek indult *tiszafák* csoportja, *életfák* sövénye, útjelző minden *páros pyramisa*. Festői látvány *puszpángkoszorúra hajló nyírfalombozat* dómja és a sötét *ciprusoknak* rezgő nyírlevélzet fehérítő törzsét ölelő komoly csoportja. Kettőspárú libanoni *cédrusaink* kicsinyke *dombjaikon* gyönyörű áttört pillérré magasodtak, finom erezésű képet rajzolnak az esti égre. Beküldötték friss, rügyellő, új fakadású sarjaikat köszönteni az ünnepet *ezüst fenyőink* kékhamvú bojtjaival együtt, közrefogni a tóra kincstartó szekrényét.”⁵²

A tudós rabbi koncepciójának megvalósításáról keveset tudunk. Az írott forrásokban szereplők közül Mühle Árpád a neves kertész, akinek kiállított kerttervéről is tudunk.⁵³ Bátyai Jenő Süvegh Mihály Szeged város alkertészét nevezte meg tervezőként, de rövid hírlapi cikkében nem írta le tudásának forrását.⁵⁴ Süvegh Mihály nekrológja szerint tanult műkertész volt,⁵⁵ 1884-től haláláig városi alkertész, s mint ilyen, a szegedi parkok és utcafásítás nagy alakjának, Mayer Miklósnak közvetlen

munkatársa,⁵⁶ az MMOK jegyzője és örökös alelnöke.⁵⁷ A kertet kivitelező Horváth Károly kereskedelmi műkertész (Zalaapáti, 1849 – Szeged, 1908) nagy tekintéllyel bírt. 1903-tól 1907-ig az MMOK egyesület elnöke, s lapjának szerkesztője volt. Pályafutását a Süvegh Mihály által írt nekrológból ismerjük.⁵⁸ A *Közönyben* 1904–1908 közt megjelent számos írása jó szakmai ismeretekről, de átlagos érdeklődésről tanúskodik.

Az eredeti állapot rekonstrukciója az írott, rajzolt és fényképes dokumentumok alapján

A szegedi új zsinagóga parkja Löw Immanuel sajátos teljesítménye volt, méltó kiegészítése annak, amit a templom belsejében a növények szimbolikus mondanivalójára alapozott ikonográfiájával megalkotott.

A zsinagógák – mint Löw Immanuel a *Flora der Juden* lapjain bemutatta – az ókorban sem álltak kertben, egy-két kivételtől eltekintve.⁵⁹ Nem álltak kertben az újkori zsinagógák sem, városban különösen nem. A szegedi zsinagóga telkének alakításával e ritka és szokatlan helyzetet formálta-alakította a tudós botanikus rabbi úgy, hogy az maga is belső mondanivalóval rendelkezzen. Hosszúra nyúlna itt a *Florából* való tudós idézetekkel vagy a prédikációk papi szavaiból példákat idézni arra, hogyan alkotott erkölcsi és filozófiai tanulságokat az egyes növények eredetéről, elterjedésének történetéről, vagy rituális használatának ismeretéből. A templom növényi kerete az ő számára és a prédikációit hallgató-olvasó zsidók számára ilyen volt.⁶⁰

Újabb időkben a hajdani szegedi zsinagógaparkot bibliai kertnek nevezték – tévesen. A bibliai kert fogalma

50 Immanuel Löw: *Flora der Juden*, I. *Kryptogamae, Acanthaceae – Compositae*. Wien, Löwit, 1926. 224–254.

51 Löw 1940 (*ld.* 21. j.) I. 321. [Kiemelés tőlem, D. F.]

52 Löw 1940 (*ld.* 21. j.) I. 324. [Kiemelés tőlem, D. F.]

53 Az 1902 májusában Budapesten megrendezett nemzetközi kertészeti kiállításon hatan állítottak ki kertterveket, köztük Mühle Árpád (a kerttervezők: Hein János, Mühle Árpád, Pecz Ármin, Györök Leó Tivadar, Lekovcsék Árpád, ifj. Hangel Albert). MMOK, 11. 1902. május 15., 2.

54 BÁTVAI Jenő: Zsinagógák építése. *Délmagyarország*, 1986. január 9. 4.

55 Süvegh Mihály (Szeged, 1859 – Szeged, 1931. január 31.): kertész, 1875-től szülőhelyén, 1878-tól két éven át Budapesten dolgozott, majd 1881–82-ben Bécsben a Gartenbau-Schule előadásait hallgatta. 1884-ben visszatért Szegedre, és a város főkertésze lett. Ő rakta le a modern Szeged parkjainak, közkertjeinek alapjait. A Magyar Műkertészek és Kertgazdák Országos Egyesületének elnöke volt. *Ld.* CsÉ-RER Gyula: Süvegh Mihály. *Kertészeti Lapok*, 1931.

56 BÁTVAI Gitta: *Újszegedi mozaikok*. Szeged, Bába Kiadó, 2002. 88–90.

57 SZALÓKY 1955 (*ld.* 34. j.) 68.

58 Kertészetet tanult a zalaapáti bencés kolostorban, majd tíz évig működött a keszthelyi állami gazdasági tanintézetben a neves gyümölcskertész, Villási Péter mellett. Onnan Felzsolcára ment Szathmáry Király Pálné kertészének, majd Szegedre, ahol kibérelte a csődbe ment Meissel György Virágudvar nevű kertészetét. MMOK, 16. 1908. december 1.

59 Immanuel Löw: *Flora der Juden*, IV. *Zusammenfassung, Nachtrag, Berichtigungen* [...]. Wien, Löwit, 1934. 266, 268.

60 Egy példa mégis: „A myrtus a középtenger szegélyezője: három világgrészen fogja körül, szegi be az óvilág történetének medencéjét, a közép-tengert, a myrtusbokrok sűrű szőnyege. E medence az óvilág művelődésének szigetek, félszigetek-tarkította, hatalmas tagolódású partvonalak megszakította színtere. És szegélye, az összeszolgáló myrtus-keret, az emberiségnek és az emberiség művelődé-

az 1970-es években született, s divatja gyorsan terjedt Németországban, Ausztriában, s kevesebb számban az Egyesült Államokban is létrehoztak ilyeneket, ritkábban zsinagógák, gyakrabban keresztény templomok közelében. Ezekben többnyire utak-sétányok mentén ültettek a bibliából ismert fákat-növényeket, s mellettük föliratokon jelezték a bibliai helyet is, ahol megnevezték őket. Magyarországon a keszthelyi zsinagóga mellett telepítettek bibliai kertet Frech Miklós archeobotanikus terve szerint 2004-ben⁶¹ és Sárospatakon a református teológia kertjében. Löw munkássága idején nem voltak ilyenek, bár egyes, különösen nagy hírv bibliai növényeket, mint például a cédrusfát, évszázadok óta ültettek európai kertekben, s nem feledkezhetünk meg arról a cédruskultusról sem, amelynek minálunk Csontváry Tivadarnak a szegedi cédrustelepítéssel szinte egyidős monumentális cédrusképei tanúskodnak. Löw parkjában azonban bibliai, illetve Palesztinában honos és északi, köztük hazánkban elterjedt növények szándékkal szerepeltek egymás mellett, koncipiálójuk szenvedélyesen vállalt kettős identitásának kifejezőjeként. Löw Immánuel 1934-ben a zsinagóga kertjét úgy méltatta, mint Szeged parkjainak egyik kiváló darabját. Mint fontosabb idéztük, a Szegedre látogató turistáknak azt írta: „Az új zsinagóga parkja a legszebb helyi kertészeti alkotások egyike. Legfeltűnőbb díszei a hatalmas cédruscsoportok.” Ismeretes, hogy az 1879-béli nagy árvíz után újjáalakított város programjában a fásított utaknak és a növényekkel gazdagon díszített közparkoknak mekkora szerepük volt. Csongor Győzővel szólva Szegedet néhány évtized alatt „porvárosból parkvárossá”

alakították. A szegedi parkok kialakítója, Mayer Miklós főkertész⁶² 1902-ben nagyságuk rendjében sorolta fel az addig megalkotott városi kertészeti alkotásokat azok fő jellemzőivel együtt.⁶³ Ezek a következők voltak: az Erzsébet-liget, a Stefánia sétány,⁶⁴ a Széchenyi tér – nyolc, vaskerítéssel körülvett tükörrel, a Dugovics tér, a Királyi Tábla épületének környéke. S felsorolta az árnyékfákat is – akác, jávor, platanus, celtis, gömbakác, sophora, ailanthus [bálványfa], gledicia, japoniaca, kevés hársfa, amerikai és házi diófa, kanadai nyárfa. A parkok egykorú növényválasztéka persze nem ismeretes, csupán a Széchenyi tér fáinak és bokrainak adta szép leírását Csongor Győző, kevés utalással az egyes növények telepítésének korára,⁶⁵ de kutatásuk alapját képezhetik a parkfelújításokhoz készített történeti áttekintések és az azokkal s a várostörténettel kapcsolatban folyóított fényképek,⁶⁶ amelyeknek már fölületes áttekintése is érzékelteti a zsinagóga parkjának helyét és sajátosságait e gazdag egykorú választékban. A jeles botanikus-rabbi parkjának e körben való elhelyezése történeti/helytörténeti téma egyfelől, s Löwnek, a szegedi polgárnak az arcélét is külön fényben mutatja be.

Löw Immánuel zsinagógaparkjának rekonstrukciója ezért jelentős. Tudva, hogy Löw jelentősége mind a zsidó köztudatban, mind a szegedi köztudatban élő, joggal bízhatunk abban, hogy a munka támogatókra lel. Olyanokra, akik fölismerik, hogy az új zsinagóga épületének szükséges és kényszerű felújítása idején s mellett ez a rekonstrukció hozhat létre új értéket.

Budapest, 2015. december 30.

sének egységét jelképezi, Sionból eredt a hitnek tanítása, Athénből a szépnek művészete, Rómából a jognak rendszere: mind a három maradandó tényezője az ember lelki fejlődésének, haladásának. Örökhatalmú mind a három és az örökzöld myrtus ez örök hatás symboluma, az egységes emberi nemnek jelképe a zsidóság, jelképeihez kapcsolva. Az emberi nem gondolatát mi értettük meg legelőször az ember történetében és távol ókor hagyta reánk annak megértését, hogy a jeruzsálemi szentély sátoros ünnepi 70 áldozata az egységes emberi nem, az emberiség hetvenre becsült népcsaládjáért mutatott be. Eme jelképek megértését hirdeti az ünnep, ezeknek megértése feladatunk minden időre: építs és plántálj. Amen.” Löw Immánuel: *Száz beszéd*, 1900–1922. Szeged, Schwarz Jenő, 1923. 244.

61 URL http://www.zalamedia.hu/zalamedia_statikus/khely/030918/c.html (letöltve: 2015. 12. 30.).

62 BÁTVAI Gitta: Szeged virágváros. Mayer Miklós főkertész. In: *Múzeumi kutatások Csongrád megyében*. Szerk. TROGMAYER Ottó. Szeged, Móra Ferenc Múzeum, 1998. 145–151. [előtanulmány a következőhöz:]

BÁTVAI Gitta: Főkertészek. In: BÁTVAI 2002 (ld. 56. j.) 82–123. [adatai a mindenkori kortárs napilapokon – *Szegedi Napló*; *Szegedi Híradó*, *Délmagyarország* – kívül kizárólag a *Magyar Műkertész*, illetve annak elődje, a *Magyar Műkertészek és Kertgazdák Országos Szövetségének Közlönye* közléseire épül. A századfordulót megelőző évek városi kertészetét írja le és dicséri az alábbi internetes hely az újszegedi liget történetével: URL <http://www.ujszeged.hu/?page=fenykor> (letöltve: 2015. 12. 30.).

63 MMOK, 11. 1902. 247. sz.

64 Képeit ld. URL http://www.delmagyar.hu/kepek/a_stefania/918/2989462/ (letöltve: 2015. 12. 30.)

65 CSONGOR Győző: Szeged. Porvárostól parkvárosig. *Szeged*, 1993. 5. sz. (május), 38–39; 6–7. sz. (június–július), 76–79; 9. sz. (szeptember) 39–41; 10. sz. (október) 38–41. [A Széchenyi tér története a növények felsorolásával, de kevés telepítési adattal.]

66 URL <http://www.zoldkalauz.hu/search/node/Szeged> (letöltve: 2015. 12. 30.).

Függelék

Az iskolai értesítő szerint a zsinagógakertben szereplő növények a Florában

vadszőlő *Ampelopsishederacea* W. [Vitales rendje/Vitaceae családja/Parthenocissus] [Vitaceae L. 4,234.: a Magdir-ban fordul elő a neve.]

puszpáng *Buxus sempervirens* [Buxus L. 1,316.: a területen ma csak Buxus longifolia, Szíriában. Ursinus Arboretum biblicum-a (1699) egész fejezetet szentel a puszpángnak, hibás szóazonosítás alapján. Kevés a zsidó, arab és latin irodalmi említés is. A fa rendkívüli keménysége révén terjedt el kelet felől a szemita és szír vidéken, s neve is jövevényszó mind a héberben, mind az arámiban, a szírben, az arabban.]

cédrus *Cedrus* [Cedrus L. 3,13. 17ff. Jesaja 41,19-ben hét fajtája, valószínűleg örökzöldek. A tradíció szerint ezek mind cédrusok. A palesztinai tradíció e fajtaszámot 10-re, sőt 24-re emelte. Az eschatologikus midrásban a paradicsom cédrusfajtáinak száma 800. A libanoni cédrusokról szólva Löw Immanuel H. Christre hivatkozva mondja, hogy a himáljai, a libanoni és az Atlasz hegységi cédrus alig különbözik. „A libanoni cédrus Európában 1683-tól, a C. deodara 1822-től, a C. atlantica Manetti 1842-től fordul elő. Az utóbbiból 1902 óta a zsinagógánk parkjában 24 szépen kifejlett, télbíró példánnyal bírok. Olyan hatást keltenek, mint a Libanon-béli Bserre cédrusligete, amelyet GUTHE-nél látunk (Palestina 28)” 18.: A cédrus Ótestamentumbéli jelentőségét sokan ismertették. Sirahnál 50,12 az áldozó főpapot úgy veszik körül fia, mint a cédrushajtások a Libanont. A nagy Baruch-apokalipszisben a négy világrész fölött megjelenik a cédrus és a szőlőtő, a cédrus lángba borul, a szőlő nem... Zsolt. 148,9 „Gyümölcsfák és minden cédrus...” stb. rengeteg irodalmi említés, sok fajta jelentéssel. Köztük külön érdekes a cédrusnak a szőlőtővel való ellentéte, a vadon növe és a kultúrnövényé.]

ciprusfa *Cupressus Lawsoniana* A. Murr[ay]. [Cupressus L. 3,13. 26f.: a ciprusok két fajtája Palesztinában és Szíriában a Cupressus sempervirens L., a horizontális és a piramis-ciprus. Az utóbbi mohamedán temetőben gyakori. Jeruzsálem körül csak kertekben nő, Aleppo mellett sokat ültettek, hogy a Sirazi ciprusligetekre emlékeztessenek. Antiochia nagy templomát Justinianus idején földrengés döntötte romba, újjáépítéskor (1171-ben) szentnek és érinthetetlennek tartott ciprusokkal vették körül, Hafiz síremléke ciprus alatt fekszik, a legenda szerint a költő maga ültette stb. sok, sokféle 4,384.: zsinagógafőltárás el-Hamme a Tiberiás (=Hammat Tiberias, zsinagóga 4. sz.) mentén, mozaikján oroszlán és ciprus.]

boróka (2 faj) *Juniperus communis*, L. *pendula* és *fastigiata* [L. nincs!]

ősi barack *Persica vulgaris* L. [L. 2,31.: a palesztinai Midrás szerint Szodoma fái közt őszibarack is volt. 3,159 sk.: A barack-kultúra Palesztinában kisebb, mint Közép-Szíriában, de nem ritka. Nő a Szt. János kolostor kertjében Jeruzsálem mellett, Betlehemen, Jaffában, a Karmel hegyén stb. A héber névforma arra mutat, hogy Palesztinában a görög-római időben vált ismertté. A név Rómában és Dél-Franciaországban is az 1. században tűnik fel, ábrázolva pedig Pompejiben stb. A Misnában a mandulafával együtt tűnik fel az 1. században 4,75. 126ff.]

tövis fenyő *Picea pungens* Lk. [L. 4,247: a zsargonban. 355.: középkori keresztény példázatban]

ezüst fenyő *Picea argentea* Lk. [L. csak a zsargonban]

rózs (válnál) *Crimson Rumbler*⁶⁷

bajnócza *Spiraea* [spiraea azonos a spiraea-vel? L. 4,246 f.: a zsargonban]

közönséges orgona *Syringa vulgaris* L. [L. 2,287. olajfafélék családjába tartozik. Ritter szerint Beirut környékének uralkodó növénye. 4,84.: a Misnában]

tiszafa *Taxus baccata* L. [L. 3,14.: „Ez az Adonisznak szentelt fa Palesztinában idegen.” 48.: Eibe. A zsidó irodalom csak egy helyütt említi, ott is tévesen. 4,135.: a héber szó a görög betűhív átírása.]

törpe tiszafa *Taxus Mitcheli nana*

tujafa (3 válfaj) *Thuja compacta*, *orientalis*, *variegata aurea* [L. 3,14. 16. 32.: jelentéktelen említések]

hibafa *Thujopsis borealis* Seen. et Zucc.

nagy levelű télizöld *Vinca major* [L. 4,84.: a Misnában 235. a palesztina-héberben 240. 243.: a zsargonban]

kislevelű télizöld *Vinca minor*

szőlő *Vitis vinifera* [L.-nél könyvnyire rúgó dolgozat.]

Kiegészítések 1908–1909-ben: **borostyán** *Hedera hóbogyó* *Symphoricarpos kányabangita* *Viberna opulus*

Összesen tizennyolc tételben huszonegy növényfaj.

67 A rózsára vonatkozó igen hosszú szöveget nem idézem. Tanulmányos Löw rózsaimádattára az erről szóló zsinagógai beszéde, amely az

interneten is olvasható: PURL <http://sammlungen.ub.uni-frankfurt.de/freimann/content/pageview/4226537>.

Reconstruction of the Synagogue Garden Designed by Immánuel Löw

This study is a status report concluding the first stage of research into the theoretical construction of the garden around the synagogue in Szeged. While there is still much work remaining, to be carried out in the Szeged city archives and in libraries in Szeged and Budapest, this will only reinforce and supplement the knowledge we have so far. The report was prepared to allow planning to begin on the landscape gardening design, and to facilitate an estimate of the work, time and costs involved to implement the reconstruction of the park.

The garden surrounding the New Synagogue in Szeged was the unique creation of Immánuel Löw, a worthy complement to what he had produced inside the building, with its iconography based on the symbolic meaning of plants. The synagogue garden was populated with evergreen plants, as a metaphor for the essence of faith and the place of worship itself (and to reduce the amount of maintenance required). On the east side, the joint courtyard shared with the school was planted with fruit trees and a few freely growing trees native to the homeland, for educational and environmental awareness purposes. To the north and south of the synagogue stood a total of 24 *Cedrus atlantica* trees, accompanied by a few other conifers native to Hungary or to Europe, adding some variety to the character of the cedar grove, which was intended to recall the ancient Middle East and the presence of cedars in the Bible.

To the west of the synagogue, at the entrance, both sides of the central door were covered with a line of bushes, allowing

a full view of the building. The bushes were probably chosen to ensure that there would always be some kind of flowers in bloom between spring and autumn. Some of the bushes, such as the wild rose, bore direct biblical allusions (like the plants painted on the inside of the synagogue's glass cupola), while others were native to Hungary.

All the plants together reflected the Hungarian-Jewish concept of Immánuel Löw, which he himself expressed when inaugurating a commemorative plaque to the Jewish soldiers martyred in the First World War: "This work, wrought by the hand of an artist, has been placed between the cedars on the mountains of the Holy Land and the poplars of the Hungarian plains, to stand as a memorial to the loyalty of the fallen victims, the faith of the Holy Land, and the plains of the Homeland." [From the speech entitled "Commemorative Plaques" (Az emléktáblák), in: Immánuel Löw, *Seventy Speeches* (Hetven beszéd [1914–1928]), Szeged, 1929, p. 324.]

It is this that makes reconstructing Immánuel Löw's synagogue garden so important. In the knowledge that Löw's significance lives on in the public consciousness of both the Jewish community and the citizens of Szeged, we trust that this project will find supporters, who recognise that besides the much-needed renovation of the New Synagogue building, reconstructing the garden can also restore additional value to the site.

December 30, 2015

TÁRGYSZAVAK

Löw Immánuel, Szeged, zsinagógakert, kertrekonstrukció

KEYWORDS

Immánuel Löw, Szeged, synagogue garden, garden reconstruction

Útmutatás a Mungóknak

*Ferenczy Károly hatása gyermekei művészi
indulására*

A Ferenczy Károly életműkutatás rendkívül széleskörű eredményeiből ez idáig kimaradt az a fejezet, amely utódai irányában tanúsított művészeti pedagógiáját, és pályakezdésükben betöltött szerepét tárgyalta volna. A három művésszé lett Ferenczy gyerekekkel foglalkozó irodalomban – elsősorban Murádin Jenő 1970-es években megjelent publikációiban – ugyan helyet kap a festő apa alakja, de ezeknek az írásoknak nem célja a kérdéskör mélyebb feltárása.¹ Ferenczy Károly legutóbbi, 2011-ben a Magyar Nemzeti Galériában megnyílt életmű-kiállításának katalógusában csupán a festő hivataltan tanári pályáját elemző tanulmány kapott helyet. A szöveget jegyző Kissné Budai Rita a következőképpen zárja sorait: „Külön tanulmányt érdemelne az, hogy milyen oktatói szerepet vállalt saját gyermekeinek művészsé fejlesztésében. Velük némileg másképp viselkedett, mint egyéb tanítványaival: féltőbben, akaratosabban, irányítóbban, és külön pszichológiai stúdiumot igényelne annak felderítése, hogy a gyermekeire vonatkozó reményei, elvárásai, követeléseai milyen reakciót váltottak ki belőlük, s ez merre terelgette művészi pályafutásukat.”² Ferenczy Károly meghatározó résztvevője volt gyermekei művészi indulásának. A fiatalok különböző műfajok és technikák felé irányuló érdeklődése újabb és újabb diskurzusokat eredményezett a családi asztal körül, és az ebből következő kölcsönhatások nem csupán az utódok, de a festő saját életművén is

tetten érhetők. Éppen ezért úgy gondolom, hogy a téma a család minden egyes tagjának monográfiájában helyet követel magának.

A család Nagybányára való költözésekor Valér tizenegy, az ikrek – Noémi és Béni – hatévesek voltak. A fiúk részben magántanulókként, részben a városi gimnázium diákjaiként végezték tanulmányaikat. Noémi sosem járt nyilvános iskolába, oktatását teljes mértékben édesanyja irányította. Fialka Olga maga is festő volt, de Ferenczy Károly művészi pályájának első éveiben felhagyott az alkotással. Innentől férje művészi tevékenységét támogatta, és ugyanezt az odaadást tanúsította akkor is, amikor gyermekei intellektuális nevelését vállalta magára. A nyugati kultúrákban szerzett nagy fokú jártasságát lelkiismeretesen adta tovább a Ferenczy ifjaknak, akik így már fiatalon igen magas műveltségre, széleskörű világlátásra és kifinomult ízlésre tettek szert. A szülők a németen kívül tökéletesen beszélték a franciát, az angolt és az olaszt is. Ferenczyné a szláv nyelvek világában is otthonosan mozgott. Ezt a magas szintű nyelvtudást a gyermekeiknek is átadták, lehetővé téve, hogy az irodalom klasszikusait eredeti nyelven olvassák és Európa nagy kulturális központjaiban magabiztosan tájékozódjanak.

Ferenczy Károly festményeinek köszönhetően szemünk elé tárul a Nagybányán megvalósuló családi idill képe. Ez azonban csupán időszakosan volt jelen a Fe-

1 MURÁDIN Jenő: Ferenczy Károlyné Fialka Olga. *Művészettörténeti Értesítő*, 24. 1975. 2. sz. 92–96; MURÁDIN Jenő: Ferenczy Béni Erdélyben. *Művészettörténeti Értesítő*, 25. 1976. 3. sz. 234–241; MURÁDIN Jenő: Ferenczy Noémi (Egy művészpálya erdélyi fejezetei) *Művészettörténeti Értesítő*, 25. 1976. 3. sz. 242–251; MURÁDIN Jenő: Ferenczy Valér és az erdélyi rézkarcművészet. *Művészettörténeti Értesítő*, 28. 1979. 1. sz. 31–40. Ezekből az írásokból állt később össze *A Ferenczy család Erdélyben* című kötet: MURÁDIN Jenő: *A Ferenczy család Erdélyben*. Bukarest, Kriterion, 1981.

2 KISSNÉ BUDAI Rita: „Folyton az élet szépségére tanított” – Ferenczy Károly mint tanár. In: *Ferenczy. Ferenczy Károly gyűjteményes kiállítása*. Szerk. BOROS Judit–PLESZNIVV Edit. Budapest, Magyar Nemzeti Galéria, 2011. 131–140. A témával foglalkozó rövidebb írások még: MAZÁNVI Judit: Vázlat egy közép-európai családtörténethez – A Ferenczy család története 1917-ig a források tükrében. In: BOROS–PLESZNIVV 2011 (ld. 2. j.) 87–101; ZWICKL András: Portrévázlat egy apáról – Ferenczy Károly. *Orpheus*, 5. 1994/4. 16. sz. 99–102; GOSZTONYI Ferenc: „Másodkézből vesz a sajátjából” – Megjegyzések Ferenczy Károly utolsó alkotói korszakához. *Artmagazin*, 17. 2019. 2. sz. 42–49.

1. Fialka Olga gyermekei körében, 1890-es évek közepe
Archív fotó © Ferenczy Család Művészeti Alapítvány

renczyek életében, a családfő ugyanis a művésztelep 1896-os megalakulását követő évtől kétlaki életmódot folytatott. Életének nagyobb részét a fővárosban, felelőségétől és gyermekeitől távol töltötte, s csak a jó idő beköszöntével utazott a Máramaros megyei bányavárosba. Ezeket a szűkre szabott, de rendszeres együttléteket Ferenczy Károly precízen megtervezte. Nyaranta több hetet időztek a Nagybánya melletti Izvora szép fennsíkjánál, a Gutin-hegy lábánál fekvő vadászházak-

ban, ahol a természet utáni festés mellett a különféle sportok – lovaglás, íjászat, túrázás – is az állandó program részei voltak.³ A vidéket nagy valószínűséggel a lelkes természetjáró Glatz Oszkár festőművész fedezte fel és mutatta meg festőtársának, aki családjával együtt az erdészanya rendszeres vendégévé vált. „A kaleidoszkóp gyermekkorom kedves csodája volt [...] a varázslathoz csak egy kis kézmozdulat, a csőnek egy kis fordítása kell – így a néző maga a varázsló, a művész és néző közönsége egyszemélyben. Emlékeim kaleidoszkópja nem ilyen engedelmes – szinte akaratom ellenére megjelenik egy kép, és újra és újra ugyanaz, hiába is próbálnám elhessegetni – míg magától el nem tűnik és talán évekig nem idézhető fel újra. Most körülbelül egy holdnyi zöld rétet látok, körülvéve magas, elég öreg fenyves erdővel, a rét közepén hatalmas öreg tölgyfa áll egyedül nagy terebélyes koronával. – A faházak csoportjától, ahol most lakunk, levegős karámkerítés választja el, ennek külső szakasza nyitva van” – emlékezett vissza Ferenczy Béni öt évtizedes távlatból az izvorai nyarakra.⁴ Úgy vélte, hogy édesapját a természeti motívumok kutatása mellett az a szándék vezette a magas hegyekbe, hogy gyermekeit – és talán önmagát is – megóvja a tüdőbajtól. A festő édesanyja ugyanis rendkívül fiatalon gümőkórban vesztette életét, és ez a sorvadásos betegség Nagybányán is gyakori halálozási oknak számított a század elején. Ferenczy Károly a família teleltetésére szintén nagy figyelmet fordított, ilyenkor az Adriára, majd – amikor a gyermekek nagyobbak lettek – Európa nagyvárosaiba küldte családját. A Ferenczy gyerekek eleinte édesanyjuk kíséretében, később önállóan utaztak, bejárva a kontinens népszerű kulturális központjait.

Az érzelmileg arisztokratikusan elzárkózó, alkotói munkába merülő Ferenczy fokozatosan nyílt ki gyermekei felé, akik felcseperedve egymás után léptek a művésszé válás ösvényére. Innentől a kevés szoros baráti, illetve kollegiális kapcsolatot fenntartó festőnek családja vált első számú szellemi és művészi közegévé, ő pedig örömmel vállalta magára a mecénás és mentor szerepkörét gyermekei pályájának kezdeti időszakában.⁵ „A munka és a művészet óriás szellemi kapocs

3 Ezek a tevékenységek Ferenczy nyári képein is fel-felbukkannak. Pl. *Lovagló gyerekek*, 1905; *Hazatérés*, 1905; *Nyilazók*, 1911; Kat. 208, 209, 328. Ferenczy. *Ferenczy Károly gyűjteményes kiállítása*. (2., javított kiadás) Szerk. BOROS JUDIT–PLESZNIVY EDIT. Budapest, Magyar Nemzeti Galéria, 2017.

4 FERENCZY BÉNI: Nagybányai emlékeim (II. vázlat) *Csillag*, 10. 1956. 5. sz. 994–995. Ferenczy Béni írásai és visszaemlékezései 1961-ben összegyűjtve jelentek meg. Az írások szerkesztett formában,

kiseb változtatásokkal kerültek publikálásra. Mivel az akkor már öt éve afáziában szenvedő művész nem, vagy csak nagyon korlátozottan vehetett részt szöveggondozásban, ebben az esetben szerencsésebb az írások eredeti változatára hivatkozni. FERENCZY BÉNI: *Írás és kép*. Szerk. HUBAY MIKLÓS. Budapest, Magvető, 1961.

5 Kevés közeli barátja volt. A festők közül elsősorban Réti Istvánnal és Thorma Jánossal ápolt szoros kapcsolatot, emellett színműíró bátyjával, Ferenczy Ferenczel volt bizalmas viszonyban.

2. Csoportkép a nagybányai művészekről, 1897
(állnak, balról: Nyilasy Sándor, Szeremlei Gyula, Kubinyi Sándor, Iványi Grünwald Béla, Réti István, Hollósy Simon; ülnek, balról: Ferenczy Valér, Ferenczy Károly, Horthy Béla, Herrér Cézár, Benes Pál).
Archív fotó © Ferenczy Múzeumi Centrum, Szentendre

a familiában. Csak a familiatagok érdeklődhetnek egymás munkája után – feleség csak ha művésznő” – írta 1916-ban kisebbik fia párválasztását bíráló levelében.⁶ A távolság miatt a levélírás volt az egyik legfontosabb kommunikációs eszköz a Ferenczyek kapcsolatában.⁷ Gyermekeihez való érzékeny viszonyulását jelzi az a sokféle becenévváltozat, mellyel őket, az úgynevezett Mungókat illetve. Valért a család Bimbinek hívta, de apja leveleiben gyakorta találkozhatunk a Mungo San megszólítással is. Noémira jellemzően a Cvanka és Cvuk neveket használta. A legváltakozatosabb becenévhalmoz pedig a fiatalabb Ferenczy fiút illetve: Benjo San, Christoforo, Pomeplejovszki, Rösztopcsin, hogy csak a leg többet alkalmazottakat említsük. „Apám, akiket ked-

velt, azokkal rögtön tréfált is, személyükkel, nevükkel” – olvasható Béni visszaemlékezésében, megjegyezve azt is, hogy Ferenczy Károly a szövickeket másoknál kevésbé szívelte.⁸

A Ferenczy gyerekek először apjuk képeinek szereplőiként váltak a művészi alkotófolyamat részeseivé, Ferenczy Károly ugyanis a hivatásos nagyvárosi modellek és nagybányai cigányok mellett barátait, művésztársait, családtagjait is előszeretettel „alkalmazta” festményei alanyául. Gyermekei nem csupán portréképeihez ültek modellt, de sokszor nagyszabású csoportképeinek főszereplőit is róluk mintázta. A *Hegyi beszéd* című képhez például mindhárom gyermek közreműködött. Valér virágkoszorúban, Noémi rózsaszín ruháscsúszkában látható a

6 Ferenczy Béni ez időben a nála hat évvel idősebb Selevér Flórával került szerelmi kapcsolatba. A fiatalok szerettek volna összeházasodni, de ez ellen Ferenczy Károly erőteljesen tiltakozott. Véleménye szerint Béni még nem érte el azt a biztos egzisztenciát, amely alkalmassá tenné a családalapításra. Flórát emellett unalmasnak és „antiművésznek” tartotta, közeledését erőszakosnak és toladónak. Forrás: Ferenczy Bénihez 1916 elején Budapestről Nagybányára (?) „*Ölel Carolus*” Ferenczy Károly levelezése. Szerk. BOROS Judit–

KISSNÉ BUDAI Rita. Budapest, Magyar Nemzeti Galéria, 2011. 326.

7 Sajnos a Ferenczy Károlynak írt leveleknek, néhány kivételtől eltekintve, nyoma veszett. Ferenczy Károly fennmaradt leveleinek többségét a szentendrei Ferenczy Múzeumi Centrum és a Magyar Nemzeti Galéria adattára őrzi. A kutatást nagyban segíti, hogy a festő által írt leveleket 2011-ben publikálták: *Ölel Carolus* 2011 (ld. 6. j.).

8 FERENCZY Béni: Nagybányai emlékeim (vázlat) *Csillag*, 8. 1954. 11. sz. 2104–2105.

3. Lovas kirándulás az Izvorán. Ferenczy Károly és az ikrek, 1905 körül
Archív fotó © Ferenczy Család Művészeti Alapítvány

4. Valér, Noémi és Béni a Plestyoron, 1909
Archív fotó © Ferenczy Család Művészeti Alapítvány

képen, Béni pedig a Krisztus-alak hajának modelljeként nyújtott segítséget.⁹ Ferenczy Károly biblikus képein jellemzően a Szentírás valamelyik ismert fiúalakjának történetét dolgozta fel a festő.¹⁰ *Tékozló fiú, Józsefet eladják testvérei, Ábrahám áldozata*: a történetek fiatal főszereplőjéről minden esetben Valér vonásai köszönnek vissza. A *Tékozló fiú* néhány variánsán a példabeszéd történetében otthon maradó idősebb testvér is helyet kap, méghozzá Béni alakjában. Valér apjáról írt könyvében szót ejt arról is, miként vált egyik elsődleges modelljévé apja képeinek. Meglátása szerint Ferenczy Károlyt művésziileg sokkal jobban érdekelték az ő általánostól eltérő erőteljes vonásai, kontrasztos barnasága, mint saját arcának finom, szimmetrikus formái, szőkés színei.¹¹ Azaz, hogy miért választott megörögzött ateistaként bibliai jeleneteket, már számtalan tanulmány foglalkozott.¹² Valér szerint alapvetően nem a téma, hanem a színbeli és formai sajátosságok érdekelték, a *Keresztlevétel*

esetében például a Madonna zöld selyemruhája az esti napsütésben.¹³ Több oka is lehetett annak, hogy miért nem profán tárgykoroket dolgozott fel ezeken a festői kísérleteken. Leginkább talán az, hogy biblikus képeivel évszázadok alatt kialakult ábrázolási sémákat tudott meghaladni és egészen új megközelítésben tálni.¹⁴ A konkrét témaválasztás tekintetében gyanítható, hogy az apaságát aktívan megélő festőnek ezek a történetek voltak azok, amelyekhez leginkább tudott érzelmileg kapcsolódni. Ezt erősíti, hogy – szemben a téma korai feldolgozásával – a kései tékozlófiú-képek központi karaktere már inkább az apa, mintsem a megtévedt gyermek alakja. Erre a gyakorlatra a művészettörténet számos korábbi példával szolgál, elég csak a téma Rembrandt-féle 17. századi feldolgozására gondolnunk.

Ferenczy Károly családtagjairól készített portréit, különösen gyermekeiről festett csoportképeit fő mű-

9 FERENCZY 1954 (ld. 8. j.) 2103.

10 Ferenczy Károly biblikus kompozíciói: *A tékozló fiú hazatérése*, 1892; *Királyok hódolása I.* 1895; *Királyok hódolása II.* 1895; *Hegyi beszéd I.*, 1896–1897; *Hegyi beszéd II./Tanítás*, 1897; *Háromkirályok*, 1898; *Józsefet eladják testvérei*, 1900; *Ábrahám áldozata*, 1901; *Levétel a keresztről*, 1903; *Tékozló fiú I.* 1907; *Tékozló fiú II.* 1909; *Piéta*, 1913–1914. Kat. 25, 67, 68, 88, 89, 118, 137, 151, 176, 240, 270, 377–379. BOROS–PLESZNIVY 2017 (ld. 3. j.)

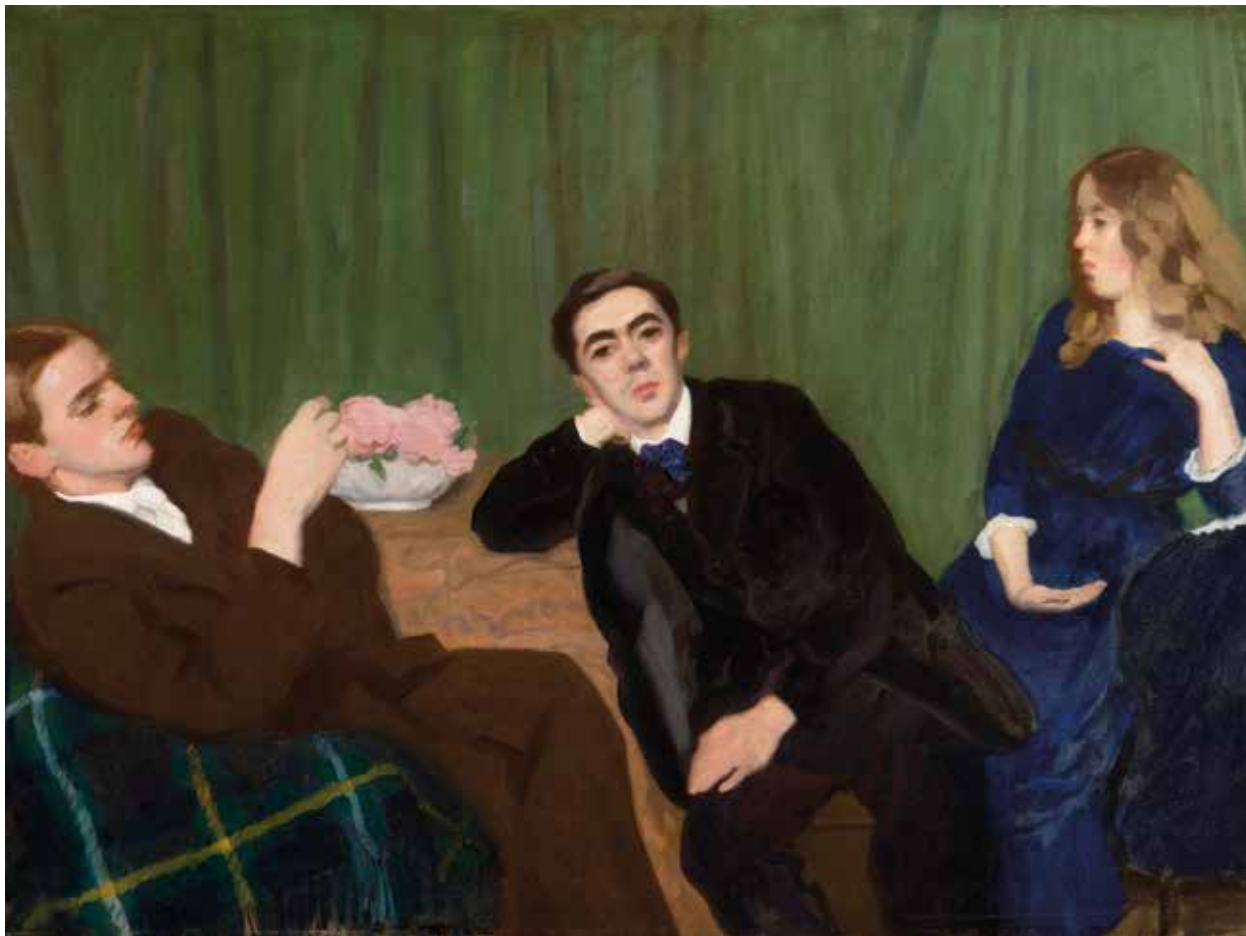
11 FERENCZY Valér: *Ferenczy Károly*. Budapest, Nyugat, é. n. [1935.] 9.

12 SINKÓ Katalin: *Az alapítók biblikus képei és a századvég antihistorizmus. Nagybánya művészete. Kiállítás a nagybányai művésztelep alapításának 100. évfordulója alkalmából. Kiállítási katalógus*. Szerk. NAGY Ildikó. Budapest, Magyar Nemzeti Galéria, 1996. 216–235; BUDAI Rita: *Ferenczy Károly biblikus képei*. In: *Nagybánya*. (Konferencia 1997. február 27–28.) Szombathely, Szombathelyi Képtár, 1997. 31–46; Végvári Lajos:

Ferenczy Károly bibliai tárgyú képei. *Herman Ottó Múzeum Évkönyve*, 35–36. 1997. 741–756; SZABADI Judit: „A tájék biblikusan monumentális”. Ferenczy Károly biblikus képei. *Holmi*, 24. 2012. 12. sz. 1524–1532; BOROS Judit: Ferenczy Károly és a nagybányai alapítók biblikus képei. In: *Hit, mítosz, költészet. Ferenczy Károly és a nagybányai mesterek művei*. Szerk. PLESZNIVY Edit. Balatonfüred, Vaszary Villa, 2013. 9–23; GOSZTONYI Ferenc: Ferenczy Károly biblikus képeiről – újra. *Ars Hungarica*, 44. 2018. 1. sz. 79–92.

13 FERENCZY 1935 (ld. 11. j.) 74.

14 Egyfajta provokáció lehetett tehát, amely azok számára a potenciális műgyűjtők számára is érdekessé tehetette képeit, akiknek kevésbé volt fogékonyságuk Ferenczy finom szintetizmusára. Valér szerint is elsődlegesen arra kellett neki ezek a már sokfajta feldolgozást megélt témák, hogy általuk tisztázza „az embernek az őt környező természettel való összefüggését”. FERENCZY 1935 (ld. 11. j.) 75.

5. **Ferenczy Károly:** *Testvérek (Hármas arckép)*, 1911
Olaj, vászon, 77 × 104 cm
Budapest, Szépművészeti Múzeum–Magyar Nemzeti Galéria, ltsz. 6336

vei közé soroljuk.¹⁵ Az ikreket ábrázoló 1908-as *Kettős arckép* és a néhány évvel későbbi, *Testvérek* címmel is ismert *Hármas arckép* az érett korszak kiemelkedő darabjai, amelyeket tudatosan szerkesztett kompozíció és gesztusokat mellőző lélektani beállítás jellemez. A Ferenczy ifjak ebben az időszakban ugyancsak szívesen választották modellül családjuk tagjait. Valér édesapja kompozíciós megoldásaihoz hasonló portrékat és csoportképeket festett, Béni pedig édesanyjáról és legfőképp Noémiről készített stíluskísérleteknek is beillő szoborbüszttöket.

Elágazások

A Ferenczy gyerekek egyedülálló módon már kisgyermekkorukban szemtanúi voltak a modern magyar festészet születésének. Későbbi pályaválasztásukra és művészetük milyenségére mégis leginkább a szüleik által megteremtett, magaskultúrával átitatott légkör és szellemi közeg volt hatással. Nem csupán megfigyelői, de tevékeny résztvevői is voltak édesapjuk alkotói folyamatának. Utazásaiknak és otthoni reprodukciógyűjteményüknek hála már tizenéves korukban olyan

¹⁵ Kat. 38, 42, 43, 53, 156, 170, 227, 258, 310, 311, 312, 335, 336, 337. BOROS–PLESZNIVY 2017 (ld. 3. j.)

vizuális formakincs volt a birtokukban, ami biztonságos ízlésítéletet szolgáltatott számukra művészi pályájuk elején. Erről a következőképpen vallott Noémi: „Apánk egyik kollégája felállította a Ferenczy-teóriát. Ez úgy szól, hogy minden művésznak a művészetről való első benyomását (amely lehet akár egy rossz, értéktelen, ízléstelen olajnyomat), a szép fogalmát később felül kell vizsgálnia. Csak a Ferenczyek nőttek fel Velázquez-en és Tizianón.”¹⁶ És valóban, egyikük korai próbálkozásai között sem találkozhatunk sablonos, didaktikus megoldásokkal. A következőkben a Ferenczy gyerekek művészi indulását vázolom fel dióhéjban, hogy annak fényében térhessünk rá a festő édesapa befolyásának főbb aspektusaira.

Az 1885-ös születésű Ferenczy Valér édesapja támogató belegyezésével alig tizenegy évesen már a Hollósy-iskola korrektúrájára járt a művésztelep legifjabb tagjaként. A Hollósy-iskola tanulójaként, majd a szabadiskola növendékeként vált a nagybányai kör tevékeny részesévé. Szerepelt a fiatalok kiállításain, részt vett a telep megújítása körüli harcokban, tizenhat évesen már fővárosi kiállításoknak is résztvevője volt. A nagybányaiak második nemzedékéből egyedül ő és Czóbel voltak alapító tagjai az 1907 végén létrejött MIÉNK művészeti csoportosulásnak.¹⁷ A három gyermek közül egyértelműen ő kötődött a legszorosabb szálakkal a művésztelephez. Apjával korán kialakult kollegiális viszonyát jelzi, hogy Ferenczy Károly gyermekei közül egyedül vele tegeződött.

Valér tizennyolc éves korától kezdve egészen a világháború kitöréséig külföldi tanulmányutakon fejlesztette magát. Művészeti képzéseken vett részt Münchenben, Berlinben, Párizsban és Firenzében, bejárta Itália nagyobb városait, Hollandiát és Belgiumot. 1909-től 1911-ig Münchenben tartott fent műtermet, 1911–1912 között a Magyar Képzőművészeti Főiskola hallgatója volt. Ennek ellenére alkotói módszerét alapjaiban határozta meg Ferenczy Károly festői stílusa. Korai művei ugyan egy

ígéretes alkotói pályát vetítettek előre, azok mind témaválasztásukban, mind koloritjukban és kompozíciós megoldásaikban az apai mintát követték. A tizenéves fiú kiállításokon való szereplését jellemzően osztatlan lelkesedés fogadta, méltatói valóságos bravúrként fogadták a pályakezdő festő rendkívül érett munkáit. „[...] teljesen az apja fia, szinte intuitíven az. Nem utánzója, csak a művészi érzéke, a piktúra hitvallása, az okoskodása, művészi gondolkodásának nobilitása olyan, mint az apjáé” – írták 1902-es első csoportkiállítása alkalmával.¹⁸ Ilyen és ehhez hasonló említések jellemezték a következő fél évtizedet, 1908-tól azonban megszokottak az elmarasztaló kritikák, amelyek hiányolták Ferenczy Valér atyja művészetétől való elszakadását, s az újító törekvésekbe való bekapcsolódását.¹⁹

Közben elindult öccse, majd húga művészi karrierje is. Az 1890-es születésű ikrek szobrászként és textilművészként sokkal könnyebben tudtak függetlenedni a festőgéniusz apa jelentette nyomástól. Valószínűleg ebből is adódott, hogy Valér, miután festészete holtpontra jutott, és 1913–1914 telén Párizsban megismerkedett a rézkarcművészettel, hatalmas lelkesedéssel vetette bele magát a technika elméleti és gyakorlati ismereteinek elsajátításába Orville H. Peets amerikai rézkarcművész képzésén.²⁰

Ferenczy Károly alapvetően csak elsőszülöttjében, Valérban látta meg a művészi talentumot. A családi hagyomány szerint Bénit mérnöknek szánta, leánya jövőjét pedig háziasszonyként képzelte el. Az események aztán meghazudtolták ezt az elképzelést, Béni ugyanis egyáltalán nem volt jó tanuló, viszont fogékonysága a művészetek iránt már korán megmutatkozott. Az ő pályájának kezdetét – bátyjához képest – már érettebb, tizenhat-tizenhét éves korától számoljuk. A kolónia nyilvántartásaiban neve 1907-ben szerepelt először a szabadiskola beiratkozott növendékei között. 1908 és 1913 között Firenzében, Münchenben és Párizsban saját

16 Idézte Noémi Rose Viebrocknak, Béni lányának írt 1948-as keltezésű leveléből. PÁLOSI Judit: *Ferenczy Noémi*. Budapest, FUGA kiadás, 1998. 4.

17 Magyar Impresszionisták és Naturalisták Köre (MIÉNK): 1908–1911 között egyfajta „koalíciós társaság”-ként működő művészegyesület, amelynek tagjai között az idősebb nagybányaiak éppúgy szerepeltek, mint az alföldi naturalizmus, vagy a magyar Vadak képviselői. Vezetői Ferenczy Károly, Szinyei Merse Pál és Rippl-Rónai József voltak.

18 (–văn.): *Irodalom és művészet – A Nemzeti Szalon tárlata. Hazánk*, 9. 1902. március 16. 65. sz. 7.

19 Néhány kiemelt példa: „Ferenczy Valér relatíve egyike a legértékesebbeknek, de csak relatíve, mert festőjük olyan fiatal, hogy még ez a bravúroskodás is érdekszámba mehet nála. Lelke még nincsen a képeinek.” In: M.I.É.N.K. Műkiállítás a Nemzeti Szalonban. *Magyar-*

ország, 15. 1908. január 11. 10. sz. 2. „A példakövetésben teljesen erőtlenné lett Ferenczy Valér. Nemcsak apja nemes példáját utánozza, de eltéved más példaképek közé is.” GERŐ Ödön: A M.I.É.N.K. kiállítása. *Pesti Napló*, 1909. február 14. 38. sz. 18.; „...A fiatalok viszont, Hatvany Ferencz és Ferenczy Valér, hozzáöregedtek a társasághoz. Ma nem ők azok, akik a modern festőifjúságot képviselik.” RÓZSA Miklós (Tövis): A Miénk kiállítása. *A Hét*, 1910. január 16. 3. sz. 48. „Ferenczy Valér két képe idősebb a koránál; az arcok árnyékolása Winterhaller arcképeire emlékeztet.” N. n.: A Művészház kiállítása. *Budapesti Hírlap*, 1910. szeptember 11. 216. sz. 13.; „Ferenczy Valér még mindig ingadozik. Olyan kimagasló tehetség mellett mint atyja, nehezen is lehet szóhoz jutni.” FARKAS Zoltán: Tavasz tárlat a Műcsarnokban. *Vasárnapi Ujság*, 59. 1912. április 28. 17. sz. 337.

20 Orville Houghton Peets (Cleveland, OH 1884 – Lewes, DE 1968).

6. **Ferenczy Valér:** *A zongoránál*, 1909 körül. (A bal oldali nőalak modellje Noémi)
Olaj, vászon, 51 x 56,5 cm
Budapest, Szépművészeti Múzeum–Magyar Nemzeti Galéria, Itsz. 84.64T

tította el a szobrászat technikáját. Ferenczy Károly másodszületett fiával került leggyakrabban nézeteltérésbe esztétikai felfogásukat és Béni művészeti tanulmányait illetően. A gyermekei előmenetelét folyamatos figyelemmel kísérő apa ugyanis rossz néven vette fia csapongó természetét, a természeti stúdiumok elhanyagolását, modernista, emberi arányokat torzító törekvéseit és ifjonti fellángolásból született vallásos érzületét. Nem csupán apaként, de a tanulmányok anyagi támogatójaként igyekezett az általa kívánt mederbe terelni fia útját, és e törekvések sikerességét nem egyszer meg-

elégedéssel nyugtázta: „Béni miatt megnyugtatlak. Én ugyan meg vagyok győződve, hogy valuable atyai befolyást gyakoroltam, de azt hiszem eleget arra, hogy Béni most már a maga lábán is járjon. Bennem különben úgyis elég neohajlam és appreciáló képesség van. De Béni mindenesetre tartalmasabb lesz ezen az alapon, amelybe bizonyos fokig én kényszerítettem, hogy dolgozzék” – írta 1914 februárjában Valérnak.²¹

Ferenczy Béni művészetét nem csupán a műfaji eltérések, de a művészeti szemlélet terén sem igen lehet édesapja festészetével párhuzamba állítani. Pályája el-

²¹ Valérnak Budapestről Rómába, 1914. február 17. In: *Ólel Carolus* 2011 (ld. 6. j.) 258.

7. Ferenczy Béni *Hercules* című szobrát faragja Nagybányán, 1916
Archív fotó © Ferenczy Család Művészeti Alapítvány

ső másfél évtizedét a stílusbeli kísérletezés jellemezte. Elsősorban neós, erősen stilizáló műveket hozott létre. Korai terrakottaportréi az archaikus kultúrák ígézetében születtek, az 1910-es évek végén készített aktjai pedig a klasszikus szellem felől közelítették a kubizmus formavilágát. Már művészi bemutatkozásának első éveiben is izgalmas és magas minőségű művek kerültek ki keze közül, jellegzetes egyéni arculata azonban – amelyet aztán következetesen vitt végig további alkotói pályáján – csak az 1920-as évek második felére kristályosodott ki.

Máshogy és más ütemben zajlott ez a folyamat Béni ikertestvérénél, Ferenczy Noéminál. Ő ugyanis a művészi pályán elindulva alig néhány év alatt rátalált arra a formanyelvre, amelyet aztán egész életében követett. Erre testvéreihez képest jóval később került sor, sokáig ugyanis semmiféle ambíciót nem mutatott a művészi tevékenység iránt. Tizenkilenc éves volt, amikor szülei javaslatára külföldi divatszalonokban szabás-varrást kezdett tanulni, és csak évekkel később, 1911-es franciaországi útja során fordult az alkotás felé. Az arrasi szövőműhely 14–15. századi gobelinyűjteményének párizsi kiállítása, majd a chartres-i katedrális üvegablakainak igézete lobbantotta fel benne az elhivatottságot, hogy kárpitművésszettel foglalkozzon.²² Huszonegyedik életében járt ekkor, közel annyi idős volt tehát, mint Ferenczy Károly művészi tanulmányai kezdetén. Noémi aszkéta módon vetette bele magát az alkotás áhítatos magányába, és egyik pillanatról a másikra vált világgossá: természetétől mindennél távolabb áll az a háziasszonyi lét, amelyet egykor apja szánt neki.

Fivéreihez hasonlóan Ferenczy Noémi is már fiatal korában nagy fokú elméleti előképzettségre tett szert. Ugyan sosem tanult művészeti akadémián, de Európa kulturális központjainak múzeumait bejárva széleskörű vizuális formakincset gyűjtött magába, melyet már művészi indulásakor sikerrel kamatoztatott. Ennek hála értő ízléssel és határozott elképzelésekkel látott neki az alkotófolyamatnak. „Elsősorban látás után tanul az ember” – vallotta érett művészként is.²³ Hogy a szükséges technikai tudást minél előbb elsajátíthassa, Párizsban a *Manufactures de Gobelins* egyik mesterénél kezdett szövést tanulni 1912-ben. Noémi, elvetve a másolásra koncentrálni oktatási metódust, már az első pillanattól kezdve saját maga által tervezett mintán dolgozott. Rövidesen a technikai módszerekben is kialakult egyéni megközelítésmódja. Ösztönös idegenkedéssel kerülte azt, hogy munkáiban bárkire is hasonlítson, bárkitől művészi módszert átvegyen, így apjától sem kért soha korrektúrát. „Apám – mondja a történeteket felidézve – csodálkozott, de egyúttal tetszett neki ez a mindenkitől független önállóság, amellyel munkához láttam, anélkül hogy bárkinek tanácsát, útbaigazítását kikértem volna.”²⁴ Művészete valóban stílusáramlatoktól független, egyedülálló látásmódot képviselt. A kárpit

22 Ferenczy Noémi pályakezdéséről bővebben: MURÁDIN 1981 (ld. 1. j.) 79–104; PÁLOSI 1998 (ld. 16. j.) 3–5; PÁLOSI Judit: Ferenczy Noémi a pályán kezdetén. *A gödöllői szőnyeg 100 éve – Tanulmányok a 20. századi magyar textilművészet történetéhez*. Szerk. ÖRINÉ NAGY Cecília. Gödöllő, Gödöllői Városi Múzeum, 2009. 70–75.

23 Ferenczy Noémi levele Rose Viebrocknak, Ferenczy Béni lányának. 1948. február 20. Idézte: PÁLOSI 1998 (ld. 16. j.) 4.

24 Tessitori Nóra interjújából. N. TESSITORI Nóra: A chartres-i üvegfestmények igézete. *Ellenzék* (Melléklet), 1926. május 31. (Koloszvár) 9–10. Idézte: MURÁDIN 1981 (ld. 1. j.) 88.

8. **Ferenczy Noémi:** *Kis vándor*, 1940. (Háttérben a Gutin-hegység jellegzetes Kakastaréja)
Gyapjú, gobelinteknikával szövött falikárpit, 88 × 88 cm
Szentendre, Ferenczy Múzeumi Centrum, ltsz. 75.273.–F. Fotó © Deim Balázs

valódi természetét tiszteletben tartva a gobelinművészet fénykorából választott előképeket magának. Korai, buja növény- és állatmotívumokban tobzódó, mégis letisztult gobelinjein a késő középkori és kora reneszánsz millefleurs kárpitok, illetve a 16. századi divatos verdűrök szellemiségét igyekezett újraértelmezni oly módon, hogy művein érvényre juttatta a festészet történetének nagy mestereitől – Botticellitől, Giottótól – ellesett tapasztalatokat is.

Segítő kéz

Ferenczy Károly fennmaradt leveleinek tanúsága szerint tanári karrierjét az élet terhes velejárójaként élte meg. Egy eszköz volt csupán, amely megteremtette

maga és családja számára a biztos egzisztenciát, és lehetőséget adott a szabad művészi kibontakozásra. Ezt jelzi az is, hogy budapesti magániskoláját 1903-ban nyitotta meg, abban az évben, amikor Valér első külföldi tanulmányútját kellett finanszíroznia. Erről a következőképpen számolt be Réti Istvánnak írt levelében: „Nekem a nyakamon van az iskola, melyet inscenálni iszonyú butaság volt. Deficit és nyűg, és magamnak nincs hol dolgoznom...”²⁵ A kényszer azonban nagy úr, tanítványai életrajzi adatai alapján a magániskola még 1904–1905 telén is működött, jöllehet Ferenczy nem fordított rá sok időt. Már 1904-ben felmerült, hogy katedrát kap a Képzőművészeti Főiskolán, a kinevezésre azonban csak 1906-ban került sor Szinyei Merse Pál közbenjárásának hála. Hozzáállása az évek során mit sem változott: „Én nagyon haladok a cigánylánnyal. Ha kellőképpen elhanyagolom az iskolát, azt hiszem

²⁵ Réti Istvánnak Budapestről Nagybányára, 1903. december 13. In: *Ölel Carolus* 2011 (ld. 6. j.) 65.

egy hónapi munka alatt megleszek.”²⁶ Jóllehet tanárai véglegesítésére rendszerint három éven belül sort kerített a főiskola, Ferenczynél ez csak öt év múlva, 1911 augusztusában történt meg.²⁷ Valószínűleg rendszeres hiányzása miatt alakult így, óráit ugyanis gyakorta helyettesítéssel kellett megoldani.²⁸

A fennmaradt források egy szűkszavú, rideg kijelentésekkel korrektúrázó mester képét vázolják föl előttünk.²⁹ Tanítványaival szemben alapvetően liberális és megengedő volt, ennek hátterében azonban elsősorban nemtörődomsége állt. „Az iskolát illetőleg persze bizonyos fokig igazad van, de én nem is annyira most hanyagolom el az iskolát, mintsem inkább akkor tettem erőszakot a természetemen, amikor nem hanyagoltam volt el” – írta egy 1904-es keltezésű levélben.³⁰ Boromisza Tibor festőművész a következőképpen emlékezett vissza egykori mesterére: „Ferenczynek két dolgot köszönhetek. Az egyik az, hogy megismerkedtem a naturalista igazságokkal [...]. A másik pedig, hogy önállóvá tett. Ferenczy hetekig nem jött korrigálni. És magamra hagyatottságomban megérlelődött bennem az autodidaktikus fejlődés egyedül üdvözítő voltának a megrendíthetetlen hite.”³¹ Mindezek ellenére egykori tanítványai nagy tisztelettel emlékeztek vissza alakjára. Ferenczy tartózkodó személyisége ellenére gyakran tanúsított segítőkész, szinte atyai hozzáállást az anyagilag leginkább kiszolgáltatott növendékei iránt.³² Direkt útmutatások helyett leginkább művei és alkotásnak szentelt élete révén szolgált mintaképül tanítványainak. „Szeretett tanítómestereim közül legelőbb Ferenczy Károlyt említeném [...] Ő és családja élte legjobban a művészet szolgálatában álló életet minden nagybányai festő között”³³ – írta róla Mikola András, aki még a nagybányai festőiskolában ismerkedett meg későbbi főiskolai mesterével. A „művészet szolgálatában álló élet” rendkívül találó megfogalmazás Ferenczy festészethez fűződő viszonyának megragadására. Az a fajta alkotó volt, aki a

rendszeres munka elsődlegességét vallotta, és ellenszenvvel kezelte a vele született talentum túlbecsülését és az ösztönszerű ihletettségre támaszkodó alkotói folyamatot.³⁴

Tanítványaihoz képest sokkal szigorúbb, ellentmondást nem tűrő hangot ütött meg gyermekeivel szemben, akiknek előmenetelét odaadó, sokszor talán fojtogató gondoskodással követte nyomon. „Érvelő képessége igen erős, fejlett volt” – írta Ferenczy Valér, visszaemlékezve az atyai elképzelésekkel szembemenő „hibákra” és „baklövésekre” kapott reakciókra: „élvezte a vitákat, csaknem öncélúan űzte és jellemző volt az a vérmérsékleti hev, amellyel – semmi könnyedebb előcsatározásba nem bocsátkozva – érveinek leg súlyosabb ágyúival igyekezett kivégezni ellenfelét”.³⁵ A szülői fölény érvényesítése mellett nagyon is komolyan vette gyermekei véleményét, éppen aktuális munkáiról leveleiben mindig részletesen beszámolt nekik.

Anyagi lehetőségeihez mérten igyekezett támogatni gyermekei tanulmányútjait, az úti cél megválasztását azonban nem bízta az ifjúságra. Ferenczy Béni és bátyja, Valér számára lényegében ugyanazok a művészeti központok – München, Párizs és Itália városai – szolgáltak első szárnypróbálgatásaik helyszíneiként, mint egykor édesapjuknak. Az is előfordult, hogy Ferenczy Károly utólagosan revideálta egy-egy város megítélését. 1904 végén Valért Berlinbe küldte, fiánál tett látogatása során azonban csalódott a városban. „[...] annyira van Párizstól, mint Makó Jeruzsálemtől” – írta 1905 tavaszán.³⁶ Ezek után az ikrek tanulmányainál már fel sem merült a német fővárosba utazás gondolata. Az utódok által felvetett ötleteket is gyakran kikoszorázta: „Jövő évi tervekre még ráérünk – az Athéni viszonyokat még tanulmányozni kell, hátha ott még Behr sincs. Modern görög szobrászatról még nem hallottam”³⁷ – írta Béni felvetésére 1909-ben. Görögország helyett az általa jól ismert Münchenbe küldte a rá következő évben. Noéminek a spanyolországi út gondolatától kellett búcsúznia:

26 Béninek Budapestről Nagybányára, 1916. április 29. In: *Ölel Carolus* 2011 (ld. 6. j.) 331.

27 Ennek elsősorban anyagi vonzatai voltak, egy rendes tanár fizetése ugyanis öt-hatszorosa volt az óraadó tanárokéknak.

28 KISSNÉ BUDAI 2011 (ld. 2. j.) 136.

29 RÉTI István: *A nagybányai művésztelep*. Budapest, Vince Kiadó, 2004. 58.

30 Réti Istvánnak Nagybányáról Bécsbe, 1904. augusztus 2. In: *Ölel Carolus* 2011 (ld. 6. j.) 88.

31 BOROMISZA Tibor: Följegyzések. (Nagybánya, 1912. szeptember 10.) Idézve: KISSNÉ BUDAI 2011 (ld. 2. j.) 135.

32 Nagy Oszkár kiadatlan emlékeit közli: MURÁDIN 1981 (ld. 1. j.) 54.

33 Mikola András önéletírásából idézi: MURÁDIN 1981 (ld. 1. j.) 55. Első megjelenés: MIKOLA András: *Színek és fények. Egy nagybányai festő emlékei*. Kolozsvár, Dacia, 1972. 73.

34 KISSNÉ BUDAI 2011 (ld. 2. j.) 133.

35 FERENCZY 1935 (ld. 11. j.) 69.

36 Réti Istvánnak Budapestről Nagybányára, 1905. március 17. In: *Ölel Carolus* 2011 (ld. 6. j.) 95.

37 Béninek Budapestről Firenzébe, 1909. február 8. In: *Ölel Carolus* 2011 (ld. 6. j.) 152. A Ferenczy által említett Behr (sic!) egy magyar felmerekkel is rendelkező francia-osztrák szobrász: Friedrich Salomon Beer (Brno, 1846. szeptember 1. – Firenze, 1912. október 18.) Béni az ő szabadiskoláját látogatta néhány hónapig.

„mégsem igen tudom elképzelni, hogy maga Madridba jusson. Túl messze van mindenünnen”.³⁸

Ferenczy Károly maga is szívesen utazott volna többet, de állandó elfoglaltságai miatt csak ritkán nyílt rá alkalm. Gyermekei beszámolóí hatására előtörő sóvárgását több ízben is kinyilvánította. „Róma-Anzió rám nézve sajnos csak rövid fellobbanása volt a tervezetű fantáziának – összes időmet és pénzem a nyári festésre kell koncentrálnom. Fellobbant azóta Bimbi levelei nyomán a rendes párizsi vágy is – a Béni utazása által felébresztett római vágy után, de mondom, idén nem kerül a sor ezekre a felfrissülésekre”³⁹ – írta Réti Istvánnak 1907 tavaszán. Másfél év múlva fiai firenzei tartózkodása váltotta ki belőle az Itáliába vágyódást: „Egyáltalában roppant kíváncsi vagyok Florenzre. Pest nagyon csúnya, nincs semmi esztétikus oázis.”⁴⁰ Kénytelen volt azonban beérni rövidebb utakkal és gyermekei által begyűjtött tapasztalatok okozta meglepéssel: „Nagyon örülök, hogy felfedezzük Olaszországot” – írta 1908-ban Itáliában tartózkodó családjának.⁴¹

A természet utáni stúdiumoknak rendkívül nagy jelentőséget tulajdonított. Ferenczy Bényt több ízben utasította modell utáni rajzolásra. Miután első párizsi tartózkodása során otthagyta Bourdelle osztályát, apja hazarendelte fiát, és először Pesten, majd Nagybányán fogta szigorú studiózásra. A jól nevelt fiú eleget tett az atyai követelményeknek, ez volt ugyanis a feltétele, hogy 1913 tavaszán visszatérhessen a francia fővárosba. Ferenczy Károly maga is alapos természet utáni rajzolással kezdte képzőművészeti tanulmányait, ezt diktálta a korszak művészképzési intézményei, különös tekintettel a párizsi Julian Akadémia gyakorlata. A rajzbéli tudás mélyítését olyannyira komolyan vette, hogy első általa is műalkotásként értékelt képét – Kallós Ede portréját – csak öt évvel később, huszonhét évesen festette meg.⁴² Korábbi munkáira mint tanulmányokra tekintett csupán.⁴³ Éppen ezért fiainak is hangsúlyozta, hogy a külföldi utak során készített nagyobb alkotásokat ne hozzák haza, hisz azok csak előkészületei jövőbeni munkájuknak. A szállítás és

megőrzés ilyenformán csak felesleges pénz és energia.⁴⁴ A rendszeres gyakorlásnak a tanulmányi időszak után sem lehetett véget vetni. Valért arra ösztönözte, hogy az önálló művészi pálya mellett is rendszeresen trenírozza magát a „húsfestés” technikájában, nehogy elveszen a kemény munkával elsajátított tudás.⁴⁵

Az általa kevésbé ismert művészeti ágak terén intenzív önképzésbe kezdett. Rövid időn belül összeszedett annyi elméleti jártasságot, hogy határozott véleményével, tanácsaival támogatni tudja a gyermekei által megcélzott utat. 1909 januárjában a következőt írta Béni fiának: „Kíváncsi vagyok, hogy fogom én magamat beleélni a szobrászat iránti szakszerű érdeklődésbe – eddig a szobrokat csakis általános művészi szempontból néztem.”⁴⁶ Még a nyugati szabóságok dolgában is kiművelte magát, amikor Noémi jövője volt a központi téma. Miután leánya életében előtérbe került a kárpitművészet, művészettörténész barátjától kért tanácsot gobelin ügyben: „Meller Simon is néz gobelineket, beszéltem vele, kissé lesajnálta a németeket, azt mondja »kedvesek«, s feléjük helyezi a régi flandriaiakat és a régi franciákat. Rómában volt pár hónap előtt egy műtörténeti kongresszuson, s ott kivételképpen megmutatták nekik Doria hercegnek 2 régi flamand gobelinjét. Azt mondja, ezek a legszebb gobelinek. Sajnos nincsenek is reprodukálva, legalább Meller nem hiszi. Különben, azt mondja, Madridban vannak a legszebb gobelinek. Bécsben is tud a Hofmuseumban egy gyönyörű régi hímezett köpenyegről. Úgy látszik még sok látni való van a világon. Gótikában is francia párti Meller, és Worringert nem rajong – mindenestre igen bölcs nyugodt és tudós, szimpatikus ember, ki azonban képtelen s'emballer.”⁴⁷ Különös örömmel viseltetett Valér rézkarcművészeti érdeklődése iránt: „Na! úgy látom a rézkarchoz is kell majd értsek, mint a szoborhoz és a gobelinhez. Noémival már miniatűröket is néztem a Biblioteca Marcianában.”⁴⁸ Ekkor már ő is aggodalommal követte Valér megrekedt festői pályáját, és az új műfajtól várta fia karrierjének megújulását. Éppen ezért

38 Noéminek Budapestről Párizsba, 1912 vége. In: *Ölel Carolus* 2011 (ld. 6. j.) 213.

39 Réti Istvánnak Budapestről Rómába, 1907. április 29. In: *Ölel Carolus* 2011 (ld. 6. j.) 130.

40 Béniinek Budapestről Firenzébe, 1908. késő ősz (talán november). In: *Ölel Carolus* 2011 (ld. 6. j.) 147.

41 Uo.

42 FERENCZY 1935 (ld. 11. j.) 39. [Ferenczy Károly: Kallós Ede. Olaj, vászon, 61 × 50,5 cm (j. j. f.: Ferenczy, Páris 1889) MNG, ltsz.: 6628.]

43 FERENCZY 1935 (ld. 11. j.) 42.

44 „Maga ne hozzon haza semmi szobrot – ez nem érdemes.” Béniinek Nagybányáról Firenzébe, 1909. április előtt. In: *Ölel Carolus* 2011 (ld. 6. j.) 157–158.

45 KISSNÉ BUDAI 2011 (ld. 2. j.) 133; FERENCZY 1935 (ld. 10. j.) 45.

46 Béniinek Budapestről Firenzébe, 1909. január. In: *Ölel Carolus* 2011 (ld. 6. j.) 151.

47 Noéminek Budapestről Párizsba, 1912 vége. In: *Ölel Carolus* 2011 (ld. 6. j.) 213.

48 Valérnak Budapestről Párizsba, 1914. április 28. In: *Ölel Carolus* 2011 (ld. 6. j.) 265–266.

óva intette attól, hogy présképének használatán osztozzon a kolónia többi tagjával. Sőt mi több, ő sem élt a felszerelt rézkarcműhely kínálta lehetőségekkel. Erről Valér a következőképpen vallott: „Végül kétségtelenül nagy szeretete, jósága is bírhatta rá, hogy ne lépjen erre a területre, hogy ezt meghagyja nekem. Bizonyára nem akarta saját presztízisével, nevének súlyával ezen a téren is megnehezíteni érvényesülésem, amely annyira szíven feküdt neki. Én akkor már jó tíz éve szerepeltem mint festő, és ezalatt bőven kiderült hogy a Ferenczy név nemhogy könnyebbiséget, helyzeti energiát biztosítana nekem ahogy ő eleinte gondolta, hanem épp ellenkezőleg súlyos teherként, handicap számomra a külső érvényesülés szempontjából.”⁴⁹ Itt meg kell azonban jegyezni, hogy Ferenczy Károly grafikai munkássága meglehetősen távol állt a rézkarc részletező technikájától. Talán fia által is emlegetett rövidlátásából adódó homályos vizuális befogadás is hatással volt arra, hogy művészete inkább a festői leegyszerűsítés és színfoltokra való összegzés irányába tartott.⁵⁰

Ferenczy Károly új művészeti ágak iránti figyelme – különösen a kisebbik fia tevékenységével előtérbe került plasztikai szemlélet – olyannyira meghatározó lehetett, hogy talán a festő kései korszakának műveire is befolyással volt. Gosztonyi Ferenc nemrégiben publikált tanulmánya ebből a szempontból vizsgálja a festő utolsó alkotói periódusának képeit, s azon belül is Ferenczy plasztikai formaproblémákkal összefüggésbe hozható „silhouette-hatású” festményeit.⁵¹ A kifejezéssel először a festővel baráti kapcsolatban álló Petrovics Eleknél találkozhatunk, aki az 1908-as keltezésű Ferenczy ikergyermekeit ábrázoló *Kettős arcképpel* induló új stílus kapcsán alkalmazta ezt a terminust.⁵² Ugyanezt bontotta tovább Ferenczy festőtársa, Réti István 1924-

ben, aki inkább a „reliefszerűség” kifejezésével írta körül az érintett tárgycsoportot.⁵³ Ferenczy Károly kései műveinek Béni „klasszikus” és „gótikus” művészeti, illetve világnézeti vonzalmából való eredeztetésével kapcsolatban azonban fontos megjegyezni, hogy a festő fenntartásokkal fogadta fia régi korokba visszavezető vallásos lelkesedését: „Béninél a keresztény hangulat mellékes – gótikussága csak képzeletbeli, óhaj – munkája abszolút nem gótikus, hacsak a barokknak formai extázisát nem vesszük gótikának, amiből van dolgaiban valami. De rajongani épp úgy fog, ha valamikor például ógörög v. istentudja miféle ideálok felé talál fordulni. Egyelőre mindenestre egyike a legboldogabb embereknek, s nagyon halad”⁵⁴ – írta Valérnak 1914 februárjában. A szobrászati formaproblémák inkább közvetett módon, a szobrászat családi diskurzusban felerősödő jelenléte által lehettek hatással Ferenczy Károly műveire.⁵⁵ Ugyanúgy, ahogy a Képzőművészeti Főiskola alakrajz- és festéstanáraként a napi sokórás aktbeállítás és korrigálás elősegítette kései alkotói periódusának aktközpontú kompozícióit, vagy ahogy – Bénivel közös – sportrajongása befolyásolta az 1910-es évek birkózókat, artistákat, atlétákat ábrázoló képeit.⁵⁶

A gyermekei által űzött művészeti ágakat Ferenczy nem csupán elméleti szinten tanulmányozta, de belefolyt azok technikai hátterének megismerésébe is. Ezen a téren szintén komoly anyagi támogatást nyújtott az utódoknak, amikor megvásárolta Noémi első szövőszékeit, intézte Valér nyomóprését, és közbenjárt Béni kisplasztikáinak gipszbe, illetve bronzba öntésénél.⁵⁷ A következő levélrészlet jól illusztrálja, milyen mértékben szőtt bele gyermekei alkotói gyakorlatába: „Nagyon örülök neki, s azt hiszem, bronzra igen alkalmas, s nagyon fog nyerni az öntés által. De azért várok magára

49 FERENCZY 1935 (*Id. n. j.*) 149.

50 FERENCZY 1935 (*Id. n. j.*) 14.

51 GOSZTONYI 2019 (*Id. 2. j.*)

52 PETROVICS Elek: Ferenczy Károly. *Ferenczy Károly emlékkiállításának tárgymutatója*. 1922. január–február. Budapest, Műcsarnok, Országos Magyar Képzőművészeti Társulat, 1922. 20.

53 RÉTI István: Nagybányai művészek. (Két halott és két élő). *Nyugat*, 17. 1924. 6. sz. 611–623.

54 Valérnak Budapestről Rómába, 1914. február 8. In: *Ölel Carolus* 2011 (*Id. 6. j.*) 254. – az ógörög ideálok iránt igazából már évekkel korábban is tanúsított rajongást. 1911-ben Reményi Józsefhez írt levelében nyilvánította ki lelkesedését a Louvre-ban megtekinteni vágyott gazdag archaikus anyag iránt. Ez a vonzalom a korai görög plasztikai emlékek iránt élete végéig megmaradt. Forrás: L. KOVÁSZNAI Viktória: Ferenczy Béni éremművészetének korai szakasza és egykorú levelei Reményi Józsefhez. *Numizmatikai Közöny*, 114–115. 2015–2016. 156. (A levél a tanulmányban közölt 1911 eleji datálással szemben valamikor 1911 júniusában írható.)

55 Gosztonyi esszéjében a Béni szobrászati tanulmányai alatt írt levelekből idéz, de a festő korai leveleiből kiderült, hogy a szobrászati érdeklődés korábban sem állt távol tőle: „Bécsben igen jól éreztük magunkat. [...] Képeket alig néztem, hanem jól megösmékedtem a szobrokkal, ezek nagyon tetszettek” – olvasható egy 1904 őszén kelt beszámolójában. In: Réti Istvánnak Lussin Grandéból Nagybányára, 1904. október 25. In: *Ölel Carolus* 2011 (*Id. 6. j.*) 89.

56 KISSNÉ BUDAI 2011 (*Id. 2. j.*) 136.

57 „Mit fantáziroz maga 700 koronáról, amit én a mamának adtam volna, csak 400 volt. A szövőszéket csak csináltasa meg. Mennyibe kerül? Megbeszélte már Stracsanekkel?” Részlet Ferenczy Károly Noéminak írt leveléből, Pestről Párizsba, 1912. ősz. In: *Ölel Carolus* 2011 (*Id. 6. j.*) 215; „Ami a prést stb. illeti, most nem mondhatok semmit – először is, mert nem igen vagyok mobilis, másodszer ösztönöm azt mondja, hogy inkább magadnak tartogasd a dolgot. A kolóniának egyszerre vagy 1000 koronát kiadni úgy nemigen lehet. De azt hiszem, hogy Meller is kezdedre fog járni, s talán kapsz az államtól kölcsön egy prést.” Részlet Ferenczy Károly Valérnak írt leveléből, Budapestről Párizsba, 1914. április 28. In: *Ölel Carolus* 2011

az öntéssel, ez nem sietős. Én nem vagyok olyan fizikai kondícióban, hogy megöntethessem. – Bimbi persze el akarja ezt végezni, de én azt hiszem, hogy talán van is rajta pár lenyalni való hely, azután maga ezt jobban el is fogja járni, mint mi s végül, mi azonban talán fontos, a kard markolatját az én nézetem szerint jó volna megváltoztatni. Szemben nézve a markolat úgy hat, mint egy hatodik ujj. [rajz egy kardmarkolatot tartó kézzel] ilyenformán. Ez laikus, v. még inkább kritikus szempontból kifogás alá eshetik. A markolaton persze pár pillanat alatt lehetne változtatni, de ezt én nem tudom megcsinálni⁵⁸ – mintha alig bírná visszafogni magát, hogy saját kezébe vegye a mintázófát.

Ferenczy Károly fokozatosan vezette be gyermekeit a szakmai társaságba. A művészi körökben amúgy is járatos Ferenczy ifjak ily módon viszonylag fiatalon kerültek ismeretségbe a hazai műgyűjtőkkel, galériatulajdonosokkal, potenciális megrendelőkkel és a szakma jelentős teoretikusaival.⁵⁹ A kiterjedt kapcsolati tőkét bármelyik pályakezdő művész megirigyelhetette volna, Ferenczy Károly személye ugyanis a hazai művészeti életben eddigre megkerülhetetlenné vált. Tagja volt a 1900-as párizsi világkiállításra küldött magyar anyag zsűrijének. 1903-ban elindította budapesti magániskoláját, majd 1906-ban tanári kinevezést kapott a Képzőművészeti Főiskolán. Ugyanebben az évben – legidősebb fiával együtt – részt vett a MIÉNK egyesület megalapításában, és megkapta a Nemzeti Szalon művészeti alelnöki pozícióját is.⁶⁰ Miután hosszú várakozás után, 1911 nyarán sor került Ferenczy Károly véglegesítésére a Képzőművészeti Főiskolán, Valér is beiratkozott az intézménybe. Ennek oka talán az iskola által nyújtott műtermi felszereltség vagy egy konkrét grafikai technika elsajátítása lehetett, ugyanis a már közel egy évtizede alkotó, műveivel rendszeresen kiállító ifjú tehetség csupán egy tanéven keresztül volt a főiskola növendéke.

Kifejezetten direkt jellegű segítségnyújtásra a legidősebb fiú esetében található a legtöbb példa. Ez részben azért is lehet, mert a festészet és grafika műfaján belül volt Ferenczy Károlynak a legtöbb kapcsolódási pontja, másrészt az ő pályáját követte a leghosszabb ideig nyomon. Ferenczy leveleit olvasva gyanítható, hogy a Valér által elnyert ösztöndíjak odaítélésében is volt némi szerepe, legalábbis igyekezett közbenjárni fia érdekében.⁶¹ A fővárosi műteremhez jutás is atyai segítséggel valósult meg. Ernst Lajos ugyanis eredetileg a hazai művészeti élet vezető személyiségének, Ferenczy Károlynak ajánlotta fel jutányos áron a Dohány utcai műterem bérleti jogát, ő azonban fia számára vette igénybe a lehetőséget.⁶² A Ferenczy ikrek az első világháború éveiben helyezték át bázisukat Budapestre, műhelyüket az édesapjuk által bérelt Lendvay utcai műterem alagsorában rendezték be. Ferenczy Károly komoly szerepet vállalt gyermekei műveinek eladásában is. Amikor műtermében gyűjtőket, muzeológusokat fogadott, megmutatta nekik gyermekei munkáit is, az érdeklődők ilyenkor gyakran azokból is válogattak. Ezek az eladások nagyban hozzájárultak a Ferenczy gyerekek külföldi tartózkodásának fedezéséhez. Ferenczy Béni első hivatalos megrendelése szintén az atyai kapcsolatokhoz köthető. A család közeli barátja, az egykori nagybányai tanár, Morvay Győző igazgatósága alatt működő III. kerületi Magyar Királyi Állami Főgimnázium bízta meg az iskola önképzőköreinek jutalomerméjének elkészítésével az ifjú szobrásznövendéket.⁶³

A kéz elenged

Ferenczy Károly élete utolsó hat évében egyre inkább leszűkítette mozgáskörét. A kapcsolatot családja mellett

(ld. 6. j.) 265–266; „Bimbi elég jó hangulatban van, s tegnap úgy beszélt, mintha nem is bálná télen is Nagybányán maradni, ha lesz atelier-je ott, és prése. Azt hiszem sokkal több időt töltene szívesen Bányán és kevesebbet Pesten. Ez jó volna.” Részlet Ferenczy Károly Béninek írt leveléből. Budapestről Nagybányára, 1914. június eleje. In: *Ölel Carolus* 2011 (ld. 6. j.) 274; „Ben Kristofonzel Épp ebben a percben hozta a gipszöntő a 2 terrakotta Madonnát. A harmadikat el akarta küldeni Nagybányára, de én azt mondtam, várja meg míg maga idejön. Legjobb, ha maga itt befesti és elküldi az egyiket Debrecenbe, innen. Féltem, hogy esetleg keresztetik egymást. – Szépen hat, kellemes szelíd sárgás tónusa van.” Részlet Ferenczy Károly Béninek írt leveléből. Budapestről Nagybányára, 1913. február–március. In: *Ölel Carolus* 2011 (ld. 6. j.) 228.

58 Béninek Budapestről talán Nagybányára, 1916. február 4. In: *Ölel Carolus* 2011 (ld. 6. j.) 322–324.

59 PÁLOS 1998 (ld. 16. j.) 4.

60 A különböző művészcsoportok közti versengés és az ebből következő csalódások erősen megtépázták a tanítással járó kötelezettségeket is nehezen megélő festőt. Pár évvel később, a Művészház megalapításában már csak korlátozott lelkesedéssel vett részt.

61 Koronghi Lippich Eleknek Nagybányáról Budapestre, 1905. szeptember 26. In: *Ölel Carolus* 2011 (ld. 6. j.) 104; Béninek Budapestről Firenzébe, 1909. április előtt. In: *Ölel Carolus* 2011 (ld. 6. j.) 158; Réti Istvának Nagybányáról Budapestre, 1914. július 10. In: *Ölel Carolus* 2011 (ld. 6. j.) 278.

62 *Ölel Carolus* 2011 (ld. 6. j.) 210, 248–249, 315. Nagybányán is több ízben járt közben műteremért fia számára. Forrás: *Ölel Carolus* 2011 (ld. 6. j.) 184, 186, 278.

63 L. KOVÁSZNAI 2015–2016 (ld. 54. j.) 153–161. (A szerző és elődei 1910-re datálták a nagy valószínűséggel 1911-ben készült érmet. Az I. számon közölt levél valójában időrendben a második, valamikor 1911 júniu-

9. **Ferenczy Béni:** *Tékozló fiú*, 1956
Bronz, 27,5 cm
Budapest, Magyar Nemzeti Galéria, ltsz. 68.23-N

csak legközvetlenebb baráti körével tartotta.⁶⁴ A gyermekei művészi fejlődése utáni óvó figyelmet a világégés közepette felváltotta a család, és elsősorban a sorköteles korú fiaért való aggódás. A háború első éveiben

egészsége gyors romlásnak indult, amelyet különböző szanatóriumok terápiáin igyekezett kúrálni. Ferenczy Károlyt hosszú betegség után, alkotói pályája teljében, ötvenöt éves korában érte a halál 1917-ben. Az azt megelőző évben, kezelését megszakítva intézte a Ferenczy család első, 1916-os gyűjteményes kiállítását, amely az Ernst Múzeum termeiben került bemutatásra. Ez az utolsó tárlat nagyban árnyalta a két évvel korábbi életmű-kiállítását, hisz festészeti termése mellett ezúttal művészetpedagógiai eredményeit is megmutathatta gyermekei alkotásain keresztül.

Miután festőkarrierje megtorpanni látszott, Ferenczy Valér a sokszorosító grafikai eljárások – azokon belül is elsődlegesen a rézkarc – felé fordult. Néhány szimbolikus ábrázolás mellett elsősorban leíró jellegű táj- és városképei maradtak ránk. Nem csupán egyik újra felfedezője, de – a különféle sokszorosító eljárásokkal foglalkozó elméleti írásai révén – népszerűsítője is volt a rézkarcnak.⁶⁵ Valér az a fajta multitalentum volt, akinek családtagjaival ellentétben egyik művészeti ágban sem sikerült igazán nagy hírnevet szereznie. Ferenczy Béni írásaiban kitér bátyja sokrétű tehetségére. Véleménye szerint Valért színészi tehetsége tette alkalmassá arra, hogy apja első számú modellévé lépjen elő, és arcjátékával segítse a készülő képek hangulatának megtalálását.⁶⁶ Szót ejtett bátyja „zenei öntevékenységről” is, és arról, hogy verselni is kiválóan tudott: Baudelaire-t magyarrá, Adyt franciára fordította.⁶⁷ Bizonyosan állítható, hogy Ferenczy Valér életművében az írás jelentős helyet követelt magának. 1915-től novellákat írt, azt 1920-as évektől cikkeket és tanulmányokat közölt a *Brasói Lapok*, a *Nyugat*, a *Magyar Nemzet*, a *Magyar Művészet* és más újságok, folyóiratok hasábjain. Grafikai tárgyú írások mellett elsősorban az angol irodalom tárgykörén belül jelentek meg cikkei. Legfontosabb írásai azonban kétségtelenül azok, amelyeket édesapjáról közölt mint hagyatékának gondozója, festészetének legbensőbb értője. A később *Nyugat*-kiadványként megjelent könyve fejezeteit 1934-ben a *Budapesti Szemlé*ben publikálta.⁶⁸ Írásait szubjektivitásuk ellenére máig a Ferenczy

sában íródhatott. Ezúton köszönöm Tokai Gábornak, hogy felhívta figyelmemet a kapcsolódó dokumentumokra. Az éremmel kapcsolatos kérdéseket vele együttműködve sikerült felgöngyölíteni.)

64 BOROS Judit: *Kép és Érosz – Ferenczy Károly utolsó alkotókorszaka*. In: BOROS–PLESZNIVY 2011 (ld. 2. j.) 49–51.

65 Egy kis merítés ezekből: FERENCZY Valér: Egy grafikus tanulmányút jegyzetei. *Nyugat*, 22. 1929. 2. sz. 654–656; FERENCZY Valér: A modern rézkarc. *Magyar Művészet*, 8. 1932. 325–334; FERENCZY Valér: Beszélgetés a rézkarcról. *Szépítőművészet*, 2. 1941. 1. sz. 15–17.

66 FERENCZY 1954 (ld. 8. j.) 2105.

67 FERENCZY 1955 (ld. 67. j.) 140; FERENCZY Béni: Egy kis vallomás a könyvekről. *Vigilia*, 20. 1955. 3. sz. 132.

68 FERENCZY Valér: Ferenczy Károly alakja és alkotása – Megjelenése. *Budapesti Szemle*, 1934. (232. kötet) 676. sz. 280–299; FERENCZY Valér: Ferenczy Károly alakja és alkotása – Pálya-határpontok. *Budapesti Szemle*, 1934. (233. kötet) 677. sz. 57–78; FERENCZY Valér: Ferenczy Károly alakja és alkotása – A művész. *Budapesti Szemle*, 1934. (233. kötet) 678. sz. 152–182; FERENCZY Valér: Ferenczy Károly alakja és alkotása – A kultúrember. *Budapesti Szemle*, 1934. (234. kötet) 681. sz. 175–205; FERENCZY Valér: Ferenczy Károly alakja és alkotása – Hagyatéka. *Budapesti Szemle*, 1934. (234. kötet) 682. sz. 290–325.

10. **Ferenczy Károly:** *A tékozló fiú II. (vázlat)*, 1909
Olaj, vászon, 140 × 185 cm
Miskolc, Herman Ottó Múzeum, ltsz. P.77.102.

Károly-irodalom legfontosabb forrásai között tartjuk számon. „Annyira közelről láttam s éltem át munkáját, hogy az objektivitást sem tudom másképp elérni; emlékezésem a médium, amelybe bele van ágyazva minden, amit a művészetről mondhatok.”⁶⁹ Atyja életművének személyes nézőpontú bemutatásáért 1935-ben Baumgarten-díjjal jutalmazták.

Az eltérő művészeti ágból adódóan Ferenczy Béni vállát nem nyomta az összehasonlítás terhe, és a szobrászat emlékezetformáló funkciója révén is ő volt a legalkalmasabb arra, hogy a képzőművészet nyelvén nyilvánítsa ki tiszteletét. 1940-ben elkészítette a Ferenczy Károly-érmet, a következő években pedig apja

évtizedekkel később felavatott síremléknek terveit és gipszmintáját, míg 1956-ban a festő kései *Tékozló fiú* kompozícióinak címalakját fogalmazta újra egyfajta *hommage* kisplasztikaként. Ferenczy Károly öröksége azonban kevésbé direkt módon is jelen volt szobrászatában. Már az 1930-as évek második felétől találkozhatunk művészetében az apai minták átöröklődésével, amelyek elsősorban motívumátvételek formájában érhetők tetten. Az érett korszak visszatérő fiúaktjai, elsősorban az 1947-es *Játszó fiúk* szoborcsoport és annak különféle változatai apja korai műveivel állnak rokonságban, kiváltképpen a *Tékozló fiú* első vázlatával és a *Kődobálók* kompozícióval.⁷⁰ Az ikrek születésének idején,

1935-ben kis példányszámú bibliofilkiadásban önálló könyvként is megjelent a Nyugat kiadásában: FERENCZY Valér: *Ferenczy Károly*. Budapest, Nyugat, é. n. [1935].

69 FERENCZY Valér: Ferenczy Károly művészetéről. *Napkelet*, 7. 1929. 18. sz. 363.

70 CSENGERVNÉ NAGY Zsuzsa: Rokonsági motívumok Ferenczy Károly és Ferenczy Béni életművében. *Művészet*, 9. 1968. 7. sz. 10–13.

11. **Ferenczy Béni:** *Ferenczy Károly*, 1940
Bronz, átm. 107 mm
Budapest, Magyar Nemzeti Galéria, ltsz. 56.1028-P

Szentendrén készültek ezek a képek. Ferenczy Károly utólag kevésbé volt büszke a párizsi iskola – és különösen Jules Bastien-Lepage – hatása alatt készült műveire, fia magukba zárkózó aktjairól mégis ezeknek a finom naturalista képeknek a visszafogott, merengő hangvétele köszön vissza. Ferenczy Béni az apai örökségből kiinduló melankolikus kisugárzású motívumvilágot szerencsésen integrálta saját művészetébe.⁷¹ Az 1930-as évek közepén megjelenő ábrázolási séma önnön sorsának tragédiái által személyessé váló magányos fiúalakja végigkísérte a szobrász hátralévő alkotói pályáját.

„Senki soha bele nem szólt abba, amit csinállok, technikáját csak én ismertem”⁷² – Ferenczy Noémi már alkotói pályája elején teljesen egyéni utakon haladt. A Magyarországon csak szórványosan alkalmazott technika hatalmas önállóságot adott a kezébe, amelyet a családja árnyékából kitörni vágyó Noémi örömmel használt egy egészen egyedi stílus létrehozására. Első próbálkozásai még a reneszánsz szövött kárpitok ígézetében születtek, de a korai stíluskereső időszak után, lényegében már

az 1920-as évek elején kialakult érett stílusa, amelyhez élete végéig hí maradt. Ferenczy Károly művészetéhez ugyan nem fűzte stiláris kapcsolat, de ugyanazt a művészetnek mindent alárendelő, megalkuvásra képtelen alkotói habitust képviselte, mint egykor édesapja. Egyik pillanatról a másikra lángra kapó művészi ambíciója fanatikus alkotóvágyban öltött testet. Hatalmas belső késztetése folyton a munka felé hajtotta, és az alkotás élvezete kárpótolta mindenért, amit nélkülöznie kellett. Míg a nagybányai festőiskolához a legidősebb gyermek kötődött a legtöbb szálon, a különleges környezetbe ékelt bányavárosban Noémit fűzte a legerősebb kötelék. Fivéreihez képest jóval kevesebb külföldi tartózkodását, illetve a háború utáni rövid budapesti időszakot leszámítva 1932-ig Erdélyben élt.⁷³ Már negyvenéves is elmúlt, amikor édesanyja halála után – felszámolva a nagybányai családi házat – Budapesten telepedett le. Fiatal korának időszaka a természet-szemlélés és az élménygyűjtés éveit voltak, hozadékuk az a gazdag motívumvilág, amelyből a városi környe-

71 ILLYÉS Mária: *Személyiség és műalkotás kapcsolata Ferenczy Béni élet-pályájában*. Doktori disszertáció (kézirat). Budapest, Eötvös Loránd Tudományegyetem, Művészettörténeti Intézet, 1981. 68–69.

72 Idézve Ferenczy Noémi Tolnay Károlynak írt 1933-as leveléből. PÁLÓSI 2009 (ld. 22. j.) 71.

73 Főleg Nagybányán, rövid házassága alatt pedig Brassóban és Bukarestben.

zetben született kései alkotások is merítettek. Míg az első nagybányai időszakban főként egzotikus állat- és növényvilággal benépesített buja vegetációkat jelenített meg, későbbi művein már a Máramaros vidékének természeti élményei, az erdélyi táj őshonos virágai, erdőkkel borított domboldalai kapták a főszerepet. „Amit az ember gyakran látott, azt tudja jobban felhasználni; amit gyerekkorában látott, az a döntő, abból merít mindig legbiztosabban... A természeti élmények talán még inkább, mint a múzeumiak, óriási lelkesedést, fellendülést tudnak kiváltani. Viszik az embert előre, és részben megszabják az útját, illetve befolyásolják abban, amit csinálni fog...” – fogalmaz naplójában.⁷⁴

Összefoglalás

Ferenczy gyerekek pályakezdését és apjuk rájuk gyakorolt hatását összegezve azt mondhatjuk, hogy személye és atyai bábáskodása stabil alapot nyújtott a három életmű kibontakozásához. A modern magyar festészet egyik legnagyobb hatású alkotójának utódai szárnypróbálgatásaik idején kivételes bánásmódban részesültek. Kisgyermekkoruknak a korszak legjelentősebb művészeti közössége szolgáltatott közeget. A családi légkörnek és a gazdag vizuális ingereknek hála olyan kiforrott esztétikai ítéelőképességre tettek szert, amely legtöbb kortársuknak egy élet munkájával sem adatott meg. A művészeti pálya tárt karokkal fogadta őket, nem kellett a megélhetés és az érvényesülés általános terheit viselniük. Megtehették, hogy művészeti tanulmányok-

kal, utazással és alkotói tevékenységgel töltsék ifjúságuk éveit, miközben édesapjuk állta a tanulmányutak költségeit, kedvezményes vasúti jegyeiket, szállásaikat, műtermeküket, és intézte műveik eladását. Ferenczy Károly szerepet vállalt kiállításra szánt műveik kiválasztásában, tanácsaival segítette művészeti döntéseiket. A jó szándék azonban nem ért minden esetben célba. A fennmaradt levelekben és a gyermekek visszaemlékezéseiben egyaránt találkozhatunk olyan utalásokkal, amelyek a művészcsaládhoz tartozás nehézségeibe engednek betekintést.⁷⁵ Különösen igaz ez a legidősebb fiúra: „korai, túl korai volt az a sorsfordulat, hogy kis gimnazista létemre hamarosan komoly, dolgozó festőnövendék és egyben apámnak csaknem elválhatatlan festőpajtása, csatlósa, kísérő bolygója vált belőlem”.⁷⁶ Elmondható, hogy a Ferenczy gyerekek minél később kezdték művészi pályájukat, annál kisebb hatással volt rájuk apjuk művészete és maga a „Ferenczy-lét” is. Talán Valér fejlődésben megtorpanó festészete, az apjukkal való összehasonlítás riasztó képzelet is közrejátszott abban, hogy a Ferenczy ikrek, különösen Noémi, igyekeztek minden viszonylatban távol helyezni kialakulófélben lévő művészetüket az apai életműtől.

Gulyás Dorottya

művészettörténész

Magyar Nemzeti Galéria-Szépművészeti Múzeum

dorottya.gulyas@szepmuveszeti.hu

74 Idézve Ferenczy Noémi naplójából. JANKOVICH Júlia: *Ferenczy Noémi*. Budapest, Corvina, 1983. 8.

75 „Maguk mégsem számolnak eléggé avval, hogy az ember egy láncolatban egy láncszem. Az a folytonos rebellálás és majdnem szemrehányás azért, hogy jó família vagyunk, nagyon furcsa és igazságatlan – és abszurd is.” BÉNIÉK Budapestről talán Nagybányára, 1914.

május. In: *Ölel Carolus* 2011 (ld. 6. j.) 269; „Az borzasztó szomorú dolog – jól tudom –, hogy Noéminek a család, különösen én és Bimbi teher vagyunk.” BÉNIÉK Budapestről talán Nagybányára – töredék, 1916 eleje. In: *Ölel Carolus* 2011 (ld. 6. j.) 326.

76 FERENCZY 1935 (ld. 11. j.) 49.

Instructions for the Mongooses

Károly Ferenczy's Influence on the Early Artistic Careers of his Children

Károly Ferenczy, one of the most influential figures in modern Hungarian painting, also undertook a substantial role in the teaching of art in his times. In Nagybánya (Baia Mare, RO) he corrected the pupils at the free school, in Budapest he founded a private school, and in the last decade of his life he worked as a professor at the Academy of Fine Arts in Budapest. Teaching, however, was always a necessary evil in his life, whose main purpose was to sustain the artists' colony and to provide a stable income. His secure teaching job generated the finances for him and his three children to pursue careers as independent artists. Though he spent most of the year in the capital, his family was extremely important to him, not only emotionally, for it also served as his intellectual and artistic background. He often neglected his students, and was immensely liberal in the form of education he offered them. By contrast, he enthusiastically backed his children as they embarked on their artistic careers, supporting them financially, and what is more, guiding them with paternal strictness.

This study explores the ways in which Károly Ferenczy supported and influenced his children, affectionately nicknamed "Mongooses", at the start of their careers. To sum up his influence on his offspring, it can be said that his personality and his fatherly attention provided a stable basis on which the three children's oeuvre could grow. At the time when Ferenczy's children were beginning to spread their wings as artists, they were treated very exceptionally indeed. They grew up from their earliest days surrounded by the most significant artistic community of the period. Thanks to their family background and the wealth of visual impulses they received, they possessed a level of aesthetic judgement that most of their contemporaries never achieved with a lifetime of work. A career in art beckoned them with open arms. They never suffered the common burdens of needing to make a living or having to prove themselves. They were free to spend their youth studying art, travelling and creating, while their father paid for their study tours, took care of the sale of

their works, and obtained discounted train tickets, accommodation and studios. Károly Ferenczy was instrumental in selecting which works of theirs should be exhibited, and aided their artistic decisions by giving them advice. His good intentions, however, did not always meet their aims. In surviving letters and in the children's memoirs we can find references that allow us a glimpse of the difficulties of being part of a family of artists. This is particularly true of the eldest son: "...early, too early came the twist of fate that transformed me from a young grammar school student into a working art pupil, and simultaneously into the almost inseparable painting companion, sidekick and satellite of my father." The later the artist's children began their artistic careers, the less they were influenced by their father's art and by "being a Ferenczy". Perhaps the abrupt halt in Valér's development as a painter and the alarming way in which he was compared to his father contributed to the fact that the Ferenczy twins, especially Noémi, strove in every respect to keep the development of their own art as far away as possible from their father's oeuvre.

The eldest son, Valér, not only painted but was also active as a graphic designer and an art writer. The twins broke from the Nagybánya tradition and applied their talents in other genres. Noémi became an applied artist who reinvented Hungarian tapestry art, while the oeuvre of Béni Ferenczy ranked among the greatest in Europe and is regarded as one of the most important achievements in twentieth-century Hungarian sculpture.

Dorottya Gulyás

art historian

Hungarian National Gallery-Museum of Fine Arts

dorottya.gulyas@szepmuveszeti.hu

TÁRGYSZAVAK

művészcsalád, képzőművészet, festészet, szobrászat, rézkarc, gobelin, Nagybánya, Ferenczy, művészeti oktatás, tanulmányút, mecenatúra

KEYWORDS

family of artists, fine art, painting, sculpture, etching, tapestry, Nagybánya, Ferenczy, art education, study tour, patronage

Bodóczky térképet rajzol

2020. október 26-án elhunyt Bodóczky István képzőművész, tanár, konstruktőr. Munkásságáról az *Ars Hungarica* e szomorú esemény apropóján emlékezik meg most. Az ebben a számban megjelenő tematikus esszé a művész térképeket idéző munkáit dolgozza fel, a közvetkezők az életművét kronologikusan áttekintő olyan tanulmányoknak adnak helyet, amelyek az oeuvre részekbe menő, teljes feldolgozását készítik elő.

*

„(1) a tér semmiképpen sem üres entitás, amely háttérként álló díszletként szolgál csupán az előtérben zajló események kereteként; (2) a tér legkevésbé sem homogén, hanem differenciált valami, a kereteit kitöltő különmű terek minőségét pedig az általuk (is) teremtetett viszonyrendszerek (az úgynevezett szerkezeti helyek) határozzák meg.”¹

A téri fordulat óta² a művészetben és a humántudományokban nemcsak másképp gondolunk a térre, hanem különösen fontos szerep jut a térképeknek is.³ Mivel „a fizikai tér nem tudja teljesen előírni azt, hogyan is nézzen ki egy térkép”,⁴ emberi döntések, tudományos és társadalmi konvenciók, ideológiák, a világról alkotott kép és a kor szeme szabják meg a leképezés kereteit. A leképezés mindig valami célt szolgál, szelektíven ábrázolja a valóságot, és ábrázolási módjával (a való-

ságról való tudás közvetítésének „képességei” által) a térkép maga is hozzájárul az általa leképezett valóság konstrukciójához. Mindazonáltal „képesek topológiai relációkat és struktúrákat kifejezni”.⁵ A térkép persze lehet diagram és útvonalkép, mindenképpen eszköz a keresett hely megtalálásához, legyen az a szeretett személy otthona, kincs vagy leigázandó ország. Nemcsak a tájékozódás, hanem a megismerés és megértés kelléke is, ugyanakkor lehet a birtokbavétel és a hatalomgyakorlás eszköze (akár a gyakorlatban, akár mentálisan); ezt a *térkép* tudja akkor is, ha a használatától távol áll bármiféle gyarmatosító gondolat. A térképbe belevetítjük világunkat, és általa megépítjük világunkat; tele lehetnek képzelte lényekkel, és ábrázolhatnak rajta valós tárgyakat.

Tökéletes térkép nem létezik az euklideszi geometriára alapozott térképészet szerint sem (mivel egy görbe felület sík vetülete vagy méret- vagy szögtartó), nemhogy némely filozófiát tekintve – legyen elég itt Tillmann J. A. *bon mot*-ját idézni: „a térnek nincs képe: a térnek tere van”⁶ és Borges poézisét: „Abban a Birodalomban a Kartográfia Tudománya olyan Tökéletességet ért el, hogy egyetlen Provincia térképe betöltött egy Várost, a Birodalom térképe pedig egy egész Provinciát. Idővel azonban ezeket a Hatalmas Térképeket nem találták kielégítőnek, és a Kartográfusok Kamarája akkora Térképet készített a Birodalomról, amekkora maga a Biro-

1 GVÁNYI Gábor: „Térbeli fordulat” és várostörténet. *Korunk*, 2007. július.

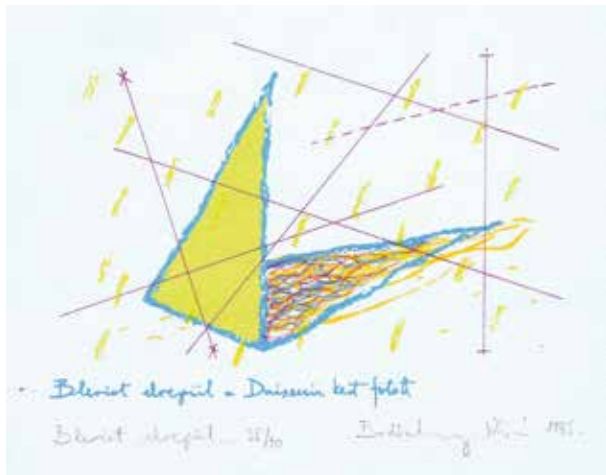
2 *Spatial turn*. A magyar szakirodalomban térbeli vagy térfordulat fordításban ismert: Gaston BACHELARD: A tér költészete. In: *A tér költészete. Fotókritikai antológia*. Szerk. Stees YEATS. Budapest, Typotex, 2008; *Tér-rétegek. Tanulmányok a XXI. század térfordulatairól*. Szerk. Izsák Éva–DÜLL Andrea. Budapest, L'Harmattan, 2014.

3 KÁLLAI János: Globális és lokális terek. *Helikon. Irodalom- és Kultúratudományi Szemle. Tépoétika*, 56. 2010. 1–2. sz. 211–219; BERGER Viktor: A térképek rejtett tere. *BUKSZ*, 24. 2012. 1. sz. (tavasz) 30–36.

4 Stephen GÜNZEL: Térbeli fordulat – topográfiai fordulat – topológiai fordulat. A térparadigmák közötti különbségekről. In: *Tér – Elmélet – Kultúra. Interdiszciplináris térelméleti szöveggyűjtemény*. Szerk. DÁNÉL Mónika–HLAVACSKA András–KIRÁLY Hajnal–VINCZE Ferenc. Budapest, ELTE Eötvös Kiadó, 2019. 135.

5 Uo.

6 TILLMANN J. A.: A térnek tere van. In: *Szubjektív Budapest tér-képek*. Kiállítási katalógus. Budapest, Centrális Galéria, OSA Archivum, 2010. 4.

1. **Bodóczy István:** *Bleriot elrepül a Daisenin kert fölött*, 1985
szerigráfia (70), 16 × 20 cm
magánygyűjtemény

dalom volt, és azzal pontról pontra egybeesett.⁷ A térkép bármelyik értelemben vett lehetetlensége mint a megismerés korlátozottságának metaforája általában is foglalkoztatta Bodóczy Istvánt – ironikus megközelítései nem cinikusak, inkább játékosak, ahogy David Shrigley a londoni metróról készített térképe is (2006), amely színes, kusza vonalakból álló nagy gubanc.

Közhely, hogy a képzőművészek a térrel, annak leképezésével foglalkoznak, a tér képét akarják megrajzolni, vagy birtokba venni, megérteni, három dimenzióban megkonstruálni... A képzőművészet a kor látásmódján, az elérhető tudásformákon és a valóság alakításával való kapcsolatán keresztül mindig összefüggött a térképészettel.⁸ A posztmodern óta nem olyan egyszerű ez a kapcsolat az ábrázolástörténeti tudatosság és a korszerű ábrázolásmódok mind szélesebb körű alkalmazásának (mindkét területen) szövevényes összefüggései miatt. Mindazonáltal a művészképzés teoretikusabb volta reflektáltabb képhasználatra sarkallja a művészeket, és a térkép ezért is vált érdekessé számukra;

ma elsősorban a szubjektív térképek és az adatvizualizáció oldaláról.⁹

Bodóczy munkái természetesen nem térképek, főleg nem „adatvizualizációk”, azokra legfeljebb hasonlítanak bizonyos vonatkozásokban (például a leképezés módjában: *Memories. Helyek, ahol éltem* 1–12. 1992, *Kert* 1–6. 1994), vagy a mű maga térképmetafora (*Az elmúlás térképe [falum]* 1989), olykor a térkép megnevezés a címben szerepel (*Euforikus méhecske térképet rajzol* 1986, *Vaktérkép* 1995), vagy valamiféle térképészetből ismert vizuális vagy verbális utalást tartalmaznak (*Bleriot elrepül a Daisenin kert fölött*, 1985, *Felfedezések a 43. szélességi fokon* 1986).

Bodóczy munkái ritkán térképek, mert őt nem a térkép mint olyan érdekelte, hanem e téma kapcsán az ábrázolás, a leképezés, amelynek egyik esete a térkép. Nála az leginkább metaforikus színekdoché vagy metafora, bár a művész olykor használt „igazi” térképet, térképszerű ábrázolásokat is.

Bodóczy térképei mentális térképek valós és fiktív helyekről, a tudat, az emlékezés, a lélek tereiről.

...Térkép e táj?

A *Bleriot elrepül a Daisenin kert fölött*¹⁰ (1985) című kis méretű szerigráfián (1. kép) se repülő, se Bleriot, se kert. Az absztrakt kép főszereplője két, laza vonalakkal határolt, érintkező, igen hegyesszögű háromszög – a felülnézetet implikáló cím érvényesítésével akár lehet az egyik a másik árnyéka is. A kertségre ez esetben az „árnyék” kusza, göndörödő, hullámozó színes vonalhálózata utal. Ezt, az egész képpel együtt, ferde esőként pettyegetett sárga vonalak rajzolják fölül. A térképességet mindazonáltal az ezekre rétegződő, szerkesztett egyenesek, rajtuk megjelölt pontokkal, a felmérő, feltérképező rajzok imitációi hívják elő. Ugyancsak a térkép, illetve a feltérképezés iránti érdeklődés és szépszisz fonódik össze első „igazi” térképes pasztell munkáján: *Euforikus méhecske térképet rajzol* (1986) (2. kép). Az álló téglalap formátumú, levegős, túlnyomórészt halvány,

7 SCHOLZ László fordítása. Jorge Luis BORGES: Múzeum. A tudomány pontosságáról. In: *A homály dicsérete*. Budapest, Európa, 2000. 81.

8 DANKU György: *Kozmográfia és kogníció*. Doktori értekezés. ELTE, Földtudományi Doktori Iskola, 2009.

9 A térképek iránti művészi érdeklődés felfutására álljon itt néhány példa: *Kartográfusok: Művészek és a tér*. Kiállítási koncepció: Željimir Koščević. Budapest, Ernst Múzeum, 1998; *Szubjektív Budapest térképek*. Kurátor: SERES Szilvia. Budapest, Centrális Galéria, OSA Archívum, 2010; valamint Polyák Levente New York-i kiállításokkal foglalkozó tanulmánya: POLYÁK Levente: A térkép politikája és poétikája: művészi és építészeti térképezések. *Helikon. Irodalom- és Kultúratudományi Szemle. Térpoétika*, 56. 2010. 1–2. sz. 203–210.

10 Bodóczy címei – 1979 óta bizonyosan és néhány kivételtől eltekintve – nemcsak a művek azonosítását szolgálják, hanem azok fontos (fogalmi) részei. Nem leírók ugyan (többnyire), mégis öhatatlanul – hiszen azért vannak – a képekre vonatkoztatjuk azokat.

absztrakt kompozíció őriz tájszerű elemeket, amelyhez a narratívát a cím adja, amely bátran olvasható allegóriaként: lent (elöl) sárgával, kézzel, pirossal szelíden színezett, kontúrozott háromszögek és téglalapok rajzolnak ki egy „tájat”, amelyet felülről leképez egy nem látható, repdeső méhecske, akire a vicces kedvű rajzó-ló nyíllal mutat rá. A kép felső harmadán színes, apró, szaggatott, sraffozáshoz hasonló, csak éppen játékos vonalakból álló vonalfelhő, a méhecske mozgásának „nyoma” írja erősen felül a néhol igen pontos, de befejezetlen térképrajzot, amely az alsó „táj” némely vonalát követi. A talán illatokat követő, ösztön vezérelte, komolytalan (bár nem zárhatjuk ki, hogy a rajzólástól) euforikus méh képtelen teljes figyelmét a koncentrált térképészeti „munkára” irányítani. A vékony, könnyű anyag erősítése céljából a művész két réteg papír közé cérnahálót feszített ki, ám a négyzetrács nagyon jól látható. Turai Hedvig Rosalind Krauss nyomán erre mint a modern művész(et) paradigmatis rendszerére, világnézeti benyomódására, egyszersmind korlátaira tekint: „A rács koordináta-rendszer, amely a hely meghatározását szolgálja, lapos, kétdimenziós, rendezett, szisztematikus, a felület feltérképezése. Segítség a felület leképezésére – ahogyan Krauss fogalmaz –, grádicsot alkot az univerzalizmus felé. Üres, racionális tér, amely nem nyújt semmit. A tudomány számára a rács hálószerkezete lett a tudás mátrixa. Önmagába zárt, elrendezi a valóságot. Ha a keretein túli valóságra utal, akkor az dematerializálja a felületet, implikált mozgást jelez, a rács narratívaellenes, történelemellenes – mondja Krauss.”¹¹ Csakhogy Bodóczy – és ezt Turai is látja, csak épp más műveket említ –, miközben használta ezt a hálót, túl is lépett rajta, abszurd geometriáját humor szövi át.

Csaknem tíz évvel később a *Vaktérkép* című kiállításához készített művészkönyve, a *Rövidítések* néhány oldalán szintén hasonló megfontolásokkal foglalkozik a térképezéssel (nem a térkép érdekli, hanem az ábrázolás): „A leképezés torzítással jár” – írja, majd egy idézettel folytatja: „Az azimutális vetületek különösen a körrel határolható területek ábrázolására használhatók. A kiindulási pont tetszőlegesen felvehető; minél távolabb esik azonban egy terület a kiindulási ponttól, annál inkább torzul a képe.”¹² A szemközti oldalra pedig

2. Bodóczy István: *Euforikus méhecske térképét rajzol*, 1986
pasztell, két réteg papír között cérnaháló, 180 × 110 cm
lappang

egy geometriai szerkesztést rajzolt, amelynek közepére nyomtatta: „Locus sine locuto.”

A történelemmel olykor „véletlenül” érintkező személyes emlékek gyűjteménye, a *Scrapbook* (1998–2020) két darabjának (mostani szempontunkból) mindkét szövege a térbeli tájékozódásról, az útvonalról, a hely megtalálásáról szól. Az egyikhez¹³ (*A legrövidebb út*. [8]), – egy középkori városkép madártávlatú színezett rézmetszete fölött – a szabálytalanságot megzabolázni igyekvő, ugyanolyan geometriai szerkesztési rajz tartozik, mint amilyen a *Rövidítésekben* szerepel. A másik (*Hogy mit tetszik csinálni?* [114]) (3. kép) háttérét pedig egy mérnöki alaprajz részlete képezi.

11 TURAI Hedvig: És ez repülni is tud? In: *Traumdeutung. Bodóczy István kiállítása*. Szerk. BODÓCZKY István–IZINGER Katalin. Székesfehérvár, Szent István Király Múzeum, 2008. 12.

12 BODÓCZKY István: *Rövidítések / Abbreviations*. Budapest, 1995. 4–5. Az

idézetet ld. *Földrajzi atlasz*, Budapest, Cartographia–Westermann, 1995.

13 BODÓCZKY István: *Scrapbook*. Budapest, Artus Kortárs Művészeti Egyesület, 2020. 14–15.

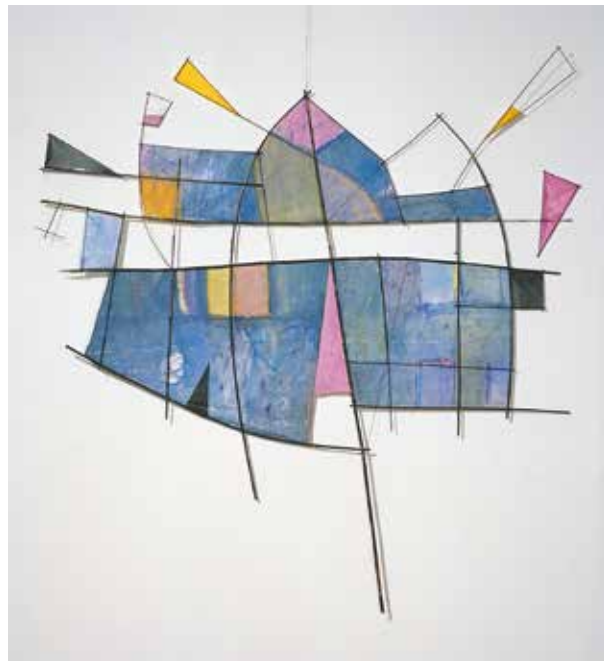

HOGY MIT TETSIK CSINÁLNI? (114)

Főiskolás korunkban egyszer Kovács Péter és Enikő lejöttek hozzánk Kecskemétre. Mi Péterrel akkortájt jártunk a zománcgyárba, ahol a laborban kísérletezhettünk kis zománc képekkel. Amikor ez az eset történt, éppen a bíróságon kialakított szolgálati lakásban laktunk, mert a lordok háza még nem épült fel. Reggel arra ébredtem, hogy csöngetnek (Apuka már a hivatalban, Anyuka meg a piacon lehetett). Álmosan pizsamában nyitottam ajtót. Misi bácsi állt ott, Enikő apja, aki pesti ügyvéd volt és éppen itt volt dolga a kecskeméti bíróságon, hát gondolta meglátogatja a lányát. Mondtam neki, hogy ők nem itt alszanak, hanem a bátyáméknál és elmondhatom ugyan az utat, de elég nehéz odatalálni. Ő erre mosolyogva mondta, hogy nem baj, mondjam csak el, „az átlag hülyét én is megütöm” – tette hozzá. Mire én: „Hogy mit tetszik csinálni?” Hát ezen azóta is jól szórakozunk.

3. **Bodóczy István:** *Scrapbook* (114), 1998–2020
bambusz, papír, kollázs, 22,2 × 19,5 cm
magángyűjtemény, fotó © Molnár Géza Gábor

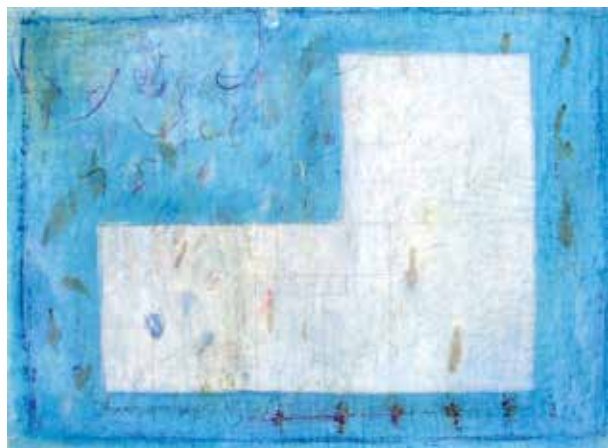
Az *Euforikus méhecske...* című képpel egykorú, 1986-ban festett *Felfedezések a 43. szélességi fokon* című olajfestmény bár nem térképszerű, a tárgyilagosságnak mutatkozó cím kora újkori térképészeti gondolathálót köt hozzá, és annak egész mentalitását. De mik fedeztetnek fel egy vízszintesen tagolt, álló téglalap alakú, kékes levegőjű, háromszögekből és négyszögekből kirajzolt képen, ahol kisebb háromszögek olykor enyhén ívbe hajlanak, és egyre feljebb, egyre halványabban kékbe olvadnak? Bodóczy akkor töltötte be 43. életévét, s hogy biztosan erre reflektált, azt az ugyanebben az évben készített másik képének címe: $+ - 43$ húzza alá. A *Felfedezések...* tehát önfeltérképezés, számvetés, festői program egyben. Hogy aztán a művész nem ebben az irányban folytatta művészetét, és hogy nem töltött ki még 43 évet, más kérdés.

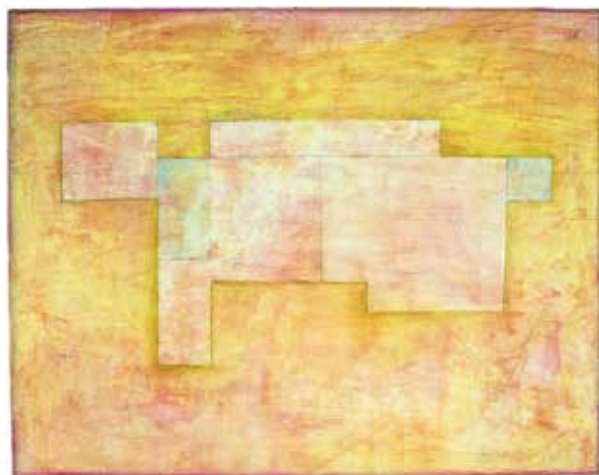
4. **Bodóczy István:** *Az elmúlás térképe (falum)*, 1989
akvarell, pasztell, papír bambuszvázon, kb. 160 × 140 cm
magángyűjtemény, Belgium

Emlékezet

A térkép lehet az emlékezés helye, a történelem színpadáról eltűnt helyek térképe. *Az elmúlás térképe (falum)* (4. kép) azonban az idő vizuális megragadásának kísérlete, az idő múlásának képi metaforába sűrítése. A merőben poétikus mű többféle képalkotási módszert egyesít: a címbeli térkép *metafora*, a kép a maga megformáltságával *hasonlat* is, az alcím által pedig egy enyhén körvonalazott valóságreferenciára utalva *ábrázolás* is. A törékeny fekete vázon szinte lebegő, szabad körvonalú kép, szárnyas alakzat a levegőből látott felülnézet. Bodóczy lebegésmegszállottságával: ellibbenő emlékkép. A hiátusokkal szerkesztett és szabdalt, távoli kékek, festői türkizek és lilák árnyalatai által dominált aszimmetrikus kompozíción olykor éles, közeli objektumok gyanánt villannak elő kicsi sárga és narancsos négyszögek, vagy süllyednek bele fekete háromszögek. Az elmúlás vizuális költői képe ez még akkor is, ha az alcíme (*falum*), mivel nem jelöl ki ez az elnevezés a konkrét helyet (és teljesen közömbös, hogy használt-e az alkotó, vagy nem, légi felvételt), csak homályosan utal egy bizonytalan múlt-ra, régi emlékekre; általa válik a festmény még inkább

5. **Bodóczy István:** *Memories (station 9) Helyek, ahol éltem* (Budakeszi), 1992
akvarell, pasztell, papír, 50 × 70 cm
magángyűjtemény

6. **Bodóczy István:** *Memories (station 12) Helyek, ahol éltem* (Simmelweis), 1992
akvarell, pasztell, papír, 50 × 70 cm
magángyűjtemény

az emlékezet (re)konstrukciójává. Az alcím inkább tűnik eltérítő hadműveletnek vagy a képzelet egy újabb aszociációs bázisának, mintsem nyomravezető adatnak.

Különös, hogy azok a munkák viselik a legtérképse-rűbb jegyeket, amelyek kartográfiai értelemben nem is térképek, viszont ortogonális vetületek, konkrét helyekről készített alaprajzok. Pontosabban az alaprajzok kiindulásul szolgáltak geometrikus absztrakt festményekhez. A *Memories. Helyek, ahol éltem* tizenkét szabályos képből álló sorozat (5–6. kép) nem mérnöki rajzok együttese, az alaprajzoknak csak sziluettje alkotja az ábrát, a kép egyedüli, központi motívumát; belül minden puha és lírai, amilyen csak az emlékkép lehet – a tizenkettőből tizenegy az is. A finom színátmenetekkel, gyengéd tónuskontrasztokkal más-más színezetre hangolt akvarellek „csengése” a művész lakhelyeinek szubjektív képei. A bizonyos tekintetben legtárgyilagosabb tér-képek egyúttal a leginkább személyesek: szubjektív leképezései azoknak a tereknek, ahol az alkotó élt – kapcsolataival, hozzá fűződő tárgyaival (színekkel, formákkal és illatokkal), mindazzal, ami definiálja, nem csupán kitölti a teret – ahova be volt ágyazva. Az alkotó nemcsak a képek angol címével utalt a lakhelyek eme reprezentációinak az emlékezetben betöltött szerepének fontosságára, hanem azzal is, hogy e sorozat egyik képe mellé a *Rövidítések*¹⁴ oldalán az alábbi szöve-

get fűzte: „Az emlékezet gyakran részesíti előnyben a véletlent a törvényszerűvel szemben. / A napló az emlékeket rögzíti, a múltban igyekszik rendet teremteni”. Emlékeket (vagy álmokat?) idéznek a *Kertek* 1–6 (1994) (7. kép) ugyancsak mintha felülnézetből láttatott terei. Lélegző, párás, puha zöld felületükbe telepszik egy-egy nagy, rejtélyes, fehéres, síkgeometrikus alakzat – utak vagy épületek, elhagyott, ismeretlen objektumok részei, töredékei vagy jelei.

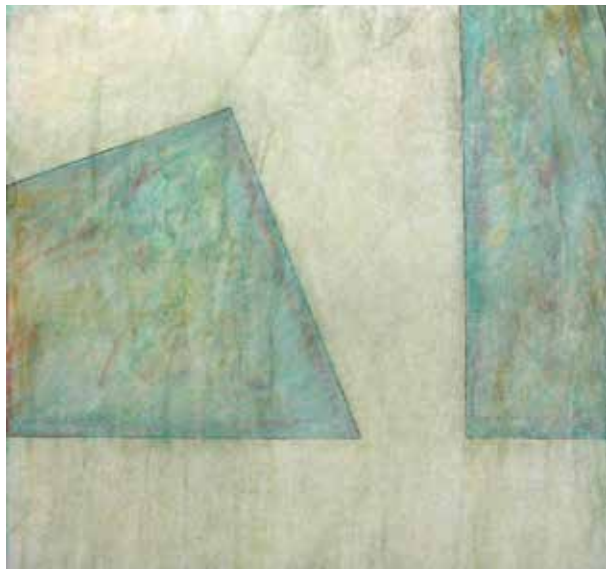
Kogníció

„A térkép a csak részenként felfogható tájékozdási pontok meghatározott szabályok szerinti leképezése.

A vaktérkép olyan térkép, amelyből hiányoznak bizonyos aktuális információk. Végeredményben minden térkép »vak«, ha attól olyan ismereteket várunk, amelyeket az nem tartalmaz, bár a leképezés rendszere azt lehetővé tenné. Vagyis a megnevezés a kép nyitottságára, nem teljes voltára, folytathatóságára utal. A (vak) térkép keret, az állandóság fikciója, amely (szándéka szerint) az állandó és a változó együttes megragadására tesz kísérletet” – írta Bodóczy István 1995-ben *Vaktérkép* című kiállítására elé.¹⁵

¹⁴ Bodóczy 1995 (ld. 12. j.) 6–7.

¹⁵ Megjelent: *Bartók 32 Galéria* 1995. szeptember – 1996. június. Katalógus. Szerk. TATAI Erzsébet. Budapest, Bartók 32 Galéria, 1997. o. n.

7. **Bodóczy István:** *Kert 4. (From above)*, 1994
akvarell, papír, 31,5 × 31,5 cm
magánygyűjtemény

A *Vaktérkép* a Bartók 32 Galéria padozata felett negyven centivel lebegett (8. kép). A technikai értelemben ismerős, vízszintes síkban lebegő, tizenhét Bodóczy-képből álló nagyszabású, termet betöltő installáció cselekvő, reflektált befogadói magatartásra ösztönözött. Wehner Tibor ezt új műtípusként aposztrofálta: „[...] a síkhoz kötődő kompozíciók térbe illesztésével teremtett új műalkotástástust. / A padlózatától mintegy negyven centiméteres magasságban lebegő, függesztett alkotások a műszemléltetés módját is meghatározták. Az alkotásokat, a síkokból szerveződő együttest körbejárva, a »képek« fölé hajolva nézhettük meg”.¹⁶ Nemcsak a lefelé nézés volt azonban szokatlan, hanem az is, hogy a könnyű képek egy kicsit mindig inogtak, rezegtek, ahogy a néző mozgott, így türelmesebb szemlélést váltottak ki a képek, továbbá meghatározott nézési irány hí-

ján, a fönt-lent jobbra-balra hierarchia is megszűnt. Emellett az egész munka csak mint installáció volt teljes egységében érzékelhető, az installációt alkotó képek egyben látása lehetetlen volt az erősen rövidülő perspektíva okán. Ráadásul olyan installáció lévén, amelyben a részletek is fontosak, és azok csak másféle nézőpontból voltak megfigyelhetők, mint az egész, a mű – és egész/komplett térbelisége – időben bomlott ki.¹⁷ A *Snobless Oblige* kolumnistája így jellemezte: „Jézus Krisztus – állítólag – a vízen járt. Ennek a kiállításnak a látogatói azonban a felhőkön való járás élményét »tapasztalhatják« meg: Bodóczy sárkányai kevéssel a föld fölött lebegnek, és a rálátás miatt keletkezik az az érzésünk, mintha mi még hozzájuk képest is magasabban lennénk. Ezek a sárkányok korunk termékei, mert szárnyaik jórészt napjaink vizuális információit hordozzák, a tömegméretekben előállított képek szolgáltatják alapanyagukat. Ezek ötvöződnek a Bodóczy által poétikusan színezett felületekkel.”¹⁸ Egyúttal arra is rámutatott, hogy ez a „Vaktérkép” a legkevésbé sem vak. A valóság (mondhatnám: az ismert világ) szinte minden aspektusa képviseltetett többek közt a motívumgazdag kollázsok által. Bodóczy kognitív térképe¹⁹ egész világképének térképe. Sinkó István szerint ugyancsak kitüntetett jelentőségű volt az újfajta nézőiség, egyszersmind a mű minőségéről is számot adott: „A finom vonalak sűrű erejében függő ívelt formák színessége és a rájuk helyezett képek (kollázs), szövegek sűrűbb-ritkább rétegei szükségessé is teszik a föléljük hajlást. Olvasni, felismerni akarunk önkéntelen kíváncsisággal [...] Bodóczy sem Ernst, sem Beuys technikáját nem vallja magáénak, ám szellemiségük, a világ dolgairól való elmélyült és rendkívül áttételes-ironikus gondolkodásuk kétségkívül felfedezhető Bodóczy műveiben is – mint ahogy a kortárs művészet más legjobbjainak alkotásaiban is.”²⁰

Az installálás rendszeréből, az anyaghasználatból eredő első benyomást (lebegés, könnyedség, bizonytalanság, festőiség) úgy váltja fel a részletekben való elmerülés, hogy a tematikus elemek alkotta „fogalmi háló” nem függetleníthető az előzetes élménytől.

16 WEHNER Tibor: Új műtípus született. *Népszava*, 124. 6.sz. 1996. január 8. 12.

17 Ez nem ugyanaz, mint amikor egy kiállítás képei a falon vannak – még ha az egy műcsoport is, mert bár időigényes annak befogadása is, csak hogy ott egy pillantásra akár az egész is befogadható, ha nem is részleteiben, de torzulásmentesen.

18 *Snobless Oblige*. 49. heti sznobkalauz december 7–13. [1995]. 9–10.

19 A pszichológia megkülönbözteti a kognitív és a mentális térképet, azon az alapon a *Vaktérkép* mentálisnak neveznék, de artikulált-

sága okán, noha a földrajzi valósághoz kevés köze van, neveztem kognitívna. A kognitív térképen 1. tájékozódási pontok (temp-lomtorony, cégtábla, közlekedési lámpa), 2. utak, utcák, útvonalak (hidak, alagutak), 3. csomópontok (keresztezések, terek), 4. nagyobb régiók (szórakoztatónegyed, liget), 5. határok (folyók, gyorsvasutak) vannak. Mindezek metaforikus értelemben – és kizárólag így – fellelhetők Bodóczy munkáján. KÁLLAI 2010 (ld. 3. j.) 216.

20 SINKÓ István: Lakoma és Vaktérkép. Bodóczy István kiállítása a Várfoke 14 Galériában és a Bartók 32 Galériában 1995. november 24. – december 31. *Új Művészet*, 7. 1996. 4. sz. 70–71.

8. **Bodóczy István:** *Vaktérkép*, 1995
installáció, tizennyolc darab, pasztell, kréta, akvarell, tus, kollázs, papír, bambusz, kb. 3 × 15 m, 40 cm-re a padlószint felett vízszintesen függesztve (részlet: xiv. kép)
magánygyűjtemény, fotó © Sulyok Miklós

A teremnyi, alapvetően absztrakt, tizennyolc nagyobb elemből álló kompozícióba több mint ötven, átlagosan képeslap méretű figurális motívum, képelem van beágyazva. Ezek látszólag rendszertelenül helyezkednek el, van olyan elem, amelyiken egyáltalán nincs ábrázolás, van, amelyik többet is tartalmaz. A motívumok tervek, vázlatok, geometrikus alakzatok és szabálytalan, eleven, rejtélyes értelmű firákak.²¹

A mű három sarkalatos pontja az első, a középső és az utolsó elem: a kompozíciót egy fekete és egy fehér korongból álló elem nyitja (i), eszmei középpontjában (ix) egy igazi térkép (Amszterdam), a tájékozódás racionális eszköze van applikálva, de közepét kitarja a *pentomino* egy eleme, olyan játéka, amely ugyancsak a racionális gondolkodáson alapul. Szabályos formájú darabja fekete lyukat vág a térképbe, felszámolva az egyetlen biztosnak látszó pontot is. A szétesés, a semmi, az üresség apró foltokként vegyül a hatalmas vidám, színes lebegésbe. A kompozíció utolsó eleme (xviii) egy nagyjából félkör alakú, sűrű fekete képpel kezdődik, peremén három keskeny képrészlet tűnik elő: a torcellói *Utolsó ítélet* mozaik polkjelenetéből: koponyák, közöttük rágcsláló kukacokkal, kagylógyűjtemény és lábnyomok a sárban. A semmiből a halál különböző aspektusai mutatkoznak meg: a megkövültség, az élőnek szilárd váza-maradéka, a sár, amely csupáncsak őrzi az élet nyomát, a holt anyagba való elmerülést, de egyben utal a meg-elevenedésre kész anyagra. Bodóczy mintha a teljesség leképezését kísérelte volna meg, miközben a képek ikonográfiailag rejtett szerkezeti elosztásával, egészében átláthatatlan, résekkel szabdalt, bizonyta-

21 Az installációt keresztbe-kasul hálózó képek három fő csoportba oszthatók: 1. Dokumentum jellegű fotók, újságkivágások: vulkánkitörés (vi), lábnyomok sárban (i, x), partra vetett bálna (v), szőrös hal (xvi), ketrecbe zárt majom (vi); fejest ugró nő (viii), csókolózó pár (xiii), reklámozó (x), telefonáló nő (v), kalapot emelő férfi (iii), a Kennedy-gyilkosság (vi), motoros (x), kivégzés (xiii); írógép (iv), repülőben kis repülő (x) repülőgép műszerfala (xiii), részlete (xiv), házkutatási parancs, egy prostituált telefonszáma (x); 2. Bodóczy saját munkáinak (*A helyek, ahol élttem*, *Kínai palacsinta* (v), *Napló-játék*, *Vacsorák*) reprodukciói. 3. Idézett műalkotások: egyiptomi

dombormű békával és sakállal (iv), Barbara Kruger: *„Memory is your image of perfection”* (xiv), Joseph Beuys akciói (iv, xiii), *Giant from the air* (xvi), japán tusfestmények (xiv), Mapplethorpe-fotó, Matisse: *Vörös szalon*, Utamaro: *Kintakít szoptató Yamauba* (x), Caravaggio: *Dávid és Góliát*, Giorgione: *Három filozófus*, meghívó a Folyamat Galériába, Lakner-Winter Emmentali Expedíciójára, Tóth Gábor: *Artists go home*, Gerber Pál: *Resurrection* (xiii), középkori fametszet a halállal sakkozó királlyal (viii), Lucas Cranach: *Az ifjúság kútja* (ii), Velázquez egyik infánsnője (ii), Tintin képregény (viii), Rebecca Horn installációja hegedűkkel, egy Morandi-csendélet (xiv).

9. **Bodóczy István:** *Az ismert világ térképe*, 2020
tizennégy darab, akvarell, pasztell, ceruza, vegyes, papír, bambusz, kb. 3,5 × 10 m
magántulajdon, fotó © Koronczai Endre

lanságot sugalló, lebegésben tartó installálásával arra mutat rá, hogy a teljesség leképezésének maximuma: a Vaktérkép.²²

A több mint kétszáz kis méretű akvarellből és kollázs-ból álló, rövid írásokkal társított *Scrapbookban* (1998–2020) előforduló térképszerű és magyarázó mértani ábrák, alaprajzrészletek (*A legrövidebb út* [8], *Hogy mit tetszik csinálni?* [114]) között szokatlan módon hagyományos, azaz modern térképészeti értelemben vett igazi térképek is előfordulnak.²³ Konkrét helyhez kötött emlékek felidézéséhez konkrét helyszínrajzok társulnak, így Mezőkovácsháza főterének (*Szégyen* [11], *ÁVO* [13]), a Római Magyar Akadémia környékének (*Szőke nő* [66]) vázlatos, de pontos rajza. Egy Szolnokra utaló kvázi térkép festői háttér csupán, a pontatlan emlékhöz nem társul pontos kép (*Mária utcai ruhák* [24]), egy kommersz Európa-térkép az európai kapcsolatokra,

utazásokra is emlékeztetően, az európaiság metonímiája (*A szőrös útitárs* [208]).

Visszacsatolás

Bodóczy István utolsó műve az Artus Stúdió kiállítótermének tízméteres falát betöltő nagyszabású, tizennégy darabból álló képinstalláció volt: *Az ismert világ térképe* (9. kép). Utólag nem nehéz felismerni, hogy ez egyszerre Bodóczy absztrakt művészetének betetőzése és a viz-szatérő absztrakció „üressége” folytán a halál előérzete. Ismerősek ugyan a feketére festett bambuszsálakból kialakított formázott képek és a térképszerűség is, ugyanakkor mégis valami messzeség, idegenség képzetét kelti, talán azért, mert Bodóczy évek óta nem festett²⁴

22 Korábbi tanulmányom rövidített és átdolgozott változata: TATAI 1997 (ld. 15. j.) o. n.

23 „A térkép hagyományos definíció szerint a Föld vagy más égitest felszínének, vagy a felszínre vonatkoztatott természeti és társadalmi típusú tárgyaknak és jelenségeknek meghatározott matematikai

szabályok vagy mértani törvények szerint síkba vetített, méretarányosan kisebbített, általánosított és sajátos grafikai jelrendszerrel bemutatott felülnézeti ábrázolása.” <https://hu.wikipedia.org/wiki/Térkép>. (Letöltve: 2021. 05. 16.)

24 Ha készített is, nem állította ki.

ilyen jellegű képet; bambuszvázas és festett munkái 3D-s konstrukciók és sárkányok voltak, képei pedig kollázsok, többnyire kis méretűek. Kísérteties tehát a szabad körvonalú bambuszvázas absztrakt festmény egyben térkép visszatérése.²⁵ Az *ismert világ térképe* Az *elmúltás térképének* nagyszabású reinkarnációja. Nagy Tamara szerint, mivel a térképkészítés és az alkotómunka is világépítés Az *Ismert világ térképe* Bodóczky munkásságának metaforája, ugyanakkor ez az alkotás több szálon kapcsolódik a játékhöz: „mind formailag, mind színvilágát tekintve felidézheti az összetett stratégiai társasjátékok szinte nélkülözhetetlen elemét, a játéktáblán megjelenő térképet, mely a területfoglalós, civilizációépítő játékok sajátja. Ezeknél is jellemző a vonalak mentén, különböző színekkel jelölt mezők megjelenése, így Bodóczky alkotása ezen a rejtett módon is kapcsolódik a játék fogalmához”.²⁶ Hornyik Sándornak pedig a „Világ ismeretelméleti horizontját” juttatta eszébe, „ami absztrakt sárkányokká változtatja a Föld jól ismert »táblás« térképét. A hatalmas fehér falon azonban a sárkányok között kiterjedt fehér foltok, *terra incognita*k láthatók, és a feltérképezett részek sem emlékeztetnek a Föld jól ismert kartografikus formakincsére.

Nyilvánvalóan egy metaforikus és szimbolikus térképről van tehát szó, ami egyrészt az ismeretlen domíniumok kiterjedtségét, másrészt ismereteink szubjektivitását is kidomborítja. A teljes és objektív tudás, avagy a pozitivizmus illúziója már egyértelműen a múlté, Bodóczky nem Vermeer és nem is Zola utóda, térképe

nyilvánvalóan nem a természet vagy a látható valóság tükre, a leképezés paradoxonának (a szubjektivitás és az objektivitás feloldhatatlan ellentmondásának) élvezete mindazonáltal nagyon is ott van benne, csakúgy, mint Foucault és Borges híres kínai enciklopédiájában”.²⁷

Ugyanakkor ez az egyetlen ilyen lenyűgöző méretű lírai absztrakt kompozíciója, amely ennél fogva, de a keretek és tagolások racionális szerkesztése ellenére is, csapdába ejti a színekre fogékony látogatót. A térkép pedig ráadásul *vaktérkép* – ha életünk racionális szegletéből keresünk hasonlatot.²⁸ Melankolikusan szellemes a cím redundanciában rejlő ironiája: evidensen csak az *ismert világ* térképe rajzolható meg, ezen azonban semmi térképszerű részlet nincs, halvány rajzolatú, viszont gazdag festőiségű. Mint a legtöbb térkép, ez is távoli, magas, mindent átfogó nézőpontot implicál, de nemcsak a tárgyi részletek hiánya, hanem a „tisza” absztrakció „üressége” miatt is. A Rothko-féle ürességben az absztrakció egyik spirituális útja fedezhető fel, amelynek újbóli reneszánszát éljük.²⁹

Tatai Erzsébet

tudományos főmunkatárs

Bölcsészettudományi Kutatóközpont, Művészettörténeti Intézet
tatai.erzsebet@abtk.hu

25 Visszatérés, mert mint láttuk, a térkép kérdése időről időre foglalkoztatta a művészt, de egy ezernél többet számláló életműben nem sok a húsz ezzel kapcsolatos alkotás. „Formázott” bambuszvázas absztrakt festményt 1988-tól mintegy húsz éven át készített.

26 NAGY Tamara: *Rejtőzködő kiállítótérek II. Élőben és virtuálisan*. Artus, Kapcsolótér – Bodóczky István: „Játsszuk azt, hogy meghaltunk” <https://www.prae.hu/article/12064-rejtozkodo-kiallitoterek-ii-eloben-es-virtualisan/> 2021. 04. 16. (Letöltve: 2021. 05. 17.)

27 HORNYIK Sándor: *Bodóczky szerint a világ. Játsszuk azt, hogy meghal-*

tunk. <http://exindex.hu/index.php?l=hu&page=3&id=1099> 2020. november 9. (Letöltve: 2021. 05. 17.)

28 A csak messziről befogható kompozícióban közelről ugyan kivehető néhány halvány vonalrajz: egy nyírfá kereszt (amit Szibériában faragott egyik nagybátyja), őskori sziklarajzokra hasonlító, másutt vajdás jelek, létra, szék, magyarázó mértani ábrák, néhány képének vázlatos körvonala, kedvenc kávézóinak neve.

29 L. MIKE KING: Művészet és posztsekularitás. *Helikon. Irodalom- és Kultúratudományi Szemle. Posztsekularizáció*, 56. 2020. 3. sz. 418–433.

István Bodóczy Draws a Map

Even since the spatial turn, which is traced back to Michel Foucault, numerous contemporary artists have turned their attention towards maps and the question of cartographic depictions, presenting their results in the form of data visualisations and subjective maps. Projection – whether for cartographic imaging, representing a detail of the Earth or the Universe, or for the purposes of visual art, showing the outer world of visible reality or the inner world of the subject – is necessarily based on the perspective of the age. Today, the photographic perspective (Google Earth) can be described as universal, and computerised visualisations of data, as a universal language, are generally accepted, but this does not in the least mean that there is any kind of unity in the artistic perspective. This is not primarily because visual representations of computer generated images (CGI) are extremely (virtually infinitely) diverse, but rather because different artists have different ideas about art, and they regard different details of reality as worthy of attention, while they also have wide-ranging ways of relating to the world.

István Bodóczy (1943–2020) was fully conversant with visual culture in the broadest possible sense, and in his abstract art, he created an unusual painterly synthesis between geometric

and lyrical abstraction. From the mid-1980s until his death, he produced around twenty works connected with maps (paintings, prints, combinations of image and text, installations). In my study, I present and analyse these works, together with the art criticism they received, from *The Map of Passing*, through *Blank Map* and the relevant sheets of *Abbreviations and Scrapbook*, to *The Map of the Known World*. Bodóczy's "maps" are most like poetic images, which together with their titles also bring epistemology into play. Bodóczy was in fact attracted by the possibility – or impossibility – of knowing and projecting things. In his map-like works, which use the map as a metaphor, or whose appearance is reminiscent of a map, or which, as the case may be, are associated conceptually with certain types of maps, he is actually pondering questions of mapping and visualisation, and what is more, he does so from a different perspective in almost every work.

Erzsébet Tatai

senior research fellow

Institute of Art History, Research Centre for the Humanities

tatai.erszabet@abtk.hu

TÁRGYSZAVAK

Bodóczy István, leképezés, emlékezet, térkép, vaktérkép, szubjektív, kognitív, mentális térkép

KEYWORDS

István Bodóczy, projection, memory, maps, blind maps, subjective, cognitive, mental maps

Képeskönyvek

Révész Emese: *Mentés másként. Könyvillusztráció tegnapról mára* (Tempevölgy könyvek 39.) Balatonfüred, 2021

A könyvillusztráció ritkán került és kerül a figyelem középpontjába, általában csak akkor, ha az érdeklődésnek speciális történelmi, kulturális okai vannak. A kötet előszavában Révész Emese, aki munkássága jelentős részét e témakör kutatásának szenteli, maga is keresi szenvedélyes érdeklődésének a forrását, s ezt meg is találja a mesekönyvek illusztrációiban; a gyermekkorában olvasott, illusztrált mesék évtizedeken át, öntudatlanul benne élő élményének érzelmeket kiváltó és ízlésformáló hatásában.

Az előszóban, megkönnyítve a recenzens dolgát, meghatározza kötete „műfaját” is, a történeti tudományos elemzés és a glossza kettősségét. A szerző impozáns méretű, ám nehezen egységgé formálható anyagot gyűjtött egybe; összefoglaló tanulmányokat a magyar könyvművészet és -illusztráció néhány jól ismert és erről az oldaláról kevésbé ismert alkotójáról, kiemelve a magyar könyvillusztráció történetének néhány korábbi és számos jelenkori remekét. Ezen kívül egy-egy új kötet vagy szerző rövid bemutatása is szerepel.

A kötet a *Variációk klasszikusokra* fejezettel indul. Elmélyült kutatáson, történeti elemzésen alapul Ráday Gedeon arcképe, ahogy a Heckenast Gusztáv illusztrált kiadványait, Zichy Mihály Arany János-illusztrációit és Csók István századfordulós illusztrációit elemző tanulmányok is. Kiemelném, hogy jelentős helyet kap bennük a szerzők korukkal való szoros kapcsolata, ismereteik, például érdeklődésük az új tudomány, a pszichiátria iránt. Az egyes fejezetekben különböző illusztrációfelfogásokat ismerhetünk meg. Így Csók Istvánban olyan illusztrátortípust mutat be, akinél működik a szöveggel való kapcsolat, ugyanakkor „önelvű alkotások” létrehozója. Meghatározása szerint azok közé tartozott, akik illusztrációit „gyakorta nem a közvetlenül a szövegből, hanem az őt aktuálisan foglalkoztató képi problémákból bontotta ki”, s ezzel közel került a kortárs „képszöveg”-alkotók felfogásához (Csók István *irodalmi illusztrációi a századfordulón*, 183). Album-illusztrációi elemzése kapcsán képet kapunk többek között az albumillusztrációk általános követelményrendszeréről így a kép stílárís elemeinek a szöveg stílusához való illeszkedéséről, a művész adott periódusának stílusáról és a kiadói koncepció által meghatározott jegyekről.

Dokumentumokkal gazdagon alátámasztott a könyvillusztráció ötvenes évektől máig ívelő történetének hiánypótló feldolgozása. A *Petőfi Irodalmi Múzeum* 1958-as *Magyar költészet – mai magyar grafika* című kiállítását, több generáció jeles grafikusainak a munkásságát elemzi az 1956 utáni időszak konszolidációra, az értelmiséggel való kibékülésre törekedő korszakában. A fejezet címe, *A könyvillusztráció mint a „biztonsági modernizmus”*

új terepe önmagáért beszél. A kiállításra kiírt pályázat szabadsága ugyan a meghívásos alap miatt illúzió volt, de a versek kiválasztása és a stílus szabadsága megmaradt, mivel a kiírók joggal bíztak a versek tartalmának megkötő erejében. A kultúrpolitikai cél az irodalom ismeretében, szeretetében mindig is erősebb magyar közönségnek a grafikával való megismertetése, népszerűsítése logikus gondolat volt, s a könyvkiadás ellenőrzöttsége ellenére az eredmény kiváló lett. A szocialista realizmusból a mérsékelt modernizmus irányába való nyitás lehetőségét kihasználták az alkotók, s a tűréshatárok átlépése sem volt ritka. A művészek oldaláról tekintve a kultúrpolitikai réseket kihasználó taktikák eredménye volt az 1960-as évek második felében egy kevésbé központi figyelem alatt álló művészeti ág, a textilművészet modernizációja is.

A könyvillusztrációt mint a „biztonsági modernizmus” terepét bemutató fejezet után logikusan következik, az egyéni életművek közül, a korszak egyik sikertörténetének a bemutatása, a Kass János hatvanas évekbeli művészetét tárgyaló fejezet. A jeles könyvillusztrátornak és könyvművésznek az elődökkel való szoros kapcsolatát elemző írásból a korára is érzékenyen reflektáló művész portréja rajzolódik ki.

A következő nagy fejezet kortárs szépirodalmi illusztrációval foglalkozó írásokat tartalmaz, s a *Képeskönyv felnőtteknek? Helyzetjelentés a kortárs magyar könyvillusztrációról* című fejezettel indul. Folytatja a támogatás pozitív eredményeinek taglalását, így bemutatja az 1957-ben alapult Magyar Helikon Könyvkiadó tevékenységét. Vezetői, Haiman György és Szántó Tibor tevékenységét, akik átmentették, tovább gazdagították többek között a Kner-nyomda és a két világháború közötti magyar illusztrációs- és könyvművészet értékeit. A fejezet gerincét azonban a központi támogatás megszűnésének következményei alkotják. A szerző egyrészt a könyvkiadók magánkezdményezéseinek megnövekedett jelentőségét, másrészt a könyvillusztráció és a grafika elválásának következményeit mutatja be.

A könyvkiadók közül elsősorban a klasszikus bibliofília hagyományait követő Borda Lajos munkásságának ismertetése. Bemutatja nagy vállalkozását, Sebastian Brandt *A bolondok hajója* című művének újrakiadását, amelynek illusztrálásához nagy formátumú partnert talált Orosz István személyében. A többkötetes művet a későbbiekben aprólékosan is elemzi. Más kezdeményezések is bekerültek a kötetbe, így például a keleti könyvművészet tekercskönyveinek formáját követő Banga Ferenc Esterházy Péter és Parti Nagy Lajos egy-egy munkájához készült kiadványai a Balassi Könyvkiadó, illetve a Pytheas Könyvmanufaktúra gondozásában. Hozzáfűz-

ném, hogy az illusztrációk önálló kiállítása mind Budapesten, mind Berlinben igen sikeres volt, bizonyítva, hogy az irodalom és a kép viszonyának népszerűsítése még számos lehetőséget rejt.¹

Révész Emese konklúziója, hogy az ötvenes években a grafika könyvillusztrációként való megjelenése a kötöttségek ellenére virágkort eredményezett. Az ezt követő korszakban a könyvillusztráció és a grafika is, támogatás híján, a „senki földjére” került. A grafika önállósodásának ára az olvasóközönség elvesztése lett.

Az esettanulmányokat olvasva mégsem olyan szomorú a kép, amelyet a Haiman György, majd később tanítványai által kiadott Stefan Zweig-novella (*Buchmendel*), valamint Gaál József, Szurcsik József, Szüts Miklós, Turi Lilla illusztrált kötetek példáznak. Véleménye szerint korunkban igazi áttörést a gyermekkönyv-illusztráció hozott, itt következett be a kiadók és a grafikusok újratálalkozása, amit a róla szóló írások terjedelme is jelez. Szám szerint 54 oldal jut a felnőtteknek szánt könyvekre és 339 a gyermekkönyvekre. A gyermekkönyvillusztrációk esetében valóban lenyűgöző a változatosság, az ötlet- és gondolatgazdagság, s a képkönyvek (pixel art, pikto-gram) megjelenése a vizuális narráció eszköztárának kibővülését mutatja. Remekel a szem aktív befogadói lehetőségeit mozgósító illusztrációk leírásaiban.² A nemzetközi anyagot is kiválóan ismerő Révész Emese a szemléletformálás fontosságára, az oktatási, nevelési kérdésekre is kitér.

A különböző fejezetekben, a téma kívánta mértékben utal arra a hatalmas irodalomra, amely az illusztráció kapcsán a szó és a kép klasszikus vetélkedése, az *ut pictura poesis* kérdéskör taglalásában újra és újra felbukkan. A határok átléphetőségének ismert, klasszikus példájától, az *Iliászban* Akhilleusz

pajzsának leírásától, az ekphraszisztól, a vizuális műtárgyat leíró költeménytől a szó és kép viszonyának változásaival foglalkozó irodalomig. A szöveg és a kép között létrejövő egyenértékűséget számos módon járja körül. Többek között utal W. J. T. Mitchellre, aki szerint az ekphrasztikus költészetben a szövegek „szemiotikai másikkal” mérkőznek meg, s különbségeiket szemiotikai oppozíciókhoz hasonlítja.³ Számos más jeles szerző tanulmányára is történik utalás Oscar Bächtmantól Kulcsár Emőkéig.

A jelen könyvművészetével és illusztrációs művészetével foglalkozás merészségét nem elég hangsúlyozni, amikor nemcsak az olcsó könyvek és a digitalizáció, hanem a képzőművészek egy része is a korábbiaktól eltérő módon vette birtokba a könyvet. Amikor a könyv fizikai testét gyakran csak anyagnak, tárgynak tekintik, s a könyv speciális formai tulajdonságait, kötését, testességét, lapozhatóságát, a könyvlapok vágásából kialakuló formációk szinte végtelen lehetőségét új objektum létrehozására használják.⁴ A szerző írásai azonban cáfolatai, hogy a könyv csak emlékmű, egy letűnt kulturális korszak tanúja lenne.

Révész Emese könyve korábban megjelent írásokat fog egybe, aminek következménye, hogy az összefoglaló s az egyes művekkel, alkotókkal foglalkozó fejezetek ismétléseket tartalmaznak. A tanulmányokban a jelen helyzet felmérése is helyet kap, például a szakmai szervezetek hiányosságairól és a lehetséges megoldásokról is szól. Kötete hiánypótló, és nagy előrelépés mind anyaggyűjtésében, mind értékelésében a magyar könyvművészet és illusztráció kutatásában.

Gellér Katalin

¹ *Banga-Rollen. Illustrationen zu Meisterwerken der ungarischen Literatur* Berlin, Collegium Hungaricum, 2006. április 7. – május 11.; *Árnyék-más.* Budapest, Közép-európai Kulturális Intézet, 2006. május 26. – június 16.

² Ld. többek közt Rofusz Kinga *Otthon* című képkönyvének elemzését (*Mese a kertről*): 552–558.

³ W. J. T. MITCHELL: Az ekphraszisz és a másik. In: *A képek politikája. W. J. T. Mitchell válogatott írásai. Tanulmányok.* Szerk. Szőnyi György Endre-Szauder Dóra. Szeged, JATEPress, 2008, 198.

⁴ Elgondolkodtató, hogy a számítógép-alkatrészeket hasonló módon vizuális tárgyként állítják ki alkotóik.